

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 169-170 (№ 2-4)

Київ – 2022

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія KB № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(*протокол № 8 від 28 квітня 2022 р.*)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Відповідальна за випуск:

Іванець Н. В., відповідальна за збірник

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Димчик Р., д-р хабілітований, (Польща, Познань)

Дробот І. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Лучаківська І., канд. іст. наук, (Україна, Драгобич)

Мелещенко Т. В., канд. іст. наук, (НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Моравец Н., д-р хабілітований, (Польща, Ольштин)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)

Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)

Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)

Редакційна колегія з політичних наук

Андрусин Б. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент), (Литва, Маріямполь)

Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)

Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохів)

Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Срогош Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохів)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2022. – Вип. 169-170 (№ 2-4). – 136 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

© Редакційна колегія, 2022

© Автори статей, 2022

© Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, 2022

© ВГО Українська академія наук, 2022

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 169-170 (No. 2-4)

Kyiv – 2022

The collection is founded in 2004. Printed on a monthly basis

Certificate of printed mass media's state registration (re-registration): Series KB № 22632-12532IIP from April 17th, 2017

Printed by decision

of National Pedagogical Dragomanov University (*protocol № 8 of April 28, 2022*)

The collection is a member of international database

Google Scholar; Index Copernicus (Poland); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (India).

Honored Chief Editor:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine
(Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chief Editor:

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Responsible for the issue:

Ivanets N. V., responsible for the collection

Editorial board:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine
(Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Kolesnyk V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Rafalskii O. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Saveliev V. L., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Historical Sciences:

Dimchuk R., PhD habilitated, (Poland, Poznan)

Drobot I. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Luchakivska I., Ph.D. ist. Sciences, (Ukraine, Dragobych)

Meleshchenko T. V., Ph.D. ist. Sciences, (NPU named after M. P. Dragomanov)

Morawiec N., Ph.D. habilitated, (Poland, Olsztyn)

Stoian T. A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chernega L. M., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Shapoval Y. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Philosophical sciences

Abasov A.S., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Azerbaijan, Baku)

Bazaluk O.O., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Gerasyanova E.M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Garbar G.A., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Mykolaiv)

Kyviuk O. P., Doctor of Philosophical Sciences, Senior Scientist, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Mykolaichak A., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Poland, Poznan)

Tetslav S., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Poland, Bydgoszcz)

Editorial board Political Sciences

Andrusyshyn B.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Andriukaitene R., Doctor of Social Sciences (Management) (Lithuania, Mariyampole)

Babkina O.V., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Vasylychuk E.O., Doctor of Political Sciences, Associate Professor, (Ukraine, Cherkasy)

Voinalovych V.A., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Kotygorenko V.O., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Kras L., Doctor Habilitatus, Professor, (Poland, Chenshov)

Ostapenko M.A., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Rymarenko S.Y., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Srogosh T., Doctor Habilitatus, Professor, (Poland, Chenshov)

Hileya: Scientific Bulletin. – Kyiv : «Publishing house «Hileya», 2022. – Volume 169-170 (№ 2-4). – 136 p.

The collections' concept is based on a multifaceted scientific coverage of the problems of formation of informational civilization. The main headings cover areas of historical, philosophical and political sciences. It is designed for specialists in the humanities and socio-political sciences.

©Editorial board, 2022

©Authors of articles, 2022

©National Pedagogical Dragomanov University, 2022

© Academy of Sciences of Ukraine, 2022

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво

(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С. Г., доктор політичних наук, професор
e-mail: svetadenisiyk@gmail.com

Дніпропетровське представництво

(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: vivi.dp@ukr.net

Запорізьке представництво

(Запорізький національний технічний університет)
керівник Ємельяненко Є. О., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано-Франківське представництво

(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник Дзвінчук Д. І., доктор філософських наук, професор
e-mail: fuid@ua.fm

Луганське представництво

(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Дала, м. Северодонецьк)
керівник Михайлюк В. П., доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник Карівець І. В., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво

(Маріупольський державний університет)
керівник Булик М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво

(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник Макарчук С. С., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор Шкуренко К. О., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво

(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник Барвінська П. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво

(Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський)
керівник Колосюк І. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво

(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник Куцепал С. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво

(Сумський державний університет)
керівник Дегтярьов С. І.,
доктор історичних наук, професор
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник Кліш А. Б., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво

(Ужгородський національний університет)
керівник Мелеганич Г. І., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво

(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник Владленова І. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво

(Хмельницький національний університет)
керівник Гоцуляк В. М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво

(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник Васильчук Є. О., доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво

(Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка)
керівник Костирев А. Г., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: akostyrev@ukr.net

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)

керівник Махмудов М. А., доктор філософії

e-mail: matlabm@yandex.com

координатор Рагімлі Р., науковий співробітник

e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління

при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)

керівник Алейнікова С. М., кандидат соціологічних наук, доцент

e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)

керівник Шостак Г. В., кандидат педагогічних наук

e-mail: shostak1964@brest.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)

керівник Димчик Р., доктор, викладач

e-mail: dymczyk@wp.pl

(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)

керівник Моравец Н., доктор, викладач

e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Див. також: Сайт Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal**

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Ukraine

Vinnitsia Agency

(Vinnitsia National Technical University)
Director **Denysiuk S.G.**, Doctor of Political Sciences, Professor
e-mail: svetadenisiyk@gmail.com

Dnipro Agency

(Dnipro National Honchara University)
Director **Vershyna V.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: vivi.dp@mail.ru

Zaporizhia Agency

(Zaporizhia National Technical University)
Director **Iemelianenko E.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivsk Agency

(Prykarpatskii National Stefanyk University, Ivano-Frankivsk)
Director **Dychkovska G.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhansk Agency

(Eastern Ukraine National Dal University)
Director **Mykhailiuk V.P.**, Doctor of Historical Sciences, Professor
e-mail: vital_mih@ukr.net

Lviv Agency

(National University "LvivslaPolitechnika")
Director **Karivets I.V.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol Agency

(Mariupol National University)
Director **Bulyk M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolaiv Agency

(Mykolaiv National Sukhomlynskii University)
Director **Makarchuk S.S.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
Coordinator **Shkurenko K.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odesa Agency

(Odesa National Mechnykov University)
Director **Barvinska P.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: barvinskaja@ukr.net

Podilskyi Agency

(Podilskyi National Agro-Technical University, Kamianets-Podilskyi)
Director **Kolosiuk I.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: ikolosiuk@ukr.net

Poltava Agency

(Poltava Department of National Juridical Academy)
Director **Kucepal S.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Symu Agency

(Symu National University)
Director **Dehtiarov S.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil Agency

(Ternopil National Pedagogical Hnatiuk University)
Director **Klish A.B.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: klish_andriy@ukr.net

Uzhgorod Agency

(Uzhgorod National University)
Director **Meleganych G.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: melgi@ukr.net

Uman Agency

(Uman National Pedagogical Tychyna University)
Director **Kryvosheia I.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkiv Agency

(National Technical University "KharkivPolitechnical Institute")
Director **Vladlenova I.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmelnysk Agency

(Khmelnysk National University)
Director **Gotsuliak V.M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: gotsuliak@ukr.net

Cherkasy Agency

(Cherkasy National Khmelnytskii University)
Director **Vasylychuk E.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernigiv Agency

(T. G. Shevchenko National University Chernihiv College)
Director **Kostirev A. G.**, Candidate of Political Science, Associate Professor
e-mail: akostyrev@ukr.net

Agency of collection «Hileya scientific bulletin» in Azerbaijan

(Azerbaijan National Scientific Academy, Baku)
Director **Mahmudov M.A.**, Doctor of Philosophy
e-mail: matlabm@yandex.com
Coordinator **Rahimli R.**, Scientist
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Belarus

(Management Academy by the President of Belarus Republic, Minsk)
Director **Aleinikova S.M.**, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Brest National Pushkin University, Brest)
Director **Shostak G.V.**, Candidate of Pedagogical Science
e-mail: shostak1964@brest.by

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Poland

(Adam Mitskevich University, Poznan)
Director **Dymchik R.**, Doctor, Lecturer
e-mail: dymczyk@wp.pl

(Institute of History of Dlugosha Academy, Chenstohov)
Director **Moravets H.**, Doctor, Lecturer
e-mail: mornor@wp.pl

You are welcome to visit our webpage: www.gileya.org
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Also visit: Webpage of National Vernadskyi Library of Ukraine:
www.nbu.gov.ua/portal

Section: Scientific Publications of Ukraine: magazines and collection of scientific papers

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.26+39

**НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ
И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ****НАРОДНА МЕДИЦИНА В
АЗЕРБАЙДЖАНІ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ І
ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ****FOLK MEDICINE IN AZERBAIJAN:
ARCHAEOLOGICAL AND
ETHNOGRAPHICAL ASPECTS****Ахмедова Вафа,**доктор философии по истории,
и.о. доцента кафедры общественных
наук Азербайджанского архитектурно-
строительного университета (Мамед Рагим,
26, Баку, AZ1073), vefa.ehmedova00@mail.ru**Ахмедова Вафа,**доктор філософії з історії,
в.о. доцента кафедри громадських наук
Азербайджанського архітектурно-
будівельного університету (Мамед Рагім,
26, Баку, AZ1073), vefa.ehmedova00@mail.ru**Akhmedova Vafa,**Doctor of Philosophy in History, Acting Associate
Professor of the Department of Social Sciences,
Azerbaijan University of Architecture and Civil
Engineering (Mamed Rahim, 26, Baku, AZ1073),
vefa.ehmedova00@mail.ru

В статье изучены основные направления развития традиционной народной медицины в историко-этнографическом плане. В качестве источника анализированы этнографические данные по народной медицине в материально-культурных образцах, найденных при археологических раскопках. В итоге сделан вывод о том, что на территории Азербайджана с древних времен были накоплены обширные практические знания по лечению различных заболеваний, и все это заложило благодатную почву для дальнейшего использования народной медицины в практике. Имеется богатый опыт по использованию возможностей флоры и фауны, других природных ресурсов для лечения различных заболеваний на основе результатов, полученных знатоками народной медицины и дошедших до наших дней. Сегодня удастся вернуть в практику лечения некоторые обычаи и народные средства, которые когда-то широко использовались и при-

носили пользу людям, но теперь забыты. Учитывая, что в Азербайджане много неисследованных исторических мест и памятников археологического значения, можно с уверенностью полагать, что в ближайшем будущем появятся новые свидетельства богатства методов народной медицины. Есть также свидетельства о том, что народ, наряду с другими средствами лечения, верит в словесные методы лечения, т.е. в магию, духов и т.д.

Ключевые слова: Азербайджан, народная медицина, духовная культура, археолого-этнографические исследования, история развития.

У статті вивчено основні напрямки розвитку традиційної народної медицини в історико-етнографічному плані. Як джерело аналізовані етнографічні дані з народної медицини у матеріально-культурних зразках, знайдених при археологічних розкопках. У результаті зроблено висновок про те, що на території Азербайджану з давніх часів були накопичені великі практичні знання з лікування різних захворювань, і все це заклало благодатний ґрунт для подальшого використання народної медицини на практиці. Є багатий досвід з використання можливостей флори та фауни, інших природних ресурсів для лікування різних захворювань на основі результатів, отриманих знавцями народної медицини та дійшли до наших днів. Сьогодні вдається повернути в практику лікування деякі звичаї та народні засоби, які колись широко використовувалися та приносили користь людям, але тепер забуті. Враховуючи, що в Азербайджані багато недосліджених історичних місць та пам'яток археологічного значення, можна з упевненістю вважати, що найближчим часом з'являться нові свідчення багатства методів народної медицини. Є також свідчення у тому, що народ, поруч із іншими засобами лікування, вірить у словесні методи лікування, тобто. в магію, духів і т.д.

Ключові слова: Азербайджан, народна медицина, духовна культура, археолого-етнографічні дослідження, історія розвитку.

The article studies the main directions of development of traditional folk medicine in historical and ethnographic terms. As a source, ethnographic data on traditional medicine in the material and cultural samples found during archaeological excavations are analyzed. As a result, it was concluded that extensive practical knowledge on the treatment of various diseases had been accumulated in the territory of Azerbaijan since ancient times, and all this laid fertile ground for the further use of traditional medicine in

practice. There is a rich experience in using the possibilities of flora and fauna, other natural resources for the treatment of various diseases based on the results obtained by experts in traditional medicine and survived to this day. Today, it is possible to return to the practice of treatment some customs and folk remedies that were once widely used and benefited people, but are now forgotten. Considering that there are many unexplored historical sites and monuments of archaeological significance in Azerbaijan, it is safe to assume that new evidence of the richness of traditional medicine methods will appear in the near future. There is also evidence that our people, along with other treatments, believe in verbal treatments, i.e. into magic, spirits, etc.

Keywords: *Azerbaijan, folk medicine, spiritual culture, archaeological and ethnographic research, history of development.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. Интерес этнографической науки к традиционной народной медицине связан с имеющимся достаточно разнообразным опытом народов мира в области медицины и этнографии. Как известно, многие современные научные методы лечения и лекарства доказали необходимость углубленного изучения народных средств, поскольку здесь практика использования лекарственных растений, других природных ресурсов, разнообразных аспектов традиционной медицины достаточно обширна. Народная медицина, как и любой другой вид народных знаний, является неотъемлемой частью национальной культуры. Традиционная бытовая культура каждого народа носит в себе черты соответствующего этноса и выполняет необходимые функции, что и есть предмет этнографической науки. Этнографические исследования народной медицины, как обязательного компонента национальной культуры, имеют большое значение, поскольку без такого изучения немыслима достоверная этнографическая характеристика народов. Это также важно с точки зрения четкого понимания сущности этого явления.

Степень исследованности проблемы. Как известно, после всесоюзных научных конференций, проводившихся в Тбилиси и Ленинграде (Санкт-Петербурге) в советский период, внимание научного сообщества к народной медицине с этнографической точки зрения значительно выросло. Широко обсуждалась проблема и на сессии Всемирной организации здравоохранения в 1977 г. Тогда советские этнографы Ю.В. Бромлей и А.А. Воронов [17] предложили разграничивать медицинские знания в рамках исторического аспекта изучения устной и письменной народной медицины, а также отдельно – научной медицины. В.И. Харитоновна считает, что в основе этого деления лежит концепция И.И. Брехмана [18], и подчеркивает, что в научной практике более

активно разрабатываются понятия устной и письменной народной медицины. То есть и у устной, и у научной медицины уже сформировались свои исследовательские традиции.

«Интерес к народной («традиционно-традиционной») и «традиционно-письменной») медицине, проявившийся в то время, распространился в первую очередь на прикладные варианты профилактики и лечения болезней» [23]. Некоторые исследователи делят народную медицину в целом на магическую и эмпирическую медицину [27, с. 118].

Сегодня наблюдается активное научное направление от этнографии народной медицины к медицинской антропологии. В основном он основан на медицинской этнографии. Термин «медицинская этнография» никогда не был популярен в исследованиях. Обычно не только этнографы, но и фольклористы предпочитают использовать в качестве предмета своих исследований термин «народная медицина» [23, с. 6]. В США и других англоязычных странах новое научное направление – медицинская антропология [22] – развивается во многом как преемница медицинской этнографии.

В Азербайджане сложились богатые исторические традиции в сфере народной медицины, играющей важную роль в современной системе духовных ценностей. Народная медицина развивалась и обогащалась на протяжении веков и внесла свой достойный вклад в сокровищницу мировой медицины. Иса ар-Рикки Тифлиси, Абу Мансур Муваффаки, Кафийаддин Омар ибн Усман, Джалаладдин Табиб, Экмеледдин ан-Нахчивани, Мухзабаддин Табризи, Махмуд ибн Ильяс, Абдул Маджид Табиб [24] и десятки других ученых, в разное время являвшихся совершенными знатоками медицины, достаточно преуспели в этой области.

Среди источников по этнографическим особенностям народной медицины в Азербайджане следует также назвать сведения об этом средневековых арабских историков и географов-путешественников. В этих источниках отражен ряд правил и методов народной медицины Азербайджана X-XI веков, названия лекарственных растений и минералов, широко использовавшихся в народе, и местности, где они произрастали и добывались. Эти сведения отражены в монографии видного историка Н. Валиханлы «Арабские путешественники-географы IX-XII вв. об Азербайджане» [25].

Следует отметить, что после восстановления независимости Азербайджана в стране особое внимание уделяется медицине и медицинской науке, значительно возросло внимание к народной медицине. Изучены многие методы лечения народной медицины, лекарства и их происхождение.

В целом народная медицина, как предмет этнографической науки, в 70-х годах XX века стала объектом более пристальных исследо-

ваний. Однако этих исследований пока недостаточно для более глубокого определения этнографических особенностей народной медицины, ее роли в жизни и деятельности людей, в духовной культуре. Есть потребность в дальнейших исследованиях, что свидетельствует об актуальности рассматриваемого вопроса.

Цель статьи – определить место азербайджанской народной медицины в системе национально-духовных ценностей и изучить историю ее развития с археологической и этнографической точки зрения. Поставлены задачи рассмотрения основных компонентов традиционной народной медицины с историко-этнографической точки зрения, характер ее взаимодействия с культурой народа, описание лекарственных средств и методик, используемых при лечении различных заболеваний.

Научной основой статьи является системный анализ и историко-сравнительный метод. В соответствии с поставленными задачами мы стремились подойти к информации критически, отдельные вопросы были рассмотрены в причинно-следственном формате, принятом в исследовательской практике.

В статье были использованы археологические материалы, письменные источники, образцы устного народного творчества, рукописи, хранящиеся в Институте рукописей им. М. Физули НАНА, и сведения информантов, представляющих разные регионы республики.

Теоретическая и практическая значимость статьи. Основные положения и результаты исследования важны для этнографии Азербайджана в деле изучения различных проблем материальной и духовной культуры, семейно-хозяйственной жизни народа, и могут быть полезны в прикладном направлении, к примеру, для восстановления многих забытых методов и средства лечения. На основе проведенных исследований по применению различных лекарственных растений в народной медицине можно сделать вывод о том, что эмпирические методы лечения, применявшиеся нашим народом на протяжении столетий, и сегодня значимы, в особенности в трудных обстоятельствах. Статья является одним из первых исследований в данном направлении. Здесь рассматривается история азербайджанской народной медицины на основе анализа народных традиций.

Формирование научного подхода к исследованию проблемы. Современная медицинская наука находится на высоком уровне своего развития, вместе с тем широко изучается многовековой традиционный опыт людей в этой области, при необходимости в лечении различных заболеваний используются древние народные практики и традиционные методы. В этом направлении проведены обширные исследования, опубликованы многочисленные работы. Известно, что большинство современ-

ных лекарств производится из натуральных растений, что основано на многовековом опыте. Поиск, сбор, приготовление и использование лекарственных средств из этих растений сами по себе есть факты, представляющие большой этнографический интерес.

В целом изучение народной медицины с этнографической точки зрения важно и для изучения истории, и для современного общественного развития. То есть и сегодня есть большая потребность в традиционных методах лечения. Это связано с тем, что возможности использования традиционных методов лечения не исчерпываются, а, наоборот, расширяются. Негативное воздействие технического прогресса на природу, нарушение экологического баланса и, как следствие, поиск новых способов лечения различных заболеваний стало сегодня насущной проблемой. В этом смысле, наряду с работой по повышению уровня медицинской науки, необходимо дальнейшее изучение и применение также и возможностей народной медицины.

Изучение народной медицины важно еще и потому, что социокультурные изменения влияют на дальнейшее развитие материальной и духовной культуры. В условиях, когда все более углубляются современные процессы глобализации и интеграции, защита духовных ценностей, фольклора, верований, языка, и, конечно, достижений народной медицины становится исключительно важным. Этнографические исследования народной медицины нужны для изучения различных традиций, хозяйственной жизни народа, его философского мировоззрения, духовной культуры, в том числе вопросов, связанных с этногенезом.

Отметим, что научные исследования в этом направлении делают необходимым охрану лекарственных растений, используемых в народной медицине, их культивирование. В целом история фармакологии в Азербайджане уходит корнями в далекое прошлое. С давних времен наши предки выращивали нужные растения и широко использовали их в быту и медицине. Известно, что азербайджанская земля исторически признана во всем мире страной долголетия [19; 20].

Народная медицина Азербайджана в археологических источниках

Как показывают факты, территория Азербайджана была одной из этногеографических сред зарождения и развития народной медицины. Об этом свидетельствуют данные, представленные в различных сферах жизни и дошедшие до наших дней. Археологические материалы являются наиболее достоверным источником, подтверждающим зарождение и становление народной медицины с древнейших времен. Именно археология доказывает и подтверждает, что наши предки обладали богатыми медицинскими знаниями и умели лечить различные болезни.

Следует отметить, что при археологических раскопках в Азербайджане изредка находили сурьмяные сосуды из полированного мрамора и золотые кисточки для нанесения сурьмы [4, с. 6]. То есть минерал антимонит в природе и редко встречающаяся в свободном виде сурьма в прошлом применялись не только как средство украшения, но и как лекарство. В средние века соединения сурьмы использовались для лечения кашля и рвоты. Для этого больному давали вино, хранившееся в емкостях, приготовленных с сурьмой.

В 1958 г. при археологических раскопках в городище Гаратепе на Мильской равнине, в культурных слоях V-I вв. до н.э. обнаружен сосуд с обожженной поверхностью семян гармалы обыкновенной [10, с. 623]. По мнению специалистов, семена растения использовались населением как лекарство и широко применялись при лечении ревматизма, лихорадки и ряда других болезней. Гармала обыкновенная внесена в мировую фармакологию как лечебное средство, и в настоящее время применяется при лечении таких заболеваний, как простуда, ревматизм, болезни глаз.

В 1971 году археолог Х. Кесеменли обнаружил в кургане селе Хачбулаг в Дашкесане череп с трепанацией. По мнению автора, череп относится к концу бронзового – началу железного века, история которого также насчитывает около трех тысяч лет. Антрополог Р. Гасымова, изучавшая этот череп, писала, что искусственная трепанация производилась вблизи венечного шва, соединяющего лобные кости черепа [3, с. 26].

Есть еще одна интересная в плане изучения проблемы находка археолога И. Нариманова. По мнению автора, череп, полученный в результате археологических раскопок на территории села Афатлы Агдамского района и имеющий на себе следы трепанации, имеет 7000-летнюю историю и относится к эпохе энеолита [3, с. 26]. Это означает, что если на черепе и проводилась операция, то она, несомненно, делалась с помощью медических средств. То есть древние жители Азербайджана имели опыт в лечении некоторых опухолей, ран и переломов в различных частях тела, хотя и примитивными методами.

Лошади занимают особое место среди домашних животных. Народные представления о лошади формировались веками и стали частью духовной культуры населения. Об этом свидетельствуют археологические раскопки в Азербайджане. С древних времен лошадь играла исключительно важную роль в жизни скотоводов, земледельцев и ремесленников [6]. Кроме того, была распространена вера в то, что череп этого животного способен защитить от различных болезней и злых сил. Это доказывают конские кости, найденные в гробницах при археологических раскопках, поскольку они носят здесь ритуальный харак-

тер. Такие останки обнаружены в курганах на территории Карабаха, в археологических памятниках вокруг Гянджи [13, с. 77]. Скелет лошади был найден Ю.И. Гуммелем в кургане, расположенном в Гейгельском районе [7, с. 66]. В Азербайджане вышеуказанные обряды были распространены в конце второго тысячелетия до н.э.

Могильники, связанные с подобными верованиями, расположены в Гянджачайской котловине, Ханкенди [11, с. 76], Нахчыванской АР, Мугани [8, с. 43], Мингячевире [12, с. 19], а также найдены в селе Чардахлы Шамкирского района [6, с. 10], и других регионах. Из этого можно сделать вывод, что издревле люди особым образом использовали веру в силу коня в народной медицине и тем самым хотели оградить себя от опасных, злых сил [5; 6; 8].

Традиции, связанные с верованиями в силу лошади, также были связаны с эсхатологическими представлениями древних людей о загробной жизни. Так, в более ранних каменных захоронениях находят ее череп. Этот обычай является одним из самых распространенных на Кавказе [15, с. 72] и широко используется в народной медицине. Как известно, «конь символизировал архетипичное влечение наших предков к мобильной жизни (кочевью, охоте, военным походам, скачкам, торговым странствиям и т.д.). Конный образ жизни фиксировал особый способ поведения и мироощущения - способ обеспечения благополучия семьи» [26, с. 297].

С этой точки зрения, в связи с изучаемой темой, особый интерес представляет нахождение каменных резных конных статуй (XVI-XVII вв.) во многих регионах Азербайджана. Такие статуи широко распространены по всему Кавказу. Э. Пчелина дает подробную информацию о местах их обнаружения в Азербайджане. Автор, изучавшая могилы в Лачинском районе в 30-х годах XX века, сообщила о наличии надгробий в виде лошадей и овец, вырубленных из желтых камней, на кладбищах в селах Минкенд, Гарагышлаг, Шалва [14, с. 115]. Все это свидетельствует о том, что лошадь играла важную роль в хозяйственной жизни азербайджанского народа, а также в народной медицине.

Как уже отмечалось, в верованиях азербайджанского народа череп лошади считался обладающим чудодейственной силой. Его вешали на стены и другие места с целью защиты домов, садов и другой недвижимой собственности от сглаза, благополучия и защиты хозяйства от вражеских набегов. Археологические материалы, напротив, обращают внимание на то, что в некоторых предгорьях (Габала, Губа, Гусары и др.) черепа, рога и лбы убитых животных подвешивались к дверям охотничьих домов, а в некоторых случаях – к ожерельям [6]. Бытовали верования в силу этих предметов в качестве оберега.

Использование различных органов лошади в народной медицине, особенно в колдовстве и медицине, отражено в монографии Б. Абдуллы «Мифологическая лошадь в азербайджанском фольклоре» и работе Ф. Гулиева на основе археологических материалов [19, с. 6].

При раскопках, проведенных М. Агаевым в пределах Мильско-Карабахской равнины, в «могили Пророка» [5, с. 58], наряду с изображениями лошадей в натуральную величину, были найдены седла и военные предметы. Однако автору не удалось расшифровать значение некоторых надписей, выбитых на камнях.

Такие археологические памятники обнаружены в горной части Карабаха, Нахчыванской области, Лерикском, Лачинском, Товузском, Газахском, Кедабекском, Кельбаджарском районах. Хотя эти находки не являются чисто народной медициной, вместе с тем они использовались населением в качестве оберега.

Говоря об археологических материалах, следует упомянуть работу О.Ш. Исмизаде «Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках» [21], и т.д. Необходимо упомянуть предметы, а также различные образцы материальной культуры, полученные из Мингячевира, Гюльтепе и других археологических памятников Азербайджана.

Очевидно, что многие из найденных при археологических раскопках образцы стеклянной посуды использовались для хранения лекарств, используемых в народной медицине растительного и животного происхождения. Археологические материалы доказывают, что в далеком прошлом в Азербайджане была развита хирургия, ставшая высшим достижением медицинской науки. Среди найденных материальных и культурных образцов были пинцеты, различные режущие инструменты, зонды, разнообразные шприцы, компрессионные инструменты, троакары, долота и др., что свидетельствует о выполнении оперативных вмешательств самого высокого уровня [16, с. 29-30].

При археологических раскопках к западу от города Гейгель были обнаружены гробницы бронзового века, покрытые деревянными столбами. Изучение остатков дерева показало, что местные племена в то время использовали можжевельник для сжигания тел мертвых. Посадка можжевельника на кладбищах и использование его сока в качестве лекарства для больных – пережитки поклонения этому дереву [2, с. 121].

Археологические раскопки также выявили материальные и культурные образцы, свидетельствующие о том, что население Азербайджана в средние века занималось фармацевтикой. Например, при раскопках в Шамахе была найдена стеклянная тара, используемая для приготовления и хранения лекарств, которые применялись химиками в фармакологии [9, с. 174]. То есть еще в XII веке в Шамахе были

широко развиты области химии и фармакологии, которые применялись в народной медицине для лечения различных заболеваний.

Каменные орудия и различные надписи, найденные в Азыхской пещере древнего каменного периода, также дают представление о верованиях первобытных людей. Судя по всему, «азыхский человек» использовал их как в качестве средства борьбы с различными болезнями, так и для совершения обряда перед охотой. Образцы такой материальной культуры, магические камни, применявшиеся в лечебных целях, предметы, использовавшиеся в различных обрядах, особенно в имитационных подражательных действиях, совершаемых перед охотой, обнаружены и в других древних поселениях и пещерных стоянках Азербайджана [20; 21].

Следует отметить, что при археологических раскопках среди предметов, найденных в большинстве памятников, заслуживают внимания и глиняные горшки для приготовления лекарств, то есть с древних времен азербайджанский народ использовал различные способы и возможности лечения болезней. В археологических раскопках также были обнаружены некоторые вещественные доказательства, связанные с совершением ритуалов с использованием определенных видов деревьев [1, с. 149].

Выводы. Народная медицина является неотъемлемой частью национальной культуры и представляет собой неисчерпаемое сокровище, основанное на многовековом опыте, эмпирических знаниях и обычаях народа. На основе проведенного исследования можно сделать вывод о том, что археологическое и этнографическое изучение народной медицины важно для передачи будущим поколениям богатого исторического наследия народа. Многочисленные образцы материальной культуры, полученные в результате археологических раскопок в Азербайджане, различные средства и виды растений, используемые в народной медицине, подтверждают, что народная медицина применялась здесь на протяжении многих веков. Исследователи указывают на необходимость возвращения народу некоторых традиционных средств и методов, которые когда-то широко использовались, а ныне забыты.

Список использованных источников

1. Bəxtiyarova R. Azərbaycanca ağac ayini. Bakı: Araz, 2003. - 261 s.
2. Babayev T. Nar dirilik və şəfa mənbəyidir (Tarixi-etnoqrafik etüdlər) Bakı: Vətənoğlu NPMMS, 2018. - 96 s.
3. Bəxtiyarova R. Arxeoloji materiallarda ağac ayininin izləri // Tarix və onun problemləri. Bakı: 1998, №3, с.149-156.
4. Broys R. Sağalmaz hesab olunan xəstəliklərin təbii vasitələrlə müalicəsi. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2019, 110 s.

5. Dəmirov İ. A. Hüseynov D. Y. Şükürov C. Z. Bitkilər və təbabət. Bakı: Gənclik, 1992. - 128 s.
6. Həkimova N. Azərbaycan xalq təbabəti: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 304 səh.
7. Qasıмова R. Paleontoloji materiallarda ibtidai "cərahiyyə" izləri // Elm və həyat, Bakı: 1988, №4. C.21-28.
8. Qurbanov E.M. Dərman bitkiləri./E.M.Qurbanov. –Bakı: BDU, -2009. -360 s.
9. Mehdiyev Ş.F. Bektəşi S.Ə. Məmmədzadə R.N. Təbiət müalicə edir. Bakı: Elm, 1974. - 93 c.
10. Mehdiyeva, N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi / N.P. Mehdiyeva - Bakı: Letterpress, - 2011. - 186 s.
11. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Çıraq, 2009. - 610 s.
12. Səfərova A. Müxtəlif ekoloji şəraitdə yayılan alhadi maurogim medik bitkisinin mikobiyofası və funtısıd xüsusiyyətləri. Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoref. Bakı: 2021. -32 s.
13. Zahidova H. Şirvanda xalq təbabəti // Milli Azərbaycan tarixi Muzeyinin Əsərləri, 2013, № 3, s.314-329.
14. Алиева П.Ш. Народная медицина аварцев: этнографический аспект. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук. // <https://www.dissercat.com/>
15. Андзен М. Материалы к общей схеме водных ресурсов Кура-Араксинского бассейна // Выпуск №6 ВКН Юго-Восточной Ширван- Сальянской степи. Баку: Азернешр, 1930. - 58 с.
16. Ахмедова В.Ш. Археологические материалы в азербайджанской народной медицине // Журнал Научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск: 2009, № 3, с.51-52.
17. Бромлей Ю.В., Воронов А.А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // Советская этнография. 1976, №5. С.3–18.
18. Брехман И.И. Народная медицина в свете теории информации // Тезисы Всесоюзной научной конференции «Этнографические аспекты изучения народной медицины». Ленинград: 1975, С.4-5.
19. Гулиев Г.А. Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства Азербайджана в XIX – начале XX в. Баку: Элм, 1996. - 223 с.
20. Дамиров, И.А. Лекарственные растения Азербайджана./И.А. Дамиров, Л.И. Прилипко, Д.З. Шукюров, Ю.Б. Керимов. – Баку: Маариф, 1988. -319 с.
21. Исмизаде О.Ш. Лекарственные растения народной медицины в древних археологии народных // Доклады АН Азербайджана, Т-ХV, 1979, №7, с.627-629.
22. Михель Д.В. Медицинская антропология: учебное пособие. М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС. 2017. - 306 с.
23. Харитонов В.И. От медицинской этнографии к медицинской антропологии // Медицинская этнография: современные подходы и концепции. Сборник статей / отв. ред. В.И. Харитонов. М.: ООО «Паблицити», 2017. – 280 с.
24. Эфендиев И.К. История медицины с древних времен до XIX века, Баку: Изд.во АН Азерб. ССР. 1964. - 278 с.
25. Vəlixanlı Nailə. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında [Mətn] /N.Vəlixanlı; red. Z.M.Bünyatov; Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, Yaxın və Orta Şərq Xalqları İn-tu.- B.: Elm, 1974.- 222 s.
26. Гулиев Гасан. Архетипичные озера: лики менталитета /Г.Гулиев.- Баку: «Енинесил», 2002.- 354 с.
27. Джумагалиева К.В., Сармурзина Н., Кайргалиева Г.Л. История традиционной медицины казахского // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки, т.2, №1, 2020, с.118-126.*

References

1. Bəxtiyarova R. Azərbaycanca ağac ayini. Bakı: Araz, 2003. - 261 s.
2. Babayev T. Nar dirilik və şəfa mənbəyidir (Tarixi-etnoqrafik etüdlər) Bakı: Vətənoğlu NPMMS, 2018. - 96 s.
3. Bəxtiyarova R. Arxeoloji materiallarda ağac ayininin izləri // Tarix və onun problemləri. Bakı: 1998, №3, c.149-156.
4. Broys R. Sağalmaz hesab olunan xəstəliklərin təbii vasitələrlə müalicəsi. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2019, 110 s.
5. Demirov İ. A. Hüseynov D. Y. Şükürov C. Z. Bitkilər və təbabət. Bakı: Gənclik, 1992. - 128 s.
6. Həkimova N. Azərbaycan xalq təbabəti: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 304 səh.
7. Qasıмова R. Paleontoloji materiallarda ibtidai "cərahiyyə" izləri // Elm və həyat, Bakı: 1988, №4. C.21-28.
8. Qurbanov E.M. Dərman bitkiləri./E.M.Qurbanov. –Bakı: BDU, -2009. -360s.
9. Mehdiyev S.F. Bektəşi S.Ə. Məmmədzadə R.N. Təbiət müalicə edir. Bakı: Elm, 1974. - 93 p.
10. Mehdiyeva, N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi / N.P. Mehdiyeva - Bakı: Letterpress, - 2011. - 186 s.
11. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Çıraq, 2009. - 610 s.
12. Səfərova A. Müxtəlif ekoloji şəraitdə yayılan alhadi maurogim medik bitkisinin mikobiyofası və funtısıd xüsusiyyətləri. Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoref. Bakı: 2021. - 32 s.
13. Zahidova H. Şirvanda xalq təbabəti // Milli Azərbaycan tarixi Muzeyinin Əsərləri, 2013, №3, s.314-329.
14. Alieva P.Sh. Folk medicine of the Avars: an ethnographic aspect. Abstract of the dissertation submitted for the degree of candidate of historical sciences. // <https://www.dissercat.com/>
15. Andzen M. Materials for the general scheme of water resources of the Kura-Araks basin // Issue No.6 of the VKN of the South-Eastern Shirvan-Salyan steppe. Baku: Azerneshr, 1930. - 58 p.
16. Axmedova V.Sh. Archaeological materials in Azerbaijani folk medicine // Journal of scientific publications of graduate students and doctoral students. Kursk: 2009, No.3, p.51-52.
17. Bromley Yu.V., Voronov A.A. Folk medicine as a subject of ethnographic research// Soviet ethnography. 1976, No.5, pp. 3–18.
18. Brekhman I.I. Traditional medicine in the light of information theory // Abstracts of the All-Union Sci-

entific Conference "Ethnographic aspects of the study of traditional medicine". Leningrad: 1975, pp. 4-5.

19. Guliyev G.A. Ethnographic problems of the pastoral economy of Azerbaijan in the 19th - early 20th centuries. Baku: Elm, 1996. - 223 p.

20. Damirov, I.A. Medicinal plants of Azerbaijan. / I.A. Damirov, L.I.Prilipko, D.Z.Shukurov, Yu.B.Kerimov. - Baku: Maarif, 1988. - 319 p.

21. Ismizade O.Sh. Medicinal plants of folk medicine in the ancient archeological peoples // Reports of the Academy of Sciences of Azerbaijan, T-XV, 1979, No.7, pp. 627-629.

22. Mikhel D.V. Medical anthropology: textbook. M.: Publishing house "Delo" RANEPА. 2017. - 306 p.

23. Kharitonova V.I. From medical ethnography to medical anthropology // Medical ethnography: modern approaches and concepts. Collection of articles / otv. ed. IN AND. Kharitonov. M.: LLC "Publicity", 2017. - 280 p.

24. Efendiev I.K. History of medicine from ancient times to the 19th century, Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of Azerbaijan. SSR. 1964. - 278 p.

25. Vəlixanlı Nailə. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında [Mətn] / N.Vəlixanlı; red. Z.M.Bunyatov; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Yaxın və Orta Şərq Xalqları İn-tu.- B.: Elm, 1974. - 222 s.

26. Guliyev Gasan. Archetypal Azeri: faces of mentality /G. Guliyev.-Baku: "YeniNesil", 2002. - 354 p.

27. Dzhumagaliyeva K.V., Sarmurzina N., Kayrgaliyeva G.L. The history of traditional Kazakh medicine // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. Historical sciences, vol.2, no.1, 2020, pp.118-126.

УДК 930.1

**НАСТОЯЩАЯ ПРАВДА
НЕ В СКАЗКАХ, А В ФАКТАХ:
К ИСТОРИИ КАРАБАХА**

**СПРАВЖНЯ ПРАВДА
НЕ У КАЗКАХ, А У ФАКТАХ:
ДО ІСТОРІЇ КАРАБАХА**

**THE REAL TRUTH IS NOT IN FAIRY TALES,
BUT IN THE FACTS:
TO THE HISTORY OF KARABAKH**

Вугар Гаджиев Гасым

Докторант, Институт Рукописей
имени Мухаммеда Физули
Национальной Академии Наук
Азербайджана (Азербайджан, Баку)
e-mail: vuqar.73@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1688-4114>

Вугар Гаджієв Гасим

докторант Інституту Рукописів
імені Мухаммеда Фізулі
Національної Академії Наук
Азербайджану (Азербайджан, Баку)
e-mail: vuqar.73@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1688-4114>

Vugar Hajiyev Gasim

doctoral student of the Azerbaijan National
Academy of Sciences Institute of Manuscripts
named after Muhammed Fuzuli
(Azerbaijan, Baku)
e-mail: vuqar.73@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1688-4114>

В статье рассматриваются причины многолетнего Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта и ложная идеология, которая послужила созданию этого конфликта. Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт давно нарушил мир на Южном Кавказе и нанес ущерб отношениям почти между всеми странами региона. Исторически сложилось так, что виновники многих войн и конфликтов по всему миру сеяли семена вражды между народами, продвигая фиктивные идеологии и использовали это в своих интересах. Русские идеологи, продвигавшие идею «Великая Россия», также использовали армян как инструмент в своих империалистических интересах. Армяне, переселенные на Южный Кавказ царской Россией и сумевшие наконец основать государство, также стали выдвигать идею «Великая Армения». Вот почему возникла проблема Нагорного Карабаха. К сожалению, пропагандистами и движущими силами этой фиктивной идеологии были историки. Они «внесли свой вклад» в эту идеологию, написав множество книг, которые повторяются, отрицают реальные исторические факты и носят чисто пропагандистский характер. Цель данной статьи - показать необоснованность территориальных претензий армян к Карабаху на основе исторических фактов.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, армяне, Южный Кавказ, конфликт, анализ, факты, политика, идеология, истина.

У статті розглядаються причини багаторічного Вірмено-Азербайджанського Нагірно-Карабахського конфлікту та хибна ідеологія, що спричинила створення цього конфлікту. Вірмено-Азербайджанський Нагірно-Карабахський конфлікт давно порушив мир на Південному Кавказі і завдав шкоди відносинам між усіма країнами регіону. Історично склалося так, що винуватці багатьох воєн та конфліктів у всьому світі сіяли насіння ворожнечі між народами, просуваючи фіктивні ідеології та використовували це у своїх інтересах. Російські ідеологи, які просували ідею «Велика Росія», також використовували вірмен як інструмент у імперіалістичних інтересах. Вірмени, переселені на Південний Кавказ царською Росією і зуміли нарешті заснувати державу, також стали висувати ідею «Велика Вірменія». Саме тому виникла проблема Нагірного Карабаху. На жаль, пропагандистами та рушійними силами цієї фіктивної ідеології були історики. Вони «внесли свій внесок» у цю ідеологію, написавши безліч книг, які повторюються, заперечують реальні історичні факти і мають суто пропагандистський характер. Мета цієї статті – показати необґрунтованість територіальних претензій вірмен до Карабаху на основі історичних фактів.

Ключові слова: Азербайджан, Карабах, вірмени, Південний Кавказ, конфлікт, аналіз, факти, політика, ідеологія, істина.

The article deals with the causes of the long-term Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict and the false ideology that served to create this conflict. The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict has long disturbed peace in the South Caucasus and damaged relations between almost all countries in the region. Historically, the perpetrators of many wars and conflicts around the world have sown the seeds of enmity between nations by using fictitious ideologies and using it to their advantage. Russian ideologists who promoted the idea of "Great Russia" also used the armenians as a tool in their imperialist interests. The armenians, resettled to the South Caucasus by tsarist Russia and finally able to establish a state, also began to put forward the idea of "Great Armenia". That is why the Nagorno-Karabakh problem arose. Unfortunately, the propagandists and driving forces of this fictitious ideology were historians. They have "contributed" to this ideology by writing many books that are repetitive, not based on any real history, and are purely propaganda. The purpose of this article is to reveal the roots of the Karabakh problem based on historical facts.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Armenians, South Caucasus, conflict, analysis, facts, politics, ideology, truth.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. Карабах - это древняя, неотделимая территория Азербайджана. Все русские, грузинские, азербайджанские, европейские историки и даже армянские историки, которые объективно подходят к историческим реалиям и исторической науке на основе исторических, археологических и этнографических фактов, подтверждают это в своих работах. К сожалению, многие армянские историки вдали от объективности создали для себя настоящую историю на основе сказок об истории армян, написанных в V веке Фавистосом Бузандтом и в VII веке Моисеем Хоренаци (Ашхарацуйц). Армянские историки, которые утверждают, что когда-то существовала государство «древняя» или «Великая Армения», включая Южный Кавказ, и что Карабах является провинцией этого государства, пытаются отрицать, что армяне исторически жили небольшими племенами на территориях разных государств. При изучении истории и географии мира, нигде в мире нет государственного устройства армян до 20-го века. То есть любое древнее государственное устройство армян, в том числе «древнее» или «государство Великая Армения», есть только в вымышленных исторических книгах, написанных армянскими историками.

Многие объективные армянские и другие историки отмечали в своих работах, что армяне не были коренными жителями этих земель. Армянские ученые, придерживающиеся более объективного подхода к этому вопросу, опровергли ложь армянских историков, утверждающих, что нынешнее армянское государство является центром «древней и великой Армении», а Карабах - одной из ее провинций.

На наш взгляд, известный ученый Манук Абегиан более точно и правильно выразил, кто такие армяне и где они образовались: «Каково происхождение армянского народа; Как и когда, где и какими путями он попал сюда (в земли Еревана - автор), с какими племенами общался до и после того, как стал армянином, и кто повлиял на его язык и этнический состав? У нас нет четких и убедительных доказательств, подтверждающих это» [1, с. 11].

Историк армянского происхождения Б. Ишханян пишет в своей книге «Народности Кавказа»: «Согласно исторической древности, настоящая родина армян, которую они называют «Великой Арменией», расположена за пределами России, точнее в Малой Азии» [9, с. 18].

Русский историк И. Дьяконов пишет: «Древние армяне появились в первом тысячелетии до нашей эры, в верховьях долины реки Евфрат ...» [8, с. 237].

Об этом пишет русский историк Н. Шавров: из 1300000 армян, проживавших на Кавказе в начале XX века, более 1 миллиона не являются уроженцами этого региона: они были переселены сюда нами... «Армяне раз-

мещались, в основном, на благодатных землях Елизаветполя (Гянджи) и Эриванской губернии, где их было ничтожно мало. Нагорная часть Елизаветпольской губернии (Нагорный Карабах) и берега озера Гейча были заселены этими армянами» [17, с. 61].

Достаточно прочитать письмо и записки дипломата и драматурга А. Грибоедова «О переселении армян из Ирана в наши провинции».

А. Грибоедов в письме к русскому царю пишет: «Армяне поселились в основном на землях мусульманских помещиков. Сами перемещенные лица находятся в затруднительном положении и также вытесняют мусульман, которые справедливо жалуются. Глава провинции сказал, что хотел бы разместить большинство новоприбывших вокруг Аракса, но они попросили ваше превосходительство разрешить им остаться там, где они были временно размещены впервые, и получили ваше согласие [7, с. 399].

Армяне, которые переехали на Южный Кавказ в начале 19-го века и основали свое первое государство в начале 20-го века, время от времени пытались армянизировать топонимы (географические названия) и исторические памятники в этих областях без какой-либо материальной, духовной или этимологической основы. За этой политикой стояла одна цель - реализовать вымышленную идею «Великая Армения», выдвинутую армянскими историками и политическими идеологами на протяжении веков. Оккупация Нагорного Карабаха была одной из главных составляющих этой идеологии.

Известный русский ученый И. Б. Петрушевский побывал в Карабахе с Г. М. Тер-Саркисяном в 1928 году и собрал обширную информацию о культуре, искусстве и жизни населения региона. На основе собранных им материалов он написал труд «О дохристианских религиозных взглядах крестьян Нагорного Карабаха». Петрушевский пишет об отношении армян к христианской (албанской) церкви, что армяне редко бывают сюда, а в последнее время не ходят вообще. В этом смысле они очень жадные. В основном эти места посещают местные турецкие животноводы, в основном во время перехода на зимние и летние пастбища. При этом они проявляют большую щедрость. Это еще раз доказывает, что армяне не приезжают в эти места и святые места для них не имеют значения, но азербайджанцы, прожившие здесь много веков, верят в эти святые места из поколения в поколение.

Ученый, долгое время изучающий и исследующий этнос, образ жизни и культуру местного населения, приходит к следующему выводу: «Карабах никогда не был центром армянской культуры. Карабахская культура едина и принадлежит азербайджанскому народу» [13, с. 13].

Идеология, которая началась в начале XX века, начала распространяться в конце XX века. Так, «движение за свободу», начатое армянами в Нагорном Карабахе в конце 1980-х и начале 1990-х годов против местных азербайджанцев и людей других национальностей, основанное на антиармянской политике, якобы проводимой азербайджанским государством и народом, и принципе самоопределения народов, превратился в крупный конфликт и даже войну.

Следует отметить, что если армянские историки в своих книгах и статьях, написанных в советское время, то есть до конца 80-х годов, утверждали, что азербайджанцы проводили антиармянскую политику в Нагорном Карабахе и создали идеологическую основу для оккупации этих земель, они пытались оправдать ее после оккупации.

Армянские авторы посвятили много книг и статей армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, и почти во всех своих «работах» они не только фальсифицировали прошлое, но и представляли современные исторические реалии и процессы в глазах всего мира с точки зрения их собственных интересов.

Можно привести множество примеров из этих книг, написанных армянскими историками и политиками, которые являются повторяющимися с точки зрения тематики и служат фиктивной идеологии, а не исторической науке. Сюда относятся книги Г. Авакяна, В. Арутюняна, Г. Бальяна, Ю. Барсегова, Г. Барсеяна, И. Мурадяна, П. Мурадяна, В. Товмасына, С. Хуршудяна [2; 3; 4; 5; 6; 11; 12; 15; 16] и другие.

Цель данной статьи - проанализировать некоторые из этих «произведений», создать общую картину книг, написанных армянскими учеными на эту тему, раскрыть их истинную сущность.

Одной из таких книг является сборник документов, составленным В. Товмасыном, Ю. Б. Нерсисяном под редакцией В. А. Атаджаняна под названием «Правда о Нагорном Карабахе» [14] В книге говорится: «Карабахский вопрос возник с момента насильственного включения Нагорного Карабаха в состав Азербайджана. Многие органы массовой информации Карабахский вопрос освещали тенденциозно и пытались сводить его к территориальному спору между Арменией и Азербайджаном. Настоящий сборник был составлен в канун рассмотрения итогов работы комиссии по Нагорному Карабаху на Второй сессии Верховного Совета СССР. Цель сборника – дать объективную информацию о ситуации в НКАО, сформировать правильное мнение об истоках, сущности и цели Карабахского движения».

Сборник состоит из справок, писем, решений армянского государства по Нагорному

Карабаху, деклараций, протоколов, обращений и др.

Прежде всего следует отметить, что с одной стороны документы в сборнике четко показывают политику, проводимую в Армянской ССР на государственном уровне и на различных уровнях в отношении Карабаха, с другой стороны, сепаратистские, провокационные и террористические акции, проводимые армянами в Нагорном Карабахе, описываются как «карабахское движение» или «освободительное движение», и роль армянского государства в этом вопросе отрицается. Роль Вооруженных Сил Республики Армения в оккупации Нагорного Карабаха и 7 близлежащих районов является неоспоримым фактом. «Üstəlik də işğaldan sonra az sayda ermənilər guya özlərinin hesab etdikləri bu regionun yalnız İranla həmsərhəd rayonlarında, məskunlaşdırıldılar, qalan digər şəhərlər isə onlar tərəfindən xarabalığa çevrildi. Yuxarıda deyilən, erməni tarixçilərinin daha çox istinad etdikləri» «Карабахский вопрос возник с момента насильственного включения Нагорного Карабаха в состав Азербайджана» "fikri isə tamamilə absurddur, eyni zamanda dünya tarix elmini və faktları inkar etməkdir. Qarabağ inzibati-ərazi baxımından Azərbaycan ərazisinə aid olmuşdur, başqa sözlə, Qarabağı heç kim başqa yerdən qopardıb sonradan orada yerləşdirməmişdir. Qarabağ ərazisi ərəb işğalına qədər, ilk orta əsrlərdən başlayaraq monqol işğallarına qədər və ondan sonra da Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bir çox dövlətlərin tərkibində olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında mənşəcə Azərbaycan türkü olan Pənahəli xan Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş və xanlığın mərkəzi olan Şuşa qalasını tikdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılanda Qarabağ Azərbaycanın ərazisi kimi tanınmışdır. Sərhəd baxımından isə Qarabağ indiki İran, Gürcüstan və Türkiyə ilə əlaqədə olmuşdur. Ermənistanın adı isə bu dövrlərdə heç bir yerdə çəkilmir. Ermənistan Respublikası yalnız XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında öz havadarları olan Rusiyanın köməyi ilə yaradılmışdır. Bu halda sual olunur: Əgər Qarabağ erməni tarixçilərinin dediyi kimi, zorla Azərbaycana birləşdirilmişdirsə, bəs bu vaxta qədər o, hansı dövlətin tərkibində idi? Erməni tarixçiləri burada Ermənistanı nəzərdə tuturlar. Ermənilər yalanı sevsə də, tarix yalanı sevmir». Сказанное выше мнение «Карабахский вопрос возник с момента насильственного включения Нагорного Карабаха в состав Азербайджана», на которое больше ссылаются армянские историки, является абсолютно абсурдным и в то же время отрицанием мировой исторической науки и фактов. В административно-территориальном отношении Карабах относился к территории Азербайджана, иными словами, Карабах никто не отторгал и впоследствии разместил там. Территория Карабаха была в составе многих государств, су-

ществовавших на территории Азербайджана до арабского завоевания, начиная с раннего средневековья до монгольского нашествия и после него. В середине XVIII века Панахали-Хан, азербайджанский тюрок по происхождению, заложил основы Карабахского ханства и построил Шушинскую крепость, ставшую центром ханства. Когда в начале XX века была создана Азербайджанская Демократическая Республика, Карабах был признан территорией Азербайджана. С точки зрения границы, Карабах был связан с нынешними Ираном, Грузией и Турцией. А имя Армении в эти времена нигде не упоминается. Республика Армения была создана лишь в начале XX века с помощью России, которая имела своих покровителей на азербайджанских землях. В этом случае возникает вопрос: если Карабах, как говорят армянские историки, был насильственно присоединен к Азербайджану, то в составе какого государства он находился до этого времени? Армянские историки здесь имеют в виду Армению. Хотя армяне любят ложь, история не любит ложь.

Таким образом, подлинной сущностью «карабахского движения», основанного армянскими историками и политиками, были фактически необоснованные территориальные претензии армянского государства против азербайджанского государства, и его целью было присвоение этих земель, которые впоследствии были переселены.

Конечно, сборник государственных документов, не основанный на исторических фактах, не может отразить какую-либо правду.

Одной из книг, написанных на эту тему, является книга А. Карсеци «Конфликты между народами и пути их преодоления: к проблеме Нагорного Карабаха» [10]. Содержание книги, которая предположительно посвящена причинам конфликтов между народами, а также способам их устранения, выглядит следующим образом: Разновидности конфликтов между народами. Причины их возникновения; Ислам. Османский халифат, положивший начало религиозной вражде к христианским народам; Пантюркизм и панисламизм – политика Геноцида и порабощения нехристианских народов. Геноцид армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении; Геноцид армян в Баку и Закавказье в 1918-1920 гг. Продолжение политики пантюркизма и панисламизма в Азербайджане. Насильственное отторжение Нахичевана и Карабаха от Армении; Волонтаризм Сталина; Доктрина панисламизма и пантюркизма – основа ассимиляции и преследования нацменьшинств; Геноцид армян в Азербайджанской ССР в наши дни; Реальные пути прекращения конфликтов и создание атмосферы примирения и дружбы народов.

Читая книгу, становится ясно, что она состоит из фальсификаций и клеветы, которые служат не для устранения конфликтов между

народами, а для их подстрекательства. Самым «интересным» является авторская идея в последней статье книги «создать атмосферу мира и дружбы между народами».

Говоря о геноциде армян в «Западной Армении», в Баку и на Закавказье, в 1915–1916 и 1918–1920 годах, А. Карсеци, как и другие армянские историки, отрицает преднамеренные убийства, совершенные дашнакскими боевиками в 1915-1916 годах на территории Западного Азербайджана (ныне Армения), в анатолийской части Турции и в 1918-1920 годах в Карабахе, в столице Баку, Губе, Шамахи, Ленкорани и других городах против турецко-мусульманского населения, или описывает это как защиту армянского народа от массовых убийств. Однако, хотя ни один армянин не был выслан из Азербайджана, азербайджанцы были депортированы из Армении четыре раза за столетие - в 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 и 1988-1992 годах.

Поэтому возникает вопрос против исторических рассказов армянских историков и политиков: если в Азербайджане, в том числе в Карабахе была бы какая-то враждебность по отношению к армянам, то почему хотя бы один раз не проводилась депортация против армян?

Говоря о геноциде армян, автор с начала и до конца книги своими идеями, не основанными на каких-либо исторических фактах или документах, фактически сеет семена вражды между религиями и народами и, наконец, предлагает создать атмосферу мира и дружбы.

Следует отметить, что эта книга А. Карсеци, которая далека от исторической и политической реальности и носит характер историко-политического популизма, и, вопреки тому, что он сам отметил, книга предназначена не для научного сообщества, а только для того, чтобы заслужить симпатии армянского общества и для других намерений.

Идеологическая пропаганда, проводимая армянскими учеными и политиками за оккупацию Нагорного Карабаха в течение многих лет, наконец была переведена на военный уровень для реализации этого плана. Армяне, которые сначала совершили вооруженные провокации и убийства против азербайджанского населения в Нагорном Карабахе, затем начали открытую войну с вооруженной и политической поддержкой своих сторонников. Армяне, которые якобы определили свою собственную судьбу, силой оружия захватили деревни и города, населенные азербайджанцами, некоторые жители были убиты, а другие были вынуждены покинуть свои родные земли, чтобы спасти свою жизнь. Еще в первые годы войны армяне совершили Ходжалинский геноцид. Несмотря на ребенка, женщину и старика, мирные жители были жестоко убиты. Хотя небольшое количество жителей Ходжалы пережили резню, захваченные армянами жители

были доставлены в Армению и подвергались пыткам. Некоторые были освобождены через несколько лет, а многие умерли в плену в результате пыток.

Однако армяне не только убили мирных жителей, но и разрушили древний турецкий город Ходжалы и близлежащие населенные пункты, а также разрушили и стерли исторические памятники.

В последующие годы Нагорный Карабах и прилегающие районы были оккупированы армянами, в результате чего более 1 миллиона человек стали беженцами на своей родине. В общей сложности 20 процентов территории Азербайджана было оккупировано Республикой Армения. Некоторые из древних исторических и культурных памятников, расположенных на оккупированных территориях, были разрушены, а некоторые были подвергнуты арменизации.

Здесь важно отметить ряд важных моментов. Вопреки тому, что указано в книгах армянских историков, суть и корень армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта не была антиармянской политикой, якобы проводимой в этом регионе на протяжении веков и в самоопределении армянского народа. В корне проблемы лежала их вымышленная идея о Великой Армении и оккупации Нагорного Карабаха, которая была частью этой идеи.

Еще одним важным моментом является то, что до оккупации Нагорного Карабаха и его окрестностей в конце 1980-х годов азербайджанцы и другие мусульмане были насильственно изгнаны из земель современной Армении на основе политических планов Армении. Возникает вопрос: если армянское государство, армянские историки оправдывали оккупацию Нагорного Карабаха действиями азербайджанского государства против прав человека против армянского меньшинства, нарушением принципов мирного сосуществования, притеснением армянского меньшинства, (это «оправдание» сейчас), в таком случае, как они оправдывали изгнание небольшого числа тюрко-мусульманских и других народов со своих земель до последнего человека, проживавших на территории Армении, которые не имели власти? Здесь армянские историки и политики неоправданно используют события в Сумгаите и его преднамеренные действия против армян в Азербайджане на национальной, религиозной и этнической почве. Однако армяне жили не только в Сумгаите, но и в большом количестве в столице Баку, а также почти во всех крупных городах Азербайджана. Если бы была запланирована какая-либо резня против армян в Азербайджане по национальному и этническому признакам, она была бы осуществлена не только в Сумгаите, но и по всей стране, как армяне неоднократно совершали его против азербайджанцев в Армении.

Заключение. В статье приводятся и анализируются несколько примеров из многочисленных книг и сборников, написанных армянскими авторами по истории Карабаха. Эти книги, полные фальсификаций, являются продуктом не реальной истории, а мышлением армянских историков и политиков, которые служат фиктивной идеологии. Такое чрезмерное упоминание одной и той же темы, написанные дублирующие книги и статей, служит только одной цели - использовать политическую и финансовую поддержку своих покровителей для реализации фиктивной идеи «Великая Армения». Все, что является фальшивкой, в конце концов обречено на провал. История, основанная на сказках, со временем снова станет сказкой.

Список использованных источников

1. Абемян М., История армянской литературы, Ереван, 1975, с.11.
2. Авакян Г. Нагорный Карабах: Ответы, справки, отзывы, письма. (Февраль-Август 1988 года. Сентябрь-Июнь 1989 года).-Ереван, 1989.-166 с.
3. Арутюнян В. События в Нагорном Карабахе: Хроника.- Ч.1. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1990.- 16 с.
4. Бальян Г. Нагорный Карабах и национальные конфликты в Союзе в свете прав человека – Ереван: [Микаел Варандян], 1991. -72 с.
5. Барсегов Ю. Право на самоопределение - основа демократического решения межнациональных проблем: К проблеме Нагорного Карабаха.- Ереван: Айастан, 1989.-104 с.
6. Барсегян Х. Истина дороже...: К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха. -Ереван: Знание, 1989.-112 с.
7. Грибоедов А.С. Переселение армян из Персии в наши провинции. Письма и записки. Сочинения в двух томах, т.2. — Изд-во «Правда», М., 1971,- с. 339-341.
8. Дьяконов И. Ранняя история армянского народа, Ереван, 1968, с.237.
9. Ишханян Б. «Народы Кавказа», Петроград. 1916, с.18.
10. Карсеци А. Конфликты между народами и пути их преодоления: к проблеме Нагорного Карабаха. - Ереван: Аястан, 1990. - 55 с.
11. Мурадян И. и др.: Неужели необходимо восстание в Северном Арцахе.-Ереван, 1988. – 2 с.- Ротапринт.
12. Мурадян П. История – память поколений: Проблемы истории Нагорного Карабаха.- Ереван: Айастан, 1990. -160 с.
13. Петрушевский И.П.. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Воронеж, 1930. – с.13.
14. Правда о Нагорном Карабахе: [Документальный сборник / Состав: В.А. Товмасын, Ю.Б.Нерсисян; ред. В.А.Атаджанян] .- Степанакерт: [Арцах], 1989.-132 с.
15. Товмасын В. и др. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах / Товмасын В.А., Атаджанян В.А., Нерсисян Ю.В.- Степанакерт: Маштоц, 1991.-176 с.

16. Хуршудян Л. Истина – единственный критерий исторической науки: Причины и цели нового этапа антиармянской компании, развернувшейся в Азербайджане в связи с проблемой Нагорного Карабаха.-Ереван: Изд-во ЕГУ, 1989.- 46 с.

17. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. S.-Peterburq, 1911, с.61.

References

1. Abeghyan M., History of Armenian Literature, Yerevan, 1975, p.11.

2. Avakyan G. Nagorny Karabakh: Answers, references, reviews, letters. (February-August 1988. September-June 1989).-Yerevan, 1989.-166 p.

3. Arutyunyan V. Events in Nagorno-Karabakh: Chronicle. - Part 1. - Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the ArmSSR, 1990.

4. Balyan G. Nagorno-Karabakh and national conflicts in the Union in the light of human rights - Yerevan: [Mikayel Varandyan], 1991. -72 p.

5. Barsegov Yu. The right to self-determination is the basis for a democratic solution of interethnic problems: On the problem of Nagorno-Karabakh. - Yerevan: Hayastan, 1989.-104 p.

6. Barsegyan Kh. Truth is more expensive...: To the problem of Nagorno-Karabakh-Artsakh. - Yerevan: Knowledge, 1989.-112 p.

7. Griboyedov A.S. Migration of Armenians from Persia to our provinces. Letters and notes. Works in two volumes, vol.2. - Pravda Publishing House, M., 1971, - p. 339-341.

8. Dyakonov I. Early history of the Armenian people, Yerevan, 1968, p. 237.

9. Ishkhanyan B. «Peoples of the Caucasus», Petrograd. 1916, p.18.

10. Karsets and A. Conflicts between peoples and ways to overcome them: to the problem of Nagorno-Karabakh. - Yerevan: Ayastan, 1990. - 55 p.

11. Muradyan I. et al.: Is an uprising really necessary in Northern Artsakh. - Yerevan, 1988. - 2 p. - Rotaprint.

12. Muradyan P. History - the memory of generations: Problems of the history of Nagorno-Karabakh. - Yerevan: Hayastan, 1990. -160 p.

13. Petrushevsky I.P. On the pre-Christian beliefs of the peasants of Nagorno-Karabakh. Voronezh, 1930. - p.13.

14. The truth about Nagorno-Karabakh: [Documentary collection / Composition: V.A. Tovmasyan, Y.B. Nersisyan; ed. V.A.Atajanyan] .- Stepanakert: [Artsakh], 1989.-132 p.

15. Tovmasyan V. et al. The Karabakh issue. Sources and essence in documents and facts / Tovmasyan V.A., Atajanyan V.A., Nersesyan Y.V.-Stepanakert: Mashtots, 1991.-176 p.

16. Khurshudyan L. Truth is the only criterion of historical science: Causes and reasons for the new stage of the anti-Armenian campaign that unfolded in Azerbaijan in connection with the problem of Nagorno-Karabakh. - Yerevan: YSU Publishing House, 1989. - 46 p.

17. Shavrov N. New threat to the Russian cause in Transcaucasia. St. Petersburg, 1911, p.61.

УДК 930.23Ант:94(477.411)».../18»](045)

**ІСТОРІЯ КИЄВА ТА КИЇВСЬКОЇ
ЗЕМЛІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
В. Б. АНТОНОВИЧА (1834-1908)**

**HISTORY OF KYIV AND KYIV LAND IN THE
V. B. ANTONOVYCH'S CREATIVE HERITAGE**

Егоров В. В.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри політичних наук і права, Київський
національний університет будівництва і
архітектури (Україна, Київ),
e-mail: egorov.1977@email.ua
[https:// orcid.org/ 0000-0002-1373-8173](https://orcid.org/0000-0002-1373-8173)

Баєва Ю. Є.,

кандидат політичних наук, доцент
кафедри політичних наук і права, Київський
національний університет будівництва і
архітектури (Україна, Київ),
e-mail: jbaeva@me.com
[https:// orcid.org/ 0000-0002-7734-3568](https://orcid.org/0000-0002-7734-3568)

Egorov V. V.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of Political Science, Kyiv National
University of Construction and Architecture
(Ukraine, Kyiv), e-mail: egorov.1977@email.ua
[https:// orcid.org/ 0000-0002-1373-8173](https://orcid.org/0000-0002-1373-8173)

Baieva J. Y.,

Candidate of Political Sciences, Associate
Professor of Political Science, Kyiv National
University of Construction and Architecture
(Ukraine, Kyiv), e-mail: jbaeva@me.com
[https:// orcid.org/ 0000-0002-7734-3568](https://orcid.org/0000-0002-7734-3568)

В статті досліджується проблема висвітлення відомим українським істориком, джерелознавцем та лідером українофільства другої половини XIX ст. В. Б. Антоновичем історії розвитку Києва та Київської землі від додержавного періоду до часів початку XVIII ст. Виокремлено, що дана проблема вже знайшла своє відображення в розвідках дослідників де проаналізовано основні оцінки творчої спадщини В. Б. Антоновича, причин звернення ним до вивчення проблем обласної історії в складі Російської імперії.

На основі змісту історичних, історико-географічних розвідок вченого про розвиток Велико-го Князівства Литовського, Київської землі у його складі, робіт вченого про міське самоврядування в українських землях у добу XV-XVIII ст. та історії Київського самоврядування виокремлений зміст поглядів В. Б. Антоновича на розвиток Київської землі та Києва від раннього середньовіччя до XVIII ст.

В. Б. Антонович у розробці історії Києва, Київської землі у добу середньовіччя, наголошував на незмінності населення цієї території від дохристиянських часів до XIII ст. Вчений наголошував на тому, що тут через посилення впливу князівської дружини, князів практикувались роздачі землі

синам, що послаблювало централізацію в Київській землі та призвело до того, що Київ напередодні татарського погрому перетворився на столицю невеликого уділу. Положення праць В. Б. Антоновича заперечувало теорію відомих російських вчених XIX ст. – М. П. Погодіна та О. І. Соболевського про запустіння Київської землі після татарського нападу у XIII ст. та переселення населення Давньої Русі на Північ, в землі майбутньої Московщини, де нібито збереглася її мова населення Русі та заселення її вихідцями з Карпат, або польських земель як пропонували тогочасні польські історики.

Слід наголосити, що хронологічні рамки дослідження вченим історії Києва та київської землі свідчать, що ці роботи фактично замінили відсутній у вченого цілісний виклад історії Південно-Західного краю (України), наявність котрого була об'єктивною потребою для наукового осягнення українського історичного процесу, як окремишнього явища порівняно з російським та польським. Це було нагальною умовою подальшого розвитку українського національного руху другої половини XIX ст., адже сприяло усвідомленню окремишності історичного розвитку українського народу.

Ключові слова: В. Б. Антонович, Київ, Київська земля, Магдебурзьке право, Велике Князівство Литовське, Дніпро, воєвода, війт, шляхта, козацтво, Південно-Західний край.

The article explores the coverage by a well-known Ukrainian historian, source critic and the Ukrainophilism leader of the second half of the XIX century V.B. Antonovich history of the Kyiv and the Kyiv land development from the pre-state period to the beginning of XVIII century problem. It is singled out that this problem has already been reflected in the intelligence of researchers, who analyzed the main assessments of the V. B. Antonovich's reasons for his appeal to study the problems of regional history within the Russian Empire in his creative heritage. On the basis of the V. B. Antonovich's historical, historical and geographical studies, the development of the Grand Duchy of Lithuania, the Kyiv land in its composition, the urban self-government in the Ukrainian lands in the XV-XVIII centuries and the history of Kyiv self-government V. B. Antonovich's studies the content of his views on the development of the Kyiv land and Kyiv from the early Middle Ages up to the XVIII century is distinguished.

V. B. Antonovich emphasized the immutability of the Kyiv and the Kyiv land territory population from the pre-Christian times, Middle Ages to the XIII century. The scientist stressed that due to the strengthening of the princely nobleman influenced princes distribution the land's to their sons, which weakened the Kyiv land centralization and turned the Kyiv into the capital of the small division on the eve of the tatar's invasion.

The position of the works of V. B. Antonovich denied the famous the XIX century Russian scientist's M. P. Pogodin, O. I. Sobolevsky, polish historians about the desolation of the Kyiv and the Kyiv land theory which announced the Old Rus population and it's language (future Russian language) resettlement to the

North, in the land of the future Moscow region while the carpathian immigrants settled the Old Rus land's after the tatar's attack in the XIII century.

It should be emphasized that the chronological framework of the V. B. Antonovich's study of the Kyiv and Kyivan land shows the South-Western Region (History of Ukraine) holistic presentation lack replaced by his works. This presentation was an objective need for the scientific premiss of the Ukrainian historical process, as a separate phenomenon compared to the Russian and Polish ones. This was an urgent condition for the Ukrainian national movement of the second half of the XIX century further development, contributing the Ukrainian people awareness their separate historical development.

Keywords: *V. B. Antonovych, Kyiv, Kyiv land, Magdeburg law, Grand Duchy of Lithuania, Dnipro, military commander, head of town, nobility, cossacks, South-Western region.*

Серед спадщини знаного лідера українофільського руху другої половини XIX ст. вченого – професора Київського Університету Св. Володимира В. Б. Антоновича (1834–1908), постать якого привертала увагу і викликала захоплення у сучасників значна увага була прикута до ранньосередньовічній та козацькій історії України (Південно – Західного краю). В ній вагоме місце посідали розвідки про минуле, становлення, географічні межі Києва, Київської землі від дохристиянських часів до періоду Визвольної війни Б. Хмельницького. Варто зазначити, що проблема змісту наукової спадщини В. Б. Антоновича вже була предметом уваги дослідників, адже його роботи було створено в умовах потреби наукового осягнення українського історичного процесу та широкої популяризації історії України, а також через зацікавлення історика до внутрішньої історії, виникнення міщанства, селянства, шляхти, становища церкви, колонізаційних процесів [29, с. 205-215; 25, с. 80-82; 32, с. 144 -145; 18, с. 60–66].

Однією з головних тез вченого розглянутих у численних розвідках про нього є ідея про те, що українська народність позбавлена державного інстинкту. Він бачив головним завданням дослідника встановити характер того чи іншого історичного явища, причини що його викликали, покладаючись на вивчення широкого документального (актового) матеріалу [24, с. 216-217, 231, 233]. На думку О. І. Кіяна, В. Б. Антонович мав національно-демократичну концепцію історії України, складовою котрої було дослідження період Полудневої Русі, Київської держави удільного періоду в котрому чітко виявилася українська ідентичність у період з 1362 до 1648 рр., коли було встановлено чітку межу між Московською державою та Україною. Наступним був період козаччини і до ліквідації Гетьманщини у XVIII ст. [24, с. 228].

Дослідники звертали увагу на антинорманістські погляди у В. Б. Антоновича, котрий був прихильником автохтонного походження української людності. А головним питанням ранньої історії Русі для В. Б. Антоновича було питання громади, головної форми суспільного життя слов'ян [24, с. 216-217, 231, 233, 228, 241, 246]. Її наявність та розвиненість деякі дослідники вважають причиною появи тези В. Б. Антоновича про небажання українців створити власну державу [11, с. 218].

На думку І. Гирича, В. Б. Антонович виходив з Києвоцентризму, запозиченого у М. Максимовича, що був сформульований на протипагу Москвоцентризму, отже підтримував ідею про Київ – Другий Єрусалим [13, с. 29-30]. Таким чином, як стверджують дослідники, він здійснював легітимізацію національної історії, стверджував окремішність українського народу порівняно з росіянами та поляками [11, с. 219]. Це було пов'язано з переконанням вченого у важливості географічного фактору в історичному процесі й вплинуло на появу робіт В. Б. Антоновича про історико-топографічну характеристику Південної Русі (України) котрі ще на початку 1880-х рр., складали основу його неофіційного лекційного курсу та дослідження давніх оборонних споруд на південний захід від Києва [30, с. 18-19; 15, с. 93-94].

Найдавніший період розвитку Києва охоплює також текст публічних лекцій з геології та історії Києва читаних В. Б. Антоновичем та проф. П. Я. Армашевським в Історичному товаристві Нестора–Літописця у 1896 р. про Київ в дохристиянський період та князівський період. В цій роботі автор критично оцінив Дунайську концепцію розвитку слов'янства [5, с. 584], зауваживши що слов'янами могли бути відомі скіфи – орачі. Тут було викладено відомості про давню історію Давньоруської держави, різноманітність у дружинному русі за часів князя Святослава й остаточну перемогу князівського начала за правління Володимира Святославовича [5, с. 587; 31, с. 60-61].

В цій роботі приділено увагу розташуванню окремих районів міста. Так, Поділ зі сходу був окреслений р. Почайною. Нижню течію цієї річки у XVIII ст. поглинув Дніпро [5, с. 588]. Він був ремісничим від дохристиянських часів [5, с. 589]. Верхнє місто, розташовувалось поблизу залишків Десятинної церкви, перетинало теперішню вулицю Трьохсвятительську. В розвідці було згадано відомо до XVIII ст. – назву Щекавиця та зауважено протиріччя в тексті давнього літопису щодо могили кн. Олега – через те, що, на думку В. Б. Антоновича, було два князя й відповідно два поховання котрі злилися в одне [7, с. 590]. Автор звернув увагу й на інший відомий пункт – гора Хоревія де була літописна могила кн. Діра поблизу Пустинно-Миколаївського монастиря. Наступною історичною територією Києва

визнано Дорогожичі – місце розташування укріпленого табору котрий використовувався в боротьбі між князями та був підпорядкований Кирилівському монастирю [7, с. 591-592].

Після давнього періоду, в князівський час в Києві відбувається поступовий політичний і економічний занепад, що позначився після смерті Ярослава Мудрого, коли його нащадки отримали Київ, Чернігів, Переяслав. Цей період позначився боротьбою з князями ізгоями, котрі не мали права на уділи. Згодом вони перемогли й постановили – хай кожен князь має свою вотчину. Після з'їзду в Любечі, як зазначав автор, межі територіальні Київського князівства обійняли 2/3 Київської губернії XIX ст., половину Волинської й частину Мінської землі. Від того часу територія князівства обіймала на сході – середню течію Дніпра, на півдні – річка Рось, на захід – праву притоку Прип'яті, р. Случ, Горинь, а на півночі – Прип'ять – територія полян і деревлян [7, с. 592].

Вчений наголосив, що період XI ст. був часом за яким історія Києва докорінно змінюється, а місто стає столицею невеликого уділу. Завершився період князів організаторів – перших до смерті Я. Мудрого, які намагалися пригасити вплив дружини та посилити вплив народу. Ще за часів Володимира ідеєю його двору було намагання об'єднати Русь за допомогою християнства [7, с. 593-594]. Його помилку В. Б. Антонович убачав у роздачах земель замість дружини – синам князівським, котрі об'єднуючись з місцевими дружинами – відходили від центру. Саме це для В. Б. Антоновича було причиною занепаду держави, що повторилося й за часів Ярослава Мудрого, його князювання в Новгороді, а потім у роздачах ним земель синам [7, с. 595]. В.Б. Антонович розглядаючи цей період виступив опонентом ідеї про обезлюднення Київщини після татарського нападу XIII ст. висловлену М. П. Погодіним та О. І. Соболевським, коли місцева людність нібито пішла на північ, а їх замінили вихідці з Карпат [3, с. 534; 32, с. 144; 12, с. 211-212]. В. Б. Антонович працював над проблемою теорій заселення Південно-Західного краю та розглядав ці теорії у творах сучасних йому польських вчених М. Грабовського, К. Шайнохи та П. О. Куліша, паралельно досліджуючи кількісний склад населення Київської землі у 1545-1552 рр. за тогочасними люстраціями [12, с. 211-212; 24, с. 256; 21, арк.1; 8, с.280].

Хронологічно та тематично продовженням попередньої була робота В. Б. Антоновича за добре розробленою ним темою українського середньовіччя доби Великого Князівства Литовського (ВКЛ) – основи його докторської дисертації у захищеної у березні 1878 р., що отримала схвальну оцінку [17, арк.16, 127-128; 24, с. 259].

Ця тема також була сформульована й у праці 1882 р. – «*Київ, его судьба и значение XIV*

по XV столетие (1362-1569)». В цій роботі вчений визначив наявність в XV ст. – в Києві багаточисельного (багатонаціонального) складу вірменської колонії, котра мала тут свої землі, як і генуезці, турецькі торговці, татарські, московські, грецькі, молдавські, польські [5, с. 566]. Для В. Б. Антоновича доба нападу татар на чолі з Батисем XIII ст. – це час коли Київська земля знаходилася в стані політичного безсилля. В XIV ст. вона грала другорядною роль й опинилась в складі Великого Князівства Литовського, коли після перемоги Ольгерда Гедиміновича Київ та Подільська земля були підпорядковані ВКЛ, котре об'єднало Полоцьке, Турівське, Чернігово – Сіверське, Брянське, Волинське князівства. В наступні роки XV ст. по смерті у 1430 р. очільника ВКЛ – кн. Литовта землі ВКЛ діляться на дві частини – Литовську (визнавали владу кн. Сигізмунда), і руську – визнавали владу кн. Свидригайла [5, с. 540, 546]. Це становище сприяло відновленню Київського князівства на чолі з кн. Олельком Ольгердовичем у 1440 р. [5, с. 548].

Наступний період руські (провідна верства українських земель) бажали попередити об'єднання ВКЛ та королівства польського обираючи на великокнязівський стіл кн. Олександра Казимировича, щоб закріпити відокремлення ВКЛ. Його наступник – Сигізмунд Старий (Ягайлович) діяв в протилежному напрямку [5, с. 554, 545].

В цій розвідці В. Б. Антонович традиційно нагадав, що (в XIV ст.) під керівництвом князів Гедиміна, Ольгерда ВКЛ було підпорядковано культурному впливу Русі, православ'я в землях ВКЛ було розповсюджене з XIV ст. Урядвання Ягайла – не змогло змінити незалежні риси багаточисельної руської групи, але з 1413 р. привілеями шляхті католицького віросповідання розпочався наступ на представників «русської партії» [5, с. 541]. Саме в цей час на думку В. Б. Антоновича Київська земля отримує значення твердині «русської» народності у боротьбі з наступом католиків, що змушувало Великого князя Казимира Ягайловича зважати на позиції православних [5, с. 548].

В цій роботі також окреслено географічні кордони Київського князівства – з останніх років XIV ст. до середини XVI ст. – це водорозділ басейнів Південного Бугу, Росі, Прип'яті, звідси р. Случ, аж до впадіння її в Прип'ять, що відділяло Київську землю від Волинської, від устя Случі (північний кордон) за течією р. Прип'ять в північний берег устя Прип'яті. Дніпро становив східну межу Київщини, вона переходила до лівої сторони та охоплювала низовину Десни по течії притоки Остра. Південні межі постійно змінювались [5, с. 540]. Після запровадження посади Київського Воеводи у 1471 р., коли було скасовано Київське князівство, розпалась адміністративна єдність землі [5, с. 558]. Вважається, що певною компенсацією скасування князівства стало надан-

ня Києву Магдебурзького права бл. 1498 р. [27, с. 91, 92, 96]. Водночас, на думку дослідників, погане функціонування Магдебургії в Києві ті інших містах України компенсувалося фактичним продовженням дії звичаєвого права у відносинах населення міст та приміських територій, дослідником якого також був і В. Б. Антонович [26, с. 59-60].

Частково, наступна історія Києва була відображена В. Б. Антоновичем й у роботі «*Исследование о городах Юго-Западного края*» (1869 р.), що була вступною статтею до видання документів Ч.В. Т.І. Архива Юго-Западной России – видання грамот на Магдебурзьке право в містах України XV – XVIII ст. Ця проблема в творчій спадщині вченого вже привертала увагу дослідників, котрі вважали, спірною думку В. Б. Антоновича, що Магдебурзьке право не убезпечувало міста від зовнішнього впливу. Цей устрій контрастував з попереднім удільно-вічовим періодом, котрий ідеалізував вчений [25, с. 80-81]. Автор зауважив, що після захоплення ВКЛ українських міст їх значення як центрів общинного життя було втрачено. Постало питання яка частина повноважень залишалась общинам, коли суд перейшов новим управителям краю [1, с. 137]. В цей час виявилась закономірність – чим більше міщани виконували військові повинності, тим меншими були військові податки з міщан. Військові обов'язки були наступні: тримати сторожу, військове ополчення, будівництво і тримання в нормальному стані стін, замкової зброї, давати підводи [1, с. 145-146]. Від військової повинності можна було відкупитися грошима. Для великокнязівських намісників жителі міст були потенційним військом, що відпочиває між походами і має бути готовим до боротьби [1, с. 149]. В пізніших роботах, характеризуючи життя української людності в умовах постійної загрози з боку степу в цей період, вчений звернув увагу на те, що людність котра постійно готова до збройних зіткнень турбується лише за безпеку та засоби до існування, коли немає часу на дозвілля та самоосвіту, що є умовою розвитку розумових сил народу [4, с. 219-220].

На думку В. Б. Антоновича безлад в містах (зокрема і в Києві) поширилося саме через штучність Магдебурзького права, коли попередні вічові зібрання (Давньої Русі) замінили виборами, контрольованими старостинською владою. Їх суд був підпорядкований суду короля, старости, або приватного власника (міста) [1, с. 151, 2, с. 330]. Вчений наголошував, що чим швидше місто втрачало общинний устрій, тим скоріше Великий Князь Литовський був змушений поновлювати його завдяки наданню магдебургії, особливо в містах що були близькими до Північного Заходу, де керували князівські намісники (так було й у Києві де призначили воєводою Мартина Гаштовта) їх тиск призводив до спротиву міщан й, зрештою, до

отримання Магдебурзького права продовж XVI ст. [1, с. 164-165].

Отже, для В. Б. Антоновича Магдебурзьке право – це право вироблене на іншому ґрунті, котре не могло бути засвоєне жителями міст, оскільки не співпадало з історичними, юридичними поняттями та настановами Великих Князів Литовських та Королів польських. Воно не допомагало уникати старостинського впливу, що призводило до продовження використання давньоруського права, що позначилося на долі Києва та околиць [1, с. 165, 170]. На цю обставину звертають увагу й сучасні дослідники історії Українського права [25, с. 82; 26, с. 58-59].

Офіційно, за Магдебурзьким правом в містах створювалась рада її представник – бурмістр завідував судом, громадськими позовами, поліційним наглядом. Контролював майно міста, та торгівлею. Існував і Лавний суд, очолюваний війтом. Засновуючись на вивченні численних актових книгах (матеріалах судових справ) того часу В. Б. Антонович зазначав, що в Південно-Західній Русі не дотримувались кількості обраних лавників, ні розмежування (відання) справ. Бурмістр міг виконувати повноваження радців, лавників, справи змішувались, поряд з появою в управлінні представники цехів міст. Джерело права (Саксонське зерцало) було маловідомим, не доходило до міст, інколи в них використовували Польський Саксон – роздуми у вигляді трактату складені краківськими юристами у XV – XVI ст. котрі не читали й цей твір. Коли ж присуджували рішення його обґрунтовували довільно обраною статтею [1, с. 171-172]. На переконання вченого це призводило до неможливості нормального управління містами [1, с. 172]. Радці, війт захоплювали усю владу в місті у своїх руки, використовували як заманеться усі кошти [1, с. 173]. Це було можливим через духовну чужість Магдебурзького права населенню міст Південно-Західного краю, котре користалося положеннями права дуже обмежено [1, с. 177]. Магдебурзьке право також не давало внутрішніх основ для розвитку міст, не могло впливати на розвиток міської самостійності, торгівлі, встановлення порядку й сили міщанського стану, оскільки в містах переважав вплив шляхти, а кількість повинностей була завеликою [1, с. 178]. Для вченого наочним підтвердженням негативного впливу Магдебурзького права на розвиток міст, перш за все Києва, була історія самоврядування міста на межі XVI–XVII ст., що була розглянута в розвідці 1874 р. «*Киевские войты Ходыки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI – XVII ст.*» Цю роботу дослідники коментують як своєрідне відображення стану міського самоврядування Києва 70-х рр. XIX ст. та діяльності ректора Університету Св. Володимира, Київського міського голови реакціонера М. К. Ренненкампа (1832–1899),

котрого обвинувачували у фінансових махінаціях. Така форма критики сучасного стану Києва та його управління відповідала умовам в котрих доводилося діяти автору як вченому та громадському діячу. Адже через закиди та доноси ворогів українофільства (зокрема М. К. Ренненкампа, котрий чинив перешкоди археологічним пошукам здійснюваним В. Б. Антоновичем) завжди доводилося займати обережну «роздвоєну» позицію [22, с. 444, 117-118, 187; 23, с. 347]. Вказана робота також є ще й свідченням оцінки В. Б. Антоновича як засновника документалізму в українській історіографії [32, с. 145]. Адже, матеріали з цієї теми вчений збирав зокрема в Архіві Міністерства іноземних справ. Тут ним був віднайдений матеріал про майнові конфлікти Василя Ходики з (Олександром) Остроухом, котрий напад з товаришами на його будинок, порубавши ворота і двері у 1592 р., а також перелік нерухомості Ходики, готівки, векселів (на 1974 гривні) міщан Києва [20, арк.7 зв].

В цій розвідці автор наголошував, що отримання Києвом Магдебурзького права від Олександра Казиміровича у 1494–1498 рр. сприяло економічному піднесенню декількох міщанських родів [6, с. 160]. Увагу вченого привернула відома наприкінці XVI – початку XVII ст. родина в Києві – Ходик (пізніше родина шляхтичів Ходик–Креницьких). Її найяскравішими представниками були – Василь та Федір Ходики. Останній був в складі Київського магістрату, займав посаду вїйта. Майнова міцність братів була заснована на отриманні у володіння маєтків Басанівський та Биковський, котрими до того володів Остафій Дашкевич (Дашкович) – один з організаторів козацтва [6, с. 170]. Згодом, за ці маєтки тривала боротьба з королівським секретарем Захарієм Словицьким, київським підвоєводою Яном Аксаком який видав себе за сина князя Семена Яцьковича Половця-Рожиновського, а також кн. Янушем Острозьким [6, с. 172-173]. Василь Ходика наполегливо збирав документи про своє шляхетство, активно зазивав чужих селян, давав в борг шляхтичам, за борги вилучав маєтки. В Києві зрештою він мав 10 дворів, 6 сіножатей на Оболоні, сади на Кудрявці [6, с. 172]. Брат Василя – Федір Ходика схильний до злочинства та самоуправства, ще більше розширив маєтності, отримав місце київського радці, хотів перейти з радців у вїйти, що здійснив у 1613 р. зайнявши місце Яцька Балики – вїйта з 1593 р. [6, с. 176, 178].

Федір Ходика був союзником уряду у поширенні Унії в Києві, коли уніати намагалися захопити в місті усі храми. По смерті гетьмана П. Сагайдачного вплив Ф. Ходики в місті зріс, після перерви з 1618 р. він знову став вїйтом, з 1621 р. він брав активну участь в опечатуванні київських храмів на користь уніатів, за що, як інші учасники захоплення (напр. А. Грекович) був втоплений козаками у 1624 р. [6, с. 178].

Нашадки Ф. Ходики – повністю полонізувалися, писали польською – Іосиф (Юзеф), Андрій (Анджей), підтримували унію, а 1637 р. Іосиф Ходика – став вїйтом. Андрій став київським радцею з 1631 р., бурмістром з 1637 р., а після смерті Іосифа (1641 р.) з 1644 р. – став вїйтом затвердженим королем. Був на своїй посаді до козацьких бунтів 1648 р. Коли почалися змови проти його життя, був змушений підписати зречення у 1649 р., замість нього вїйтівство отримав Богдан Сомкович [6, с. 183]. В цей період міщани Києва звернулись до Московського царя щодо підтвердження своїх прав [2, с. 324]. Після поразки козацтва під Берестечком Андрій Ходика подав позов проти осіб котрі змусили його відректися від вїйтівства [6, с. 185].

Спираючись на численні вивчені матеріали з історії середньовічних міст України, у складі Великого Князівства Литовського, й зокрема Києва, В. Б. Антонович прийшов до висновку, що тільки Великі міста ВКЛ мали певні митні вїзні пільги й усе це на тлі права шляхти безмитного увезення товарів, «для себе» [1, с. 180, 184]. Від XVI–XVIII ст. міста Південно-Західного краю пройшли шлях від обцинного центру до фортеці, резиденції старости й підпало під поняття торгової обцини, котра має особливе управління [1, с. 185]. Через це в містах де були єврейські громади, вони легко захоплювали провід – усюди, окрім Києва в котрому з часів Вел. кн. Олександра Казиміровича (з 1495 р.) було заборонено їх проживання [1, с. 188, 193]. На переконання вченого такий стан зрештою призвів до розпаду Речі Посполитої, чому не завадили зміни запроваджені наприкінці XVIII ст., а «руські» міста краю вже були в складі Російської імперії й управлялися міським уложенням [1, с. 192-193]. Варто зазначити, що сучасні українські дослідники не поділяють однозначно негативні оцінки вченим магдебургії. Вважається, що дослідження та оцінки ролі Магдебурзького права слід застосовувати виходячи з дослідження окремих міст [14, с. 15-16; 19, с. 16; 28, с. 174]. Втім, узагальнення В. Б. Антоновича про причини й наслідки запровадження самоврядування, зокрема в Києві, сприймаються й зараз [10, с. 4, 5, 17; 28, с. 165]. Сучасні оцінки урядування (зокрема в Київському магістраті XVII ст.) як приклад корупції вважаються неприйнятними [9, с. 214].

Особливою темою для вченого була проблема боротьби православних за свої права. Вона мала яскраві епізоди свого прояву й на Київщині, що було викладено вченим в ранній розвідці 1865 р. про долю православного шляхтича Данила Братковського, котрий діяв як учасник козацького повстання на території Київського воєводства в 1690-х рр. Він під час примирного сейму (підбиття підсумків) з початком правління короля Августа Другого до петиції послів Київщини та Волині записав

вимоги захисту православної віри, був одним з організаторів повстання С. Палія та Самуся на Київщині, що було пов'язане з рішенням про ліквідацію козацтва на Правобережній Україні. У 1702 р. був схоплений шляхетськими патрулями, під час слідства з застосуванням тортур не виказав своїх спільників й був засуджений військовим судом до страти [3, с. 240-241, 243-244, 246].

Отже, в творчій спадщині В. Б. Антоновича від самого початку наукової діяльності історія Києва та Київської землі посідала вагоме місце, а хронологічні рамки його досліджень обіймали добу від дохристиянських часів доби Давньоруської держави аж до початку XVIII ст. при збереженні зв'язку текстів розвідок вченого з сучасністю. Таке охоплення було тотожним цілісному курсу (викладу) історії України (Південно – Західного краю) до часу остаточної ліквідації козацтва що й відповідало потребі наукового осягнення українського історичного процесу.

Список використаних джерел

1. Антонович В.Б., 1885. Исследование о городах Юго-Западного края. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 252 с.
2. Антонович В.Б., 1904. Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі XV – XVIII в. Руська історична бібліотека, Львів, ч.2., т.24., с. 312–358.
3. Антонович В.Б., 1995. Даниил Братковский. В кн.: Антонович В.Б.Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.237–247.
4. Антонович В.Б., 1995. Прилуцкий полковой асаул Павло Мовчан и его записная книга. В кн.: Антонович В.Б.Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.219–237.
5. Антонович В.Б., 1995. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362-1569). В кн.: Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.534–576.
6. Антонович В.Б., 1995. Киевские войты Ходыки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI – XVII ст. В кн.: Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.160–185.
7. Антонович В.Б., Армашевский П.Я., 1995. Киев в дохристианское время. В кн.: Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.577–592.
8. Антонович В.Б., 1997. Листи до Ф.Г.Лебединцева. В: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович, 1997. У 3 томах. Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський, К.: Заповіт, Т.1, с.277–281.
9. Білоус Н.О., 2009. Імітація рецензії (із приводу вміщеної в Українському історичному журналі (2008 №5) рецензії Т.Ю.Лютої на кн. Н.О.Білоус «Київ наприкінці XV першій половині XVII ст. Миська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім «Киево – Могилянська академія», 2008.» УІЖ., №2, с. 208–217.
10. Білоус Н.О., 2015. Луцьке вийтвство в XV – XVII ст. Характеристика інституту урядників. УІЖ., №4, с.4–22.
11. Богдашина О.М., 2019. Роль В.Б.Антоновича у формуванні та поширенні Української національної ідеї file:///C:/Users/User/Downloads/13398-A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-26364-1-10-20190719.pdf с.213–220.
12. Бутич І.В., 1993. Археографічна діяльність В.Б.Антоновича. В: Матеріали Ювілейної конференції присвяченої 150-річчю Київської Археографічної комісії (Київ, Седнів 18-21 жовтня 1993 р.) Проблеми едиційної та камеральної археографії - К.: Інститут української археографії, Академія Наук України, Вип.30, с.200 – 234.
13. Гирич І. 1996. В.Б.Антонович – будівничий філософських засад Нової України. В: Третя академія пам'яті професора В.Б.Антоновича К., с. 28–35.
14. Гошко Т.Д., 1999. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», Київ, 20с.
15. Готун І, Казимір О., 2014. Велике Ходосівське городище. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травинський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.93–101.
16. Грушевський М.С., 1928. З соціально-національних концепцій В.Б.Антоновича, Україна, №5, с. 118–128.
17. Державний архів міста Києва, Ф.16, Оп.317, Спр.67, 128 арк.
18. Єгоров В.В., 2018. Історія Києва та Київської землі у творчій спадщині В.Б.Антоновича Матеріали Четвертої Міжнародної науково-теоретичної конференції, Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика» 23 листопада 2018 року: [матеріали доповідей та виступів], Київ-Тернопіль: Вид-во «Бескиди», Ч.2, С. 260–266.
19. Заяць А.С., 1994. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – в першій половині XVIII ст. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.02 Історія України. Київ, 18 с.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського – Ф.1. – Спр.7943 – 7 Арк.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського – Ф.1. – Спр.7958 – 2 Арк.
22. Кістяківський О.Ф., 1994. Щоденник 1874-1885 у 2 т. упоряд. В. С. Шандра [та ін.]; відп. ред. І. Л. Бутич, К.: Наукова думка, Т.1: 1874 – 1879, 645 с.
23. Кістяківський О.Ф., 1994. Щоденник 1874-1885 у 2 т. упоряд. В. С. Шандра [та ін.]; відп. ред. І. Л. Бутич, К.: Наукова думка, Т.2: 1880 – 1885, 584 с.
24. Кіян О.І., 2005. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи», К.: Інститут історії України НАН України, 491 с.
25. Панов Д.І., 2009. Погляди професора В.Б.Антоновича на роль та значення Магдебурзького права для українських міст. Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. Вип.1, с.79–84.
26. Панов Д.І., 2010. Здобутки В.Б.Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права

Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. Вип.3, с.56–61.

27. Русіна О., 2000. До проблеми початків київської магдебургії. В кн.: Самоврядування в Києві: Історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ 26-27 листопада 1999 р. К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта, с.88 – 100.

28. Сас П.Н., 1989. Феодальные города Украины в конце XV– 60-е годы XVI века., К.: «Наукова думка», 232 с.

29. Тарасенко О.О., 2015. Спогади про В.Б.Антоновича. В.: Матеріали V Всеукраїнської Науково-практичної конференції. Київ і кияни в соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір., Київ, с. 205–215.

30. Трубочанінов С., 2014. Вплив археології та місце В.Б.Антоновича у становленні історичної географії як науки та навчальної дисципліни (друга половина XIX - початок XX ст.). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.16–21.

31. Ульяновський В.І., 1995. Син України (Володимир Антонович: громадянин, вчений, людина. В кн.: Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.5–76.

32. Чорна Л.В., 2016. Теоретико-методологічні засади та історіософія наукової школи Володимира Антоновича. Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Серія Історичні науки, Вип.34, с.143–147.

References

1. Antonovych V.B., 1885. Yssledovanye o horodakh Yuho–Zapadnoho kraia. Monohrafyyu po ystoriyu Zapadnoi y Yuho –Zapadnoi Rossyy. K., 252 s.

2. Antonovych V.B., 1904. Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini – Rusi XV – XVIII v. Ruska istorychna biblioteka, Lviv, ch.2., t.24., s. 312–358.

3. Antonovich V.B., 1995. Danyyl Bratkovskiy. V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s.237–247.

4. Antonovich V.B., 1995. Prylutskiy polkovoi asaul Pavlo Movchan y eho zapysnaia knyha. V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s.219–237.

5. Antonovich V.B., 1995. Kyev, eho sudba y znachenye s XIV po XVI st. (1362-1569). V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s.534–576.

6. Antonovich V.B., 1995. Kievskie vojty Hodyki – epizod istorii gorodskogo samoupravleniya v Kieve v XVI – XVII st. V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s.160–85.

7. Antonovich V.B., Armashevskiy P.Ia., 1995. Kyev v dokhrystyanskoie vremia / V.B. Antonovych, P.Ia. Armashevskiy V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s.577–592.

8. Antonovych V.B., 1997. Lysty do F. Lebedyntseva. V: Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antono-

vych, 1997. U 3 tomakh. Uporiad. V. Korotkiy, V. Ulianovskiy, K.: Zapovit, T.1, s.277–281.

9. Bilous N.O., 2009. Imitatsiia retsenzii (iz pryvodu vmishchenoi v Ukrainkomu istorychnomu zhurnali (2008 №5) retsenzii T.Iu.Liutoi na kn. N.O.Bilous «Kyiv naprykintsi XV pershii polovyni XVII st. Miska vlada i samovriaduvannia. – K.: Vyd. dim «Kyievo – Mohylianska akademiia», 2008.» UIZh., №2, s. 208 – 217.

10. Bilous N.O., 2015. Lutske viitivstvo v XV – XVII st. Kharakterystyka instytutu uriadnykiv. UIZh., №4, s. 4–22.

11. Bohdashyna O.M., 2019. Rol V.B. Antonovycha u formuvanni ta poshyrenni Ukrainskoi natsionalnoi idei file:///C:/Users/User/Downloads/13398-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-26364-1-10-20190719.pdf s.213–220.

12. Butych I.V., 1993. Arkheohrafichna diialnist V.B. Antonovycha. V: Materialy Yuvileinoi konferentsii prysviachenoї 150- richchiu Kyivskoi Arkheohrafichnoi komisii (Kyiv, Sedniv 18-21 zhovtnia 1993 r.) Problemy edytsiinoi ta kameralnoi arkheohrafii - K.: Instytut ukrainskoi arkheohrafii, Akademiia Nauk Ukrainy, Vyp.30, s.200 – 234.

13. Hyrych I. 1996, V.B. Antonovych – budivnychy filosofskyyh zasad Novoi Ukrainy. V: Tretia akademiia pamiati profesora V.B. Antonovycha K., s. 28–35.

14. Hoshko T. D., 1999. Mahdeburzke pravo Tsentralno-Skhidnoi Yevropy XIII–XVIII st. v ukrainskii ta polskii istoriohrafii avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spetsialnist 07.00.06 “Istoriografii, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny”, Kyiv, 20s.

15. Hotun I, Kazymir O., 2014. Velyke Khodosivske horodyshche., «Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy». Zbirnyk materialiv IV Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii / [redkol.: V.S. Travinskyy (vidp. red.) tain.]. – Kamianets-Podilskyy: PP «Medobory-2006», s.93–101.

16. Hrushevskiy M.S., 1928. Z sotsialno-natsionalnykh kontseptsii V.B. Antonovycha, Ukraina, №5, s. 118–128.

17. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, F.16, Op.317, Spr.67, 128 ark.

18. Egorov V.V., 2018. Istoriia Kyieva ta Kyivskoi zemli u tvorchii spadshchyni V.B. Antonovycha Materialy Chetvertoi Mizhnarodnoi naukovy-teoretychnoi konferentsii, Rehionalna polityka: istoriia, polityko-pravovi zasady, arkhitektura, urbanistyka» 23 lystopada 2018 roku: [materialy dopovidei ta vystupiv], Kyiv-Ternopil: Vyd-vo «Beskydy», Ch.2, S. 260–266.

19. Zaiats A.Ie., 1994. Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI – v pershii polovyni XVIII st. avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spetsialnist 07.00.02 Istoriia Ukrainy. Kyiv, 18 s.

20. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho – F.1. – Spr.7943. – 7 Ark.

21. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho – F.1. – Spr.7958. – 2 Ark.

22. Kistiakivskiy O.F., 1994. Shchodennyk 1874-1885 u 2 t. uporiad. V. S. Shandra [ta in.]; vidp. red. I. L. Butych, K.: Naukova dumka, T.1: 1874 – 1879, 645 s.

23. Kistiakivskyi O.F., 1994. Shchodennyk 1874-1885 u 2 t. uporiad. V. S. Shandra [ta in.]; vidp. red. I. L. Butych, K.: Naukova dumka, T.2: 1880 – 1885, 584 s.

24. Kiiian O.I., 2005. Volodymyr Antonovych: istoryk i orhanizator «Kyivskoi istorychnoi shkoly», K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 491 s.

25. Panov D.I., 2009. Pohliady profesora V.B. Antonovycha na rol ta znachennia Mahdeburzuoho prava dlia ukrainskykh mist. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. Teoriia ta istoriia derzhavy i prava. Filosofiia prava. Vyp. 1, s. 79–84.

26. Panov D.I., 2010. Zdobutky V.B. Antonovycha u sferi vyvchennia ukrainskoho zvychaievoho prava Chasopys Kyivskoho universytetu prava. Teoriia ta istoriia derzhavy i prava. Filosofiia prava. Vyp. 3, s. 56–61.

27. Rusina O., 2000. Do problemy pochatkiv kyivskoi mahdeburhii. V kn.: Samovriaduvannia v Kyievi: Istoriia ta suchasnist. Materialy mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoj 500-richchii nadannia Kyievu mahdeburzkooho prava. Kyiv 26–27 lystopada 1999 r. K.: Fond im. Fridrikha Eberta, s. 88–100.

28. Sas P.N., 1989. Feodal'ny'e goroda Ukrainy v konce XV– 60-e roky XVI veka., K.: «Naukova dumka», 232 s.

29. Tarasenko O.O., 2015. Spohady pro V.B. Antonovycha. V.: Materialy V Vseukrainskoi Naukovo- praktychnoi konferentsii. Kyiv i kyiany v sotsiokulturnomu prostori XIX-XXI stolit: yevropeyskyi tsyvilizatsiinyi vymir., Kyiv, s. 205–215.

30. Trubchaninov S., 2014. Vplyv arkheolohii ta mistse V.B. Antonovycha u stanovlenni istorychnoi heohrafii yak nauky ta navchalnoi dystsypliny (druga polovyna XIX- pochatok XXst.), «Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy». Zbirnyk materialiv IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii / [redkol.: V.S. Travinskyi (vidp. red.) tain.]. – Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», s. 16–21.

31. Ulianovskyi V.I., 1995. Syn Ukrainy (Volodymyr Antonovych: hromadianyn, vchenyi, liudyna. V kn.: Antonovych V.B. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory, K.: «Lybid», s. 5–76.

32. Chorna L.V., 2016. Teoretyko-metodolohichni zasady ta istoriosofiia naukovoii shkoly Volodymyra Antonovycha. Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Seriia Istorychni nauky, Vyp. 34, s. 143–147.

УДК 94 (477.73) «19/20»

**ПРОМИСЛОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК МИКОЛАЇВЩИНИ
ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

**INDUSTRIAL AND ECONOMIC
DEVELOPMENT OF MYKOLAIV REGION AT
THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY**

Кучер В. В.,

аспірант Миколаївського
національного університету імені
В. О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)
e-mail: sventoslavkot@gmail.com
RCID: <https://orcid.org/0000-0002-5997-880X>

Kucher V. V.,

Postgraduate Student, Mykolaiv
National University named after
V. O. Sukhomlynsky (Mykolaiv, Ukraine)
e-mail: sventoslavkot@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5997-880X>

У статті розглядаються проблемні питання розвитку промисловості Миколаївської області на початку ХХІ ст.

Метою дослідження є: визначення економічних реалій промислового потенціалу Миколаївщини та можливості його подальшого розвитку.

Методи: на основі статистичних даних, архівних матеріалів, праць вчених-істориків проведено аналіз розвитку промислового потенціалу Миколаївщини на початку ХХІ ст. Завдяки синтезу наукових знань розглянуто стан окремих галузей промисловості, наводяться заходи на її підтримку з боку владних структур та зовнішньоекономічне співробітництво підприємств. У статті відбувається спроба визначити наукову періодизацію промислового розвитку області протягом зазначеного періоду. Кожному етапу надано розгорнуту характеристику. Проведено детальний опис основних подій. Зроблено висновки результатів дослідження та визначено подальші його перспективи.

Висновки: на початку ХХІ ст. завдяки впровадженню Спеціальної економічної зони, розвитку інвестицій та вдалого ринку збуту відбувались тенденції до покращення розвитку промисловості Миколаївської області. Однак, в цілому не вдалось повноцінно відродити промисловий потенціал краю, адже запроваджені заходи мали обмежений характер. Закони, що мали б регулювати розвиток промисловості виявились застарілими. Скасовано пільговий режим СЕЗ. Не проведено належну модернізацію на підприємствах. Бракувало забезпечення підприємств належними професійними кадрами. Не вдалось забезпечити необхідні умови задля високого рівня іноземних інвестицій. Все це негативно відобразилось на конкурентоспроможності промислової продукції Миколаївщини на світовому ринку. До того ж починаючи з 2014 р. розпочинається нова соціально-економічна криза в країні, яка також негативно відображається і на промислового потенціалі. Майбутній його роз-

виток залежить від якості проведення належних реформ.

Ключові слова: Миколаївщина, промисловість, суднобудування, соціально-економічна криза, інвестиції, підприємство, продукція, торгівля, зовнішньоекономічні відносини.

The article considers problematic questions of development of the industry of the Nikolaev area in the beginning of the XXI century.

The purpose of the study is: to determine the economic realities of the industrial potential of Mykolayiv region and the possibilities of its further development.

Methods: on the basis of statistical data, archival materials, works of scientists-historians the analysis of development of industrial potential of the Nikolaev area in the beginning of the XXI century is carried out. Due to the synthesis of scientific knowledge, the state of certain industries is considered, measures are taken to support it by government agencies and foreign economic cooperation of enterprises. The article attempts to determine the scientific periodization of industrial development of the region during this period. Each stage is given a detailed description. A detailed description of the main events. Conclusions of the research results are made and its further prospects are determined.

Conclusions: at the beginning of the XXI century. Due to the introduction of the Special Economic Zone, investment development and a successful market, there were trends to improve the development of industry in the Mykolaiv region. However, in general, it was not possible to fully revive the industrial potential of the region, as the implemented measures were limited. Laws governing industrial development have become obsolete. The preferential regime of SEZ has been abolished. Proper modernization of enterprises has not been carried out. There was a lack of adequate professional staffing. The necessary conditions for a high level of foreign investment have not been met. All this negatively affected the competitiveness of industrial products of Mykolayiv region on the world market. In addition, starting in 2014, a new socio-economic crisis in the country begins, which also has a negative impact on industrial potential. Its future development depends on the quality of appropriate reforms.

Keywords: Mykolayiv region, industry, shipbuilding, socio-economic crisis, investments, enterprise, products, trade, foreign economic relations.

На сучасному етапі розвитку України одним з найважливіших економічних регіонів залишається Миколаївська область. На її території розташована значна кількість промислових підприємств різного напрямку: харчова промисловість, легка, електротехнічна та електронна, машинобудівний комплекс, водний транспорт, суднобудування та судноремонт, металургія та металообробка. Вони роблять суттєвий внесок у розвиток економіки України.

Проте, промисловий потенціал Миколаївщини має певні недоліки у своєму розвитку,

витоки якого сягають початку ХХІ ст. На основі аналізу архівних джерел, наукових праць та статистичних матеріалів необхідно дослідити, які зміни відбувались у промисловості Миколаївщини протягом зазначеного періоду. Також потрібно продемонструвати внесок владних структур у її розвиток. Подана стаття може використовуватись під час краєзнавчих досліджень, сприятиме детальному вивченню історії промислового розвитку регіону. Детальне вивчення даної проблематики допоможе визначити основні недоліки, які були допущені під час реформ початку ХХІ ст. та уникнути їх у майбутньому.

Серед наукових досліджень, у яких приділено увагу цій проблематиці, варто звернути увагу на такі праці, як колективна робота за авторством І. Т. Кіщака, С. П. Шевчука, В. М. Дьоміної та ін. «Конкурентоспроможність Миколаївської області на міжнародних ринках», де проаналізовано причини низького рівня якості продукції заводів суднобудування, «Зовнішньоекономічна діяльність: регіональний аспект», у якій розглянуто наслідки співпраці суднобудівних підприємств Миколаївської області з країнами світу. У роботі В. К. Васенко «Вільні економічні зони – важливі інструменти детінізації економіки» автор розглянув основні перспективи та недоліки розвитку Спеціальної економічної зони «Миколаїв». Віктор Лисицький у статті «Суднобудування України у вкрай важкому стані» наводить дані щодо кризового становища суднобудування в 2014–2015 рр. та аналізує причини його виникнення. У статті М. П. Романчука «Выход на международный рынок – главная цель судостроения Украины и пути её достижения» подано інформацію щодо вдосконалення розвитку суднобудівних підприємств на початку ХХІ ст. та проаналізовано шляхи подальшого вдосконалення роботи цієї галузі. Колективна стаття за редакцією В. М. Дьоміної «Статистична характеристика товарної структури експортно-імпорتنних потоків Миколаївської області» наводить дані та акцентує увагу на причинах низького рівня товарообігу продукції промислових підприємств. Колективна стаття за редакцією А. О. Дегтяр «Сучасний стан суднобудівної галузі як невід’ємної частини оборонно-промислового комплексу України» демонструє основні недоліки сучасного суднобудування та показує його витоки, а також пропонує шляхи вдосконалення цієї галузі. Колективна монографія під редакцією В. П. Шкварця «Повоєнна та сучасна Миколаївщина» заслуговує на увагу комплексним дослідженням розвитку та занепаду суднобудівної галузі області, має цінну інформацію щодо її становища на початку ХХІ ст.

Проте, бракує комплексного дослідження історії промислового розвитку краю та його наукової періодизації.

Цілі – здійснити аналіз промислового розвитку Миколаївської області на початку

ХХІ ст. Задля успішної реалізації поставлених цілей ми поставили завдання: розглянути економічне становище Миколаївщини у цей період; продемонструвати основні заходи, яких вжила українська влада задля розвитку промисловості краю; визначити які недоліки допущено під час цих заходів та їх наслідки.

Як відомо, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. прослідковувались певні покращення соціально-економічного становища в регіоні, в тому числі у галузі промисловості.

Розвиток промисловості Миколаївської області на початку ХХІ ст. можна поділити на три періоди:

1. 2000–2005 рр. ст. Запроваджуються з боку держави заходи на підтримку розвитку промисловості. Характеризується покращенням виробничої потужності на багатьох підприємствах. Проте не стали винятком і прорахунки в економічній політиці з боку державних структур. Завершується період закриттям пільгового режиму СЕЗ «Миколаїв»;

2. 2006–2013 рр. У цей період спостерігаємо як позитивні досягнення у різних галузях промисловості, так і негативний вплив світової економічної кризи 2008–2009 рр. Завершується період початком спаду виробництва у всіх промислових галузях;

3. З 2014 р. і до наших часів. В останній період промисловий потенціал Миколаївської області знову зіткнувся з новою соціально-економічною кризою. Особливо вона відобразилась на суднобудуванні.

У 2000 р. вперше після соціально-економічної 90-х рр. ХХ ст. розпочалось зростання показників економічного розвитку України. Протягом 2000–2007 рр. відбувалось прискорене відновлення темпів виробництва, поліпшувались умови для ведення бізнесу, знижувався рівень безробіття. Зростали доходи працівників. Підприємства послідовно виходили на зовнішні ринки [16, с. 60–61].

Проте, держава не мала достатньо фінансів задля виділення коштів на розвиток промисловості. Тому, на початку ХХІ ст. по всій країні створено спеціальні економічні зони (далі – СЕЗ), у тому числі і на теренах Миколаївщини. СЕЗ – це частина території України, на якій встановлювався і діяв спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування і дії законодавства України. На території спеціальної економічної зони запроваджували пільгові митні, валютно-фінансові, податкові та інші умови економічної діяльності національних та іноземних юридичних і фізичних осіб. В наші часи на всій території України діє десять СЕЗ.

13 липня 2000 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про спеціальну економічну зону «Миколаїв». Відповідно до статті 1.1: «Спеціальна економічна зона «Миколаїв» (далі – СЕЗ «Миколаїв») створюється в місті Миколаєві на строк 30 років у межах земель-

них ділянок, наданих у користування суднобудівним підприємствам: Державній холдинговій акціонерній компанії «Чорноморський суднобудівний завод» (площа 340 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг – 43 га); Відкритому акціонерному товариству «Суднобудівний завод «Океан» (площа 240 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг – 30 га). Державному підприємству «Суднобудівний завод імені 61 комунара» (площа 160 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг – 40 га) та прилеглої території площею 120 га земель Миколаївської міської ради [7].

Метою створення СЕЗ «Миколаїв» стало не тільки залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для збереження існуючих та створення нових робочих місць, але й впровадження новітніх технологій, сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків та підприємництва, підвищення ефективності використання виробничих потужностей суднобудівних підприємств та їх експортного потенціалу, збільшення постачання високоякісних товарів та послуг.

СЕЗ «Миколаїв» ставила за мету розвивати найбільш актуальні та прибуткові галузі промисловості у Миколаївській області: машинобудування, суднобудування та приладобудування; оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, виробництво промислових газів, перероблення пластмаси; будівництво, енергетика, зв'язок та інші.

З метою залучення якомога більше інвестицій передбачалось створити для інвесторів вигідну систему пільг, розвивати вигідну митну політику та впроваджувати оптимальну кредитну ставку. На території суднобудівних підприємств вводиться Режим спеціальної митної зони.

СЕЗ «Миколаїв» виставлено план, за яким мали залучити інвестицій на суму – 650 млн дол. США, зберегти та створити нові робочі місця у кількості – 33 тис. [7].

Протягом перших років діяльності СЕЗ на території Миколаївщини стало залучення інвестицій на суму 8,9 млн. Відповідно – сума інвестицій на 1 га території складала 10 тис. дол. Кількість робочих місць – збережено 4900, створено 100 робочих місць [1, с. 51].

Статистичні матеріали демонструють основні показники соціально-економічного розвитку Миколаївської області. У 2002 р. випуск товарів збільшився майже на 3 %, а загальний приріст промислового виробництва регіону склав 7,4 %. Якщо порівнювати 2002 р. з 1990 р., то середній показник скорочення промислового виробництва по Україні склав 26 %. На Миколаївщині такий показник склав усього 11 %, проти 14 % у 2001 р. [13, арк. 64].

Варто наголосити, що Миколаївська область у 2003 р. за обсягами капітальних інвестицій на одну особу займала 6 місце серед 27 регіонів України [12, арк. 64].

Генеральний директор ВАТ «Дамен Шіпярдс Океан» М. П. Романчук наголошував, що вже у 2001 р. темпи зростання обсягів виробництва сягали 635,3 % порівняно з 2000 р. [12, арк. 64].

Важливим показником із початку позитивних змін у відродженні суднобудування є той факт, що наприкінці 2004 р. підприємствами області загалом нарашено обсяги промислового виробництва на 24 %. Як результат, ВАТ «Дамен Шіпярдс Океан» збільшило обсяг на 29,7 %. А завдяки залученню голландських інвесторів «Океан» зміг повністю погасити заборгованість по бюджетних, позабюджетних платежів та заробітній платі, сформувати портфель замовлень, що збільшило обсяги виробництва у 6 разів, порівнюючи з 2000 р. Завод перейшов на будівництво повнокомплектних суден. Спостерігались також позитивні зрушення на підприємстві ДП «Суднобудівний завод ім. 61 комунара», який у тому ж 2004 збільшив обсяги промислового виробництва у 2,1 р., а завдяки зверненням облдержадміністрації до центральних органів виконавчої влади підприємству повернули кошти за виконані роботи з будівництва та утримання на акваторії заводу крейсера «Україна», а також за фінансування програми будівництва рефрижераторів для СП «Південрефтрансфлот-Лавінія». Також завдяки поживленню попиту на малотоннажне суднобудування та ремонту і переобладнання суден підштовхнуло до активізації діяльності ВАТ «Завод «Металіст» [14, арк. 46-47].

А в 2005 р. обсяги промислового виробництва не тільки зросли на 6,7 %, а й перевищили середній показник по Україні, який становив лише 2,9 % [14, арк. 46-47].

У умовах впровадження енергозберігаючих технологій особливо актуальною виявилась діяльність ВАТ «Первомайськдизельмаш», діяльність якого пов'язана із виготовленням середньоборотних чотирьохтактних дизельних двигунів потужністю 300-800 кВт, що використовуються для суден, дизель-генераторів та когенераційних установок, що працюють на дизельному паливі, природному газі, шахтному метані, генераторному газі. Експорт продукції направлений на країни СНД та Південну Азію [12, арк. 16].

Покращення розвитку спостерігалось також як серед окремих галузей промисловості, так і конкретних підприємств. Одним із найбільш суттєвих збільшень обсягів промислового виробництва стало машинобудування: так у 2000 р. рівень зростання сягав 4,9 %, у 2001 – 6,1 %, у 2002 р. – на 36,8 %. Особливо прославилось ДП «НВКГ» «Зоря-Машпроект», де індекс обсягів промислового виробництва на той же 2002 р. сягав 115 % порівняно з 2001 р. Майже в 2 рази зросли обсяги виробництва у суднобудівній галузі [12, арк. 16].

Позитивні результати демонстрували і підприємства харчової промисловості. У 2002 р.

рівень зростання склав 3,9 %. Особливий внесок у розвиток цієї галузі промисловості зробили: ЗАТ «Лакталіс Україна», ТОВ «Сандора», Миколаївський пивзавод «Янтар» та ЗАТ «Баштанський сирзавод». Не менш важливим фактором позитивних зрушень було зниження рівня бартерних операцій, який становив лише 5,8 % проти свого піку – 29,5 % у 1998 р. [12, арк. 16]. Варто зауважити, що лише у 2003 р. вдалося не тільки досягнути рівня промислового виробництва 1990 р., а й навіть перевищити його на 0,4 %. Темпи зростання у 1,8 разів перевищили планові показники [13, арк. 22].

Варто зауважити, що попри сприятливі умови розвитку промисловості Миколаївщини були й фактори, що гальмували вихід її продукції на світовий ринок.

На початку XXI ст. закони України «Про заходи щодо державної підтримки суднобудування» (1999 р.) і «Про спеціальну економічну зону «Миколаїв» (2001 р.) виявилися застарілими (тимчасом як їх вдале втілення у 1990-х рр. могло бути продуктивним). Нестача великих обсягів державної фінансової підтримки прискорювала занепад окремих суднобудувальних підприємств в Миколаєві [1, с. 54]. Так у 2004 р. спад виробництва на ДАХК «Чорноморський суднобудівний завод» становив 83,5 %. Труднощі його розвитку обумовлювались тим, що підприємство перейшло у приватну власність, а покупець не дотримувався інвестиційних зобов'язань із відновлення виробництва й погашення заборгованості з заробітної плати [12, арк. 47].

Сам проект СЕЗ «Миколаїв» мав певні недоліки, зокрема поставлено занадто високу інвестиційно-проектну межу. Вітчизняні та іноземні інвестори не мали достатніх коштів для її подолання. Спроможними стали лише представники великого бізнесу, але для успішного розвитку інвестицій великого бізнесу – йому потрібно переконатись у належному розвитку малого і середнього [1, с. 54].

Тому, у 2005 р. Кабінет міністрів України скасував пільговий режим на території СЕЗ «Миколаїв». Це рішення започаткувало руйнування усіх набутих позитивних тенденцій розвитку у промисловості, адже негативно відобразилась на залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в економіку регіону [12, арк. 24].

Умови розвитку наявних та створення нових підприємств мали певні труднощі. Однією з актуальних проблем стала нестача професійних спеціалістів. Причини такого явища криються перш за все у низькому рівні заробітної плати, який спричинив втрату працівників. До того ж не подбано про підготовку нових спеціалістів, які б могли поновити кадровий склад. Відповідно, суднобудівні підприємства зіштовхнулись із дефіцитом таких спеціальностей, як судовий зварювальник та збірник-монтажник [2, с. 16].

Як результат, миколаївські товари не могли претендувати на високотехнологічність та конкурентоздатність. Експортований глинозем також має низький рівень технологічної обробки. Членство України у Світовій організації торгівлі не виправляє експортного становища. Хоча ще до 2014 р. обсяги експорту перевищували імпорт [4, с. 143].

Не менш важливим є той факт, що в цілому в державі не створені сприятливі умови для інноваційно-технічного розвитку. Не дивлячись на зростання обсягів імпорту сучасного виробничого устаткування – можна схарактеризувати основні сектори економіки регіону – як майже вичерпані. З метою поліпшення ситуації потрібно залучати в економіку області велику кількість інвестиційних ресурсів у найбільш пріоритетні галузі, розвивати транзитний потенціал регіону, поглиблювати переробки власної сировинної бази, усунути значні територіальні диспропорції промислового виробництва. Також у Миколаївській області, як і в цілому в Україні не вистачає підтримки розвитку малого і середнього бізнесу, туристичної індустрії, енергоефективності в бізнесі, бюджетній сфері та приватному секторі [4, с. 143].

Яскравим прикладом недбайливого ставлення української влади до інвестиційного розвитку Миколаївської області є несвоєчасне на період серпня-вересня 2005 р. прийняття постанов Кабінету Міністрів України щодо затвердження переліку об'єктів, які фінансуються за рахунок субвенції з державного бюджету на соціально-економічний розвиток регіону та газифікацію, що загальмувало роботи до жовтня того ж року [14, арк. 21].

Лідером зовнішньоторговельного обороту став найбільший в Європі ВАТ «Миколаївський глиноземний завод». Експорт його товарів у перші роки XXI ст. складав близько 70 % товарів від загальної кількості [15, арк. 60-61].

Це підприємство у 2005 р. першим з усіх обласних уклало угоду про соціальне партнерство і співробітництво з Миколаївською обласною державною адміністрацією. Середня заробітна плата працівників становила 2245,6 грн. на місяць, що на той час перевищувало зарплати по усіх гірничо-металургійних підприємствах України [14, арк. 21].

За обсягами експорту Миколаївська область протягом 2005-2015 рр. займала 7 місце серед регіонів України [6, с. 89].

Щодо товарів, які імпортують до регіону, то ними є мінеральні продукти, продукція машинобудування, недорогочінні метали, засоби наземного транспорту та готові харчові продукти [13, с. 141].

Промисловий сектор у загальних обсягах валового продукту Миколаївщини складає більше 25 %, сільського господарства – більше 16 %, торгівлі – 14 %, транспорту і зв'язку – 12 % [4, с. 140].

У 2010-2011 роках за рахунок стабільної роботи та нарощування обсягів виробництва більшості промислових підприємств області вдалося подолати спад, допущений 2009 року, та практично вийти на показник докризового 2007 року (індекс промислового виробництва 2011 року до 2007 року становив по області 98,6 %, по Україні – 90,3 %) [15, с. 14].

Варто відзначити, що 2013 року зафіксовано спад виробництва практично за усіма основними видами промислової діяльності, найбільше в енергетичній галузі (на 11,5 відс.) у зв'язку із зупиненням енергоблоку № 1 ВП «ЮжноУкраїнська АЕС» НАЕК «Енергоатом» для проведення робіт із продовження строку експлуатації у понадпроектний строк [15, с. 14].

Пік активного зростання експорту та імпорту регіону сягають 2010-2013 рр. Показник зовнішньоторговельного обороту у 2013 р. сягнув вищої позначки – 3802,1 млн дол. США, у наступному 2014 р. обсяг обороту зменшився на 809,1 млн дол. США [4, с. 141]. Такий спад сміливо можна пояснити складною політичною ситуацією в країні та початком російської агресії в Криму та Донбасу, що негативно відобразилось на економіці України.

Позитивна ситуація спостерігалася у січні-травні 2014 р. Обсяги промислового виробництва збільшились на 0,4% у порівнянні з попереднім періодом. У січні-квітні 2014 р. позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами склало 421,7 млн дол. США. Зокрема, обсяг експорту товарів становив 632,3 млн дол. США (порівняно з січнем-квітнем 2013 р. збільшився на 13,6%), імпорту – 210,6 млн дол. США (скоротився на 46,4%) [10, с. 40].

Після деяких позитивних успіхів початку 2000-х рр. суднобудування як Миколаєва, так і всієї України відчуло нову хвилю занепаду у 2014-2016 рр. Президент Асоціації суднобудівників України Віктор Лисицький у статті «Суднобудування України – у вкрай важкому стані» від 06.09.2016 р. наголошував, що після російського вторгнення до України та затяжної економічної кризи у 2014-2015 рр. не тільки Миколаївські суднобудівні заводи «ім. 61 Комунара», «Чорноморський», «Океан», а й Херсонський завод «Палада» та Кліїський суднобудівний-судноремонтний завод не побудували жодного судна. Єдиним стабільно працюючим підприємством Миколаївщини є ССЗ «Нібулон», який продовжує будувати буксири та баржі для свого флоту [9].

Миколаївський суднобудівний завод «Океан» взагалі наприкінці 2015 р. визнано банкрутом, і вирішено продати підприємство [3, с. 64].

Обсяги іноземних інвестицій в області були незначними (1,1% до загального обсягу по країні). За підсумками першого кварталу 2014 р. фінансовий результат діяльності під-

приємств погіршувався. Фінансовий результат до оподаткування підприємств, крім сільськогосподарських, склав 2279,1 млн грн. збитку проти 336,7 млн грн. прибутку у відповідному періоді 2013 р. Значний обсяг збитків (1798,9 млн грн.) сформовано у промисловості; майже у 10 разів зросли збитки підприємств з тимчасового розміщення і організації харчування; у 35 разів – підприємств, що займаються операціями з нерухомим майном [10, с. 41].

Однією з найактуальніших проблем розвитку промисловості Миколаївської області стали недостатній потік зарубіжних інвестицій та відсутність перспектив виходу української продукції на міжнародний ринок.

Колектив авторів у дослідженні «Зовнішньоекономічна діяльність: регіональний аспект» (2014 р.) пропонували свій шлях виходу підприємств Миколаївської області з кризи завдяки вдалій співпраці з конкретними країнами світу. Автори використали методологію рейтингово-аналітичного центру Ambest, та розподілили країни на 5 груп відповідно до значення індексу ризику країни CRT. Найважливішим критерієм для них є рівень політичної нестабільності конкретних країн [8, с. 237].

Як приклад, один із найважливіших у минулому стратегічних партнерів України – Російську Федерацію було віднесено до групи CRT4. Тобто, на передостаннє місце. Ще до початку агресивних дій проти України її політичне становище характеризували як досить непередбачуване та непрозоре, а фінансову систему як недостатньо розвинуту з ще недостатньо сформованим рівнем капіталу. З Росією та іншими державами групи CRT4 взаємодіють такі підприємства як: ПАТ «Конвеермаш», ПАТ «Миколаївський машинобудівний завод», ДП «Зоря – Машпроект» та ін. [8, с. 239].

Такі підприємства, як ПАТ Завод «Фрегат», ТДВ «Первомайськдизельмаш», ТОВ СП «НІБУЛОН» співпрацюють із країнами групи CRT5, які сягають найвищого рівня ризику. Це Білорусь, Пакистан, Сирія, Ліван, Нігерія, В'єтнам та Кенія. Їх політичне становище організоване як непередбачуване і непрозоре, правове та бізнес становище має обмежений ринок капіталу, існує постійна загроза соціальної нестабільності [8, с. 239]. Тобто співпраця з цими країнами є найменш вигідною для промисловості Миколаївщини.

Дослідники вважали найбільш сприятливим для миколаївських підприємств розвиток зовнішньоекономічної співпраці з країнами групи CRT1: Австралія, США, Канада, Німеччина, Швейцарія, Велика Британія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Фінляндія та Франція. Цим країнам притаманне передбачуване та прозоре середовище, правова система та інфраструктура бізнесу, добре розвинута фінансова система, розвинута галузь страхування. Тобто

можна з впевненістю стверджувати, що вищезгадані країни є найбільш надійними для миколаївських підприємств. Із цими країнами взаємодіють такі підприємства: ПАТ «Миколаївський суднобудівний завод «Океан», ПАТ «Чорноморський суднобудівний завод», ДП «Суднобудівний завод ім. 61 комунара», ПАТ «Суднобудівний завод «Лиман» та ПАТ «Завод «Екватор» [8, с. 239].

Хоча вище наведене дослідження достатньо аргументоване, і ми погоджуємося з його критеріями оцінки ризиків зовнішньоекономічної співпраці підприємств Миколаївської області, однак ми вважаємо, що основні проблеми зовнішньоекономічних відносин треба шукати з боку економічної системи як України, так і Миколаївської області.

Цьому свідчить той факт, що протягом 2005-2015 рр. не спостерігалось систематичного перевищення коефіцієнта конкурентної позиції у більше ніж 100% [6, с. 90]. Це свідчить про не конкурентоспроможність товарів області на міжнародних ринках.

На думку колишнього начальника управління зовнішніх відносин Миколаївської облдержадміністрації В. О. Дубова, була відсутня належна підтримка найперспективніших галузей виробництва Миколаївської області, які мають високий рівень конкурентності та пріоритетності на міжнародному ринку збуту. До них він відносив легку, харчову, переробну промисловість, транспорт, кольорова металургія, туризм та відповідно суднобудування [3, с. 64].

Шляхом виходу із кризи суднобудівної галузі В. О. Дубов вважав активне залучення іноземних інвестицій та активізацію міжрегіонального співробітництва та нових міжрегіональних угод [3, с. 64]. Також наголошувалось на потребі розвитку спеціальної економічної зони «Миколаїв» та розширення міжнародних послуг, наприклад послуг морських портів. Проте реалізація пропозиції В. О. Дубова має деякі труднощі. Так, серед підприємств Миколаївщини, як і всіх областей, у переважній більшості не мають значного виходу на міжнародні ринки через брак високотехнологічної та конкурентоздатної продукції, яка має низьку якість та моральний знос. Наявним є відсутність у державі належних умов для інноваційно технічного розвитку [4, с. 143].

Значна кількість підприємств вже припинила свою діяльність. Мінерально-сировинна база залишається слабкою. Потрібно створити інфраструктуру найбільш цінних та привабливих місць Миколаївщини. Незадовільний стан доріг є не меншою перешкодою для проведення зовнішньоекономічного партнерства. Банківські відсотки є досить великими та не додають привабливості для економічних операцій [5, с. 22].

Миколаївщині бракує експортно розширювальної політики, адже галузі експорту

стануть розвиватись відповідно до стандартів міжнародного ринку. Не вжито заходів щодо виробництва товарів високого ступеня переробки за допомогою новітніх технологій. Цього можна досягти за сприяння у структурній політиці виробництву товарів сільськогосподарського призначення, які б носили високий ступінь переробки шляхом використання провідних технологій, що дозволять ефективніше використовувати наявні ресурси. Потрібно зрівняти співвідношення темпів росту експорту та імпорту [6, с. 96].

Висновки. Отже, на основі наведених матеріалів можна з впевненістю стверджувати, що на початку ХХІ ст. владні структури вживали необхідні заходи задля налагодження промислового виробництва. Особливе місце в даній тематиці займає становлення та розвиток СЕЗ «Миколаїв». Мета її діяльності полягала у створенні пільгових умов для розвитку інвестицій, сприянню розвитку зовнішньоекономічних відносин та впровадженню новітніх технологій. СЕЗ змогла продемонструвати позитивні результати. Проте, допущено деякі прораханки під час її впровадження. До того ж її швидко скасували. Перші роки ХХІ ст. ознаменувались зростанням темпів виробництва серед більшості підприємств області. Харчова промисловість стала забезпечувати Україну значною кількістю своїх продуктів. Стала налагоджуватись міжнародна співпраця. Проте, Миколаївській області не вдалось повністю відродити свій промисловий потенціал. Окремі підприємства стали все більше втрачати свою потужність. Часто не вистачало високопрофесійних кадрів. Стали наявними такі негативні явища: нестабільна економічна ситуація в Україні, низький рівень конкурентоспроможності промислової продукції Миколаївщини, відсутність привабливих умов для інвестицій. При вдосконаленні промислового сектору допущено значні помилки з боку владних структур. Дослідниками розроблено класифікацію країн світу за рівнем привабливості для зовнішньоекономічних відносин з підприємствами Миколаївської області. Проте, основною перешкодою міжнародної співпраці стали негативні тенденції промислового розвитку Миколаївщини. Починаючи з 2014 р. Миколаївська область зіштовхнувся з новою соціально-економічною кризою, яка триває і по наш час. Почався спад виробництва та банкрутства окремих заводів. Спеціалісти розробили план виходу промислових підприємств з кризи, який може бути втілений у майбутньому.

У подальших наукових розвідках має бути здійснений комплексний аналіз історії промислового потенціалу Миколаївської області початку ХХІ ст. Треба прослідкувати взаємозв'язок між економічним та політичним становищем краю.

Список використаних джерел

1. Васенко В. К. Вільні економічні зони – важливі інструменти детінізації економіки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2005. №13. С.49–56.
2. Васильєв С. Николаєв город судостроителєв или город Нибулон? *Зеркало недели*. 2003. 6-13 июн. С.16.
3. Дегтяр А.О., Балуєва О.В., Ляшенко В.І. Сучасний стан суднобудівної галузі, як невід’ємної частини оборонно-промислового комплексу України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. №7. С.61–65.
4. Дьоміна В.М., Кіщак І.Т., Огієнко А.В. Статистична характеристика товарної структури експортно-імпортних потоків Миколаївської області // *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2016. Вип.3. С.140–144.
5. Дьоміна В. М., Кіщак І. Т., Шевчук С. П., Штепа О. В. Оцінка експортного потенціалу Миколаївської області в контексті поглиблення зовнішньоекономічних зв’язків // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки*. 2014, №5.3 (113) С.19–25.
6. Дьоміна В. М., Федососва А. М., Матвієнко С. Д. Конкурентоспроможність Миколаївської області на міжнародних ринках. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки: збірник наукових праць*. 2016. № 1 (6). С. 89–92.
7. Закон України Про спеціальну економічну зону «Миколаїв»: прийнятий 13 лип. 2000 №42 ст.349. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-14#Text> (дата звернення 14.11.2021).
8. Зовнішньоекономічна діяльність: регіональний аспект: навчальний посібник / І.Т. Кіщак та ін. Миколаїв: Іліон, 2014. 436 с.
9. Лисицький В. Суднобудування України у вкрай важкому стані. *Укрінформ. Мультимедійна платформа інформування України*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2077986-sudnobuduvanna-ukraini-u-vkraj-vazkomu-stani.html (дата звернення 14.11.2021).
10. Порудєва Т. В. Сучасний стан соціально-економічного розвитку Миколаївської області. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки*. 2014, №5.3 (112) С.39–42.
11. Романчук Н.П. Выход на международный рынок – главная цель судостроения Украины и пути её достижения. *Миколаївщині – 65: становлення, розвиток, перспективи: матеріали обласної науково-практичної конференції 19 вересня 2002 р.* Миколаїв: Атол, 2002. С.31–34.
12. Рішення двадцять першої позачергової сесії Миколаївської обласної ради четвертого скликання від 30 грудня 2004 р. №1-12. Т.1 // Державний архів Миколаївської області. Ф.: 6121, Оп.1, Спр.464. Арк.186.
13. Рішення сьомої сесії Миколаївської обласної ради четвертого скликання від 23 січня 2003 р. №1-9 // Державний архів Миколаївської області. Ф.:6121 Оп.1, Спр.395. Арк.191.
14. Рішення тридцятьої сесії Миколаївської обласної ради четвертого скликання від 12 січня 2006 р. №1-10 // Державний архів Миколаївської області. Ф.: 6121, Оп.1, Спр.539. Арк.201.
15. Стратегія розвитку Миколаївської області на період до 2020 року. Миколаїв: Миколаївська обласна рада, 2015. 114 с.
16. Україна: 30 років на європейському шляху / Ю. Якименко та ін. Київ: Заповіт, 2021. 392 с.

References

1. Vasenko, V.K., 2005. Vilni ekonomichni zony – vazhlyvi instrumenty detinizatsii ekonomiky [Free economic zones - important tools for de-shadowing the economy]. *Problemy i perspektivy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy*, no. 13, pp.49–56.
2. Vasil'yev, S., 2003 Nikolayev gorod sudostroiteley ili gorod Nibulon? [Mykolaiv city of shipbuilders or the city of Nibulon?] *Zerkalo nedeli*. 6-3 Jun. pp.16.
3. Diehtiar, A.O., Baluieva, O.V., Liashenko, V.I., 2017. Suchasnyi stan sudnobudivnoi haluzi, yak nevidiemnoi chastyny oboronno-promyslovoho kompleksu Ukrainy [The current state of the shipbuilding industry as an integral part of the defense and industrial complex of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, no.7, pp.61–65.
4. Domina, V.M., Kishchak, I.T., Ohiienko, A.V., 2016. Statystychna kharakterystyka tovarnoi struktury eksportno-impornykh potokiv Mykolaiivskoi oblasti [Statistical characteristic of commodity structure of export-import flows of the Mykolaiv area]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, no.3, pp.140–144.
5. Domina, V.M., Kishchak, I.T., Shevchuk, S.P., Shtepa, O.V., 2014. Otsinka eksportnoho potentsialu Mykolaiivskoi oblasti v konteksti pohlyblennia zovnishnoekonomichnykh zviyazkiv [Assessment of export potential of the Mykolaiv area in the context of deepening of foreign economic relations]. *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Ekonomichni nauky*, no.5.3 (113), pp.21–23.
6. Domina, V.M., Fedososva, A.M., Matviienko, S.D., 2016. Konkurentospromozhnist Mykolaiivskoi oblasti na mizhnarodnykh rynkakh [Competitiveness of the Mykolaiv area in the international markets]. *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Ekonomichni nauky*, zbirnyk naukovykh prats, issue 1, pp.89–92.
7. Law of Ukraine On the special economic zone “Mykolaiv” 2000. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, [online]. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-14#Text>> [accessed: 14.11.2021].
8. Kishchak, I.T., Shevchuk, S.P., Domina, V.M., Nazarova, L.V., Shtepa, O.L., 2014. *Zovnishnoekonomichna diialnist: rehionalnyi aspekt* [Foreign economic activity: regional aspect]. Mykolaiv: Ilion.
9. Lysyts'kyu, V., 2016. Sudnobuduvannya Ukrayiny u vkraj vazhkomu stani [Shipbuilding of Ukraine in extremely serious condition]. *Ukrinform. Mulytymediyna platforma inomovlennya Ukrayiny*, [online]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2077986-sudnobuduvanna-ukraini-u-vkraj-vazkomu-stani.html> [accessed: 14.11.2021].
10. Porudieva T.V., 2014. Suchasnyi stan sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Mykolaiivskoi oblasti [The current state of socio-economic development of the Mykolaiv area.]. *Naukovyi visnyk*

Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskooho. *Ekonomichni nauky*, no.5.3 (113), pp.39–42.

11. Romanchuk, N.P., 2002. Vyhod na mezhdunarodniy ryinok – glavnaya tsel sudostroeniya Ukrainyi i puti eyo dostizheniya [Entering the international market is the main goal of Ukrainian shipbuilding and the ways to achieve it]. In Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyi, *Mykolaiv region - 65: formation, development, perspective*, Proceedings of the Regional conference, September 19 2002. Mykolaiv, Atol, pp.31–34.

12. *Decision of the twenty-first extraordinary session of the Mykolaiv regional council of the fourth convocation of December 30, 2004 no. 1–12. Vol. 1.* Fund 6121. Inventory 1. File 464. Mykolaiv: The state archive of the Mykolaiv area.

13. *Decision of the seventh session of the Mykolaiv regional council of the fourth convocation of January 23, 2003 no. 1-9.* Fund 6121. Inventory 1. File 395. Mykolaiv: The state archive of the Mykolaiv area.

14. *Decision of the thirtieth session of the Mykolaiv regional council of the fourth convocation from January 12, 2006 no. 1–10.* Fund 6121. Inventory 1. File 539. Mykolaiv: The state archive of the Mykolaiv area.

15. *Strategy of development of the Mykolaiv area for the period till 2020*, 2015. Mykolayiv: Mykolayivs'ka oblasna rada.

16. Iakymenko, Yu., Bychenko, A., Zamiatin, V., Markevych, K., Melnyk, O., Mishchenko, M., Omelchenko, V., Pashkov, M., Pynzenyk, P., Pyshchulina, O., Rozumnyi, O., Stetskiv, A., Stetsiuk, P., Sunhurovskyi, M., Chekunova, S., Shanhina, L., and Iurchyshyn, V., 2021. *Ukraine: 30 rokiv na yevropeiskomu shliakhu* [Ukraine: 30 years on the European path]. Kyiv.

УДК 316.012

**TEORETYCZNE UŚWIADOMIENIE
EPISTOMOLOGII HISTORYCZNEJ
IMMANUELA WALLERSTEINA W POLSKIM
ŚRODOWISKU AKADEMICKIM**

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ
ІСТОРИЧНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІММАНУІЛА
ВАЛЛЕРСТАЙНА В ПОЛЬСЬКОМУ
АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

**THEORETICAL COMPREHENSION OF
IMMANUEL WALLERSTEIN'S HISTORICAL
EPISTEMOLOGY IN THE POLISH ACADEMIC
ENVIRONMENT**

Usatenko I. A.,

kandydat nauk historycznych (PhD),
wykładowca Zakładu Filologii i Nauk
Humanistycznych, Winnicka Akademia
Kształcenia Ustawicznego
(Ukraina, Winnica),
e-mail: igorusatenko88@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7719-3678>

Усатенко І. А.,

кандидат історичних наук, викладач
кафедри філології та гуманітарних наук,
КЗВО „Вінницька академія безперервної
освіти» (Україна, Вінниця),
e-mail: igorusatenko88@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7719-3678>

Usatenko I. A.,

Candidate of Historical Sciences (PhD), lecturer
at the Department of Filology and Humanities,
Vinnytsia Academy of Continuing Education
(Ukraine, Vinnytsia)
e-mail: igorusatenko88@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7719-3678>

Artykuł dotyczy wizji instytucjonalizacji historii jako nauki opracowanej przez znanego amerykańskiego myśliciela I. Wallersteina, a także charakteryzuje stopień teoretycznego uświadomienia przez polskich naukowców jego epistemologii historycznej.

Słowa kluczowe: Immanuel Wallerstein, teoria systemów światów, epistemologia historyczna.

У статті розглядається бачення відомого американського вченого І. Валлерстайна щодо інституціоналізації історії як науки, а також охарактеризовано ступінь теоретичного усвідомлення польськими вченими його історичної епістемології.

Ключові слова: Іммануель Валлерстайн, світ-системний аналіз, історична епістемологія.

The article deals with the vision of the famous American thinker I. Wallerstein on the institutionalization of history as a science, and also characterizes the degree of theoretical awareness by Polish scientists of his historical epistemology.

Keywords: Immanuel Wallerstein, world-system theory, historical epistemology.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Warszawski filozof Jan Swianiewicz, zaczynając swoją pracę „Możliwość makrohistorii: Braudel, Wallerstein, Deleuze”, nawiązywał do trafnego określenia badaczy Przemysława Wielgosza i Marcina Starnawskiego, którzy nazywali amerykańskiego socjologa, założyciela teorii systemów-światów najczęściej cytowanym autorem współczesności [1, s. 232]. I chociaż znany amerykański socjolog, historyk i ekonomista Immanuel Wallerstein (1930-2019) swego czasu udzielał obszernego wywiadu wymienionym naukowcom, szybka kwerenda w Google scholar dowodzi, że socjologiem, którego pracocięszą się największym uznaniem w świecie akademickim ze względu chociażby na znaczenie i rozgłos pojęcia „kapitał społeczny”, teraz jest Robert Putnam. Ten fakt nie zaprzecza jednak tego, że polscy naukowcy byli bardzo blisko prawdy: około 50 tysięcy linków w artykułach i monografiach pojawiają się przy wpisaniu w wyszukiwarce „Immanuel Wallerstein” [2].

Wiadomo, że z powodu takiej niesamowitej popularności zarówno w kręgach naukowych, jak i w sferze publicystyki oraz krytyki społecznej można by było bardzo dużo czasu i wysiłku poświęcić na przedstawienie wszystkich kierunków krytyki podejścia Wallersteina w Polsce, a mianowicie na zarysowanie mocnych i słabych stron analizy uczonego i reprezentację rozmaitych sposobów jej postrzegania. Jednak ten artykuł w przeciwieństwie do większości prac krytyków i opiniodawców ujawniających istotę poglądów uczonego, a także wymienających ich wady, będzie poświęcony wyświetleniu reakcji naukowców z Polski na wieloletnie starania amerykańskiego badacza o restrukturyzację wiedzy społecznej.

Epistemologiczna część dorobku naukowego Immanuela Wallersteina wciąż przebywa w cieniu innych monumentalnych konstruktów intelektualnych autora poświęconych próbom opisanego procesu ewolucji systemów społecznych i gospodarczych [3]. Zgodnie z teorią zaproponowaną przez badacza znajdujemy się w materialnych warunkach obejmującego cały świat systemu kapitalistycznego, który wywodzi swoje korzenie od czasów „długiego XV wieku”. Według poglądów naukowca, wewnętrzna dynamika tego systemu, a zatem i historia ludzka cechują się szeregiem czynników priorytetowych i drugorzędnych. Za najważniejsze uznano: fale terytorialnej ekspansji gospodarki światowej, która bezpośrednio strukturyzuje nieodłączny dla każdego z obszarów kompleks praw i możliwości w światowym podziale pracy (centrum – obszary peryferyjne – obszary półperyferyjne); cykle zmian koniunktury gospodarczej; walka o dominację geopolityczną w rdzeniu; dominujący konsensus

w sprawie systemu społeczno-politycznego i gospodarczego itp. [4] Jednak oprócz wyjaśniania historii, analiza systemów-światów odgrywała też nieco inną rolę. Sam Immanuel Wallerstein rozpoczynał jedną ze swoich prac słowami, że teoria systemów światów nie jest teorią świata społecznego ani jego części. Jest to najpierw protest przeciwko sposobom, w jakie zorganizowano dla nas wszystkich społeczne badania naukowe, gdy one pojawiły się w połowie XIX wieku [4, p. 309]. Według amerykańskiego socjologa, kompleks metod badawczych stał się zbiorem często niezaprzeczalnych założeń a priori. Teoria analizy systemów-światów twierdzi, że wspomniany kompleks metod badań, praktykowany na całym świecie, miał w większym stopniu efekt zamknięcia, niż ujawnienia wielu najważniejszych i najciekawszych zagadnień. Będąc w szorach zbudowanych w XIX wieku, kontynuował Wallerstein, badacze nie są w stanie zaspokoić potrzeby społeczne i zrobić to, czego oczekuje od nich reszta ludzi – racjonalnie przedstawić leżące przed nami prawdziwe historyczne alternatywy [4, p. 309].

Choć nie do końca jest jasne, czy Wallerstein rzeczywiście myślał o tym, że ludzie przede wszystkim domagają się od historyków albo socjologów przedstawienia ewentualnych alternatyw rozwoju społeczeństwa ludzkiego, czy takie słowa zostały napisane przez uczonego pod wpływem jego osobistej postawy antagonistycznej wobec kapitalizmu, ale naukowcowi udało się ponownie poruszyć część z „najważniejszych i najciekawszych” jego zdaniem zagadnień – chociażby tych, które dotyczyły perspektyw rozwoju wiedzy humanistycznej i społecznej. Wallerstein przeszedł do historii myśli naukowej nie tylko jako autor szeregu monografii z zakresu socjologii historycznej, ale także pozostawił wiele prac opisujących i krytykujących strukturę wiedzy. Andrzej W. Nowak zaznacza, że poza propozycjami o charakterze teoretycznym brał on także udział w praktycznym reformowaniu nauk społecznych jako uczestnik Komisji im. Gulbenkiana do spraw reform szkolnictwa wyższego oraz jako przewodniczący Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego [5].

Klasyk polskiej myśli socjologicznej Piotr Sztompka pisał, iż zgodnie z Wallersteinem spośród tych zwodniczych pojęć odziedziczonych po XIX wieku wyróżnia się „rozwój” [6, s. 181]. W przekonaniu zachodniego badacza, pojęcie rozwoju zostaje uznane za niemożliwe do zaakceptowania przede wszystkim dlatego, że jest ono nie do pogodzenia z dominującym we współczesnym świecie historycznym trendem globalizacji. Sztompka rozpatrywał historiozofskie zaplecze wybitnego amerykańskiego uczonego w kontekście jego nieustannej krytyki progresywizmu na przestrzeni ostatnich kilku dekad ubiegłego XX wieku. Wspomniana krytyka potrafiła doprowadzić do powolnej erozji, a wreszcie do całkowitego upadku tego podejścia i zastąpienia go alternatywną wizją postprogresywistyczną. So-

cjolog z Polski rozsądnie uważa, że zdarzyło się to dzięki takim ludziom, jak Karl Popper, Robert Nisbet, Charles Tilly i, oczywiście, Immanuel Wallerstein z jego apelem o zapomnienie zarówno XIX-wiecznego podziału dyscyplinarnego nauk społecznych, jak i niektórych z jego głównych założeń [6, s. 174-182].

Według Wallersteina – i to notuje w swoich pracach Sztompka – pozbycie się pojęcia rozwoju jest obligatoryjne z powodu bliskości owego terminu do takiego wątpliwego i powszechnie wykorzystanego pojęcia jak postęp (z jego dość często zbyt optymistycznym brzmieniem i pozornie ukierunkowanym ruchem). Wallersteinowi nie podobało się również to, że przez samą swoją definicję pojęcie rozwoju odnosi się do immanentnej endogennej zmiany generowanej, po pierwsze, w odziedziczonych kategoriach ahistorycznych XIX wieku, po drugie, prawie wyłącznie w środku społeczeństwa – w warunkach grup, klas, wspólnot. Natomiast, zdaniem Wallersteina, świat społeczny wygląda nieco inaczej – wykazuje się głównie egzogennymi, spowodowanymi przez źródła zewnętrzne czynnikami. Innymi słowy, pozostaje stabilny, dopóki coś z zewnątrz na niego nie zacznie oddziaływać [6, s. 181].

Inny aspekt teorii uczonego dotyczy tego faktu, że idea rozczłonkowania społeczeństwa ludzkiego w odrębnych państwach narodowych także jest mocno zakorzeniona w myśleniu progresywnym. Jak powszechnie wiadomo, amerykański badacz był bardzo sceptycznie nastawiony wobec analizowania procesów rozwoju społecznego jako omówienia autonomicznych narodowych społeczeństw, których struktura postępuje wskutek ewolucji wewnętrznej. Zgodnie z jego pozycją, analiza struktur współczesności, którą naukowiec utożsamiał ze strukturami kapitalistycznej gospodarki-świata, przybiera makroregionalnego bądź ogólnoswiatowego kształtu [3, s. 77].

Taki wybór skali analizy determinował formę postrzegania przez naukowca stanu wiedzy społecznej. Polski filozof Jan Swianiewicz, charakteryzując historyczną diagnozę nauk społeczno-historycznych, ujawnioną przez Wallersteina, zgadza się z tym, że największą zaletą dokonanej przez badacza krytyki nowoczesnych nauk społeczno-historycznych jest to, że on pokazuje, w jaki sposób ich podstawowe założenia zostały ukształtowane właśnie przez ówczesną społeczno-historyczną sytuację. Tryumfujące w XIX wieku państwo narodowe oraz panujący w nim kontekst polityczno-instytucjonalny podzieliły nauki społeczne odpowiednio do dziedzin: pojawiły się historia, socjologia, ekonomia, a nieco później politologia, antropologia i tak dalej [1, s. 233-237].

Wallerstein w swoich refleksjach epistemologicznych proponuje dwa dość radykalne rozwiązania dla dalszego rozwoju nauk społecznych – interdyscyplinarne ujęcie przedmiotu badań i jego uhistorycznienie. W pierwszym przypadku

naukowiec zdecydowanie wystąpił przeciwko sztywnej instytucjonalizacji metodologicznej dokonanej na podstawie podziału na nomotetyczne i idiograficzne. Ale zanim wyjaśniać punkt pod numerem dwa, warto rozważyć opinię naukowca na temat historii. Zgodnie z oceną socjologa, „historia” jako nauka jest stosunkowo młoda. W swoim artykule „Historia w odszukiwaniu nauki” Wallerstein twierdził, że współczesna historia ugruntowała swoją pozycję jako nauka w XIX i częściowo nawet w XX wieku i była pomysłem przede wszystkim entuzjazmu naukowego, który wcześniej pojawił się w naukach przyrodniczych. U podstaw nowej nauki leżała zasada odrzucenia bezwarunkowego uznania wcześniej udowodnionej prawdy, którą Wallerstein łączył z zasadą pisania historii „Tak jak to istotnie było” zaproponowaną przez Leopolda von Ranke [7, s. 247-259].

Poprzez swoje stałe „poszukiwanie naukowości” metoda badań historycznych w większości przypadków koncentrowała się wokół opisanego różnych indywidualnych cech faktów historycznych, a także należała na to, że działania społeczne osób-nośników indywidualnej woli nie są w pełni odtwarzane. Takie podejście było nazwane metodą idiograficzną. Idiograficznie zorientowani historycy znajdowali się na jednej krawędzi spektrum wiedzy społecznej. Po innej stronie przebywali uczeni nomotetyczni (termin „nomotetyczny”, jak i termin „idiograficzny” był zaproponowany przez założyciela tak zwanej szkoły badeńskiej Wilhelma Windelbanda) [8, p. 5-22]. Nomotetyka pobudzała do traktowania historii jako nauki społecznej, która zajmuje się poszukiwaniem uniwersalnych reguł i prawidłowości (nie tylko w przeszłości, ale też w czasach teraźniejszych). Nomoteci skłaniali się do odwrotnych pozycji w opisie dziejów i podkreślali, że nie ma takich wewnętrznych zasadniczych różnic metodologicznych między badaniami naukowymi nad zjawiskami odnoszącymi się do świata ludzi, a zjawiskami, które mają miejsce w naturze [7, s. 251].

Zastanawiając się nad dylematem epistemologicznego wyboru historyka pomiędzy metodami idiografii i nomotetyki, Wallerstein nawiązywał do twórczości amerykańskiego psychologa Gordona Allporta, który podkreślał, że każdy badacz powinien albo zbadać zachowanie w kategoriach ogólnych zasad, jakichś zmiennych uniwersalnych, albo skupić się na indywidualnych przypadkach, stosując metody i zmienne odpowiadające wyjątkowości każdej osoby [9, p. 294-295]. Według Wallersteina ci, którzy dokonali wyboru na rzecz tej ostatniej pozycji, byli w znacznej mniejszości w porównaniu do tych, którzy skłaniali się ku nomotetycznemu sposobowi dziejopisarstwa. Założyciel analizy systemów-światów wyjaśnia, dlaczego nomoteci znaleźli się w mniejszości. Jego zdaniem, przez długi czas historycy byli prześladowani przez istniejący wcześniej wokół nich obraz filozofów i przez to, co było nazywane

jako historia filozofii. Akurat dlatego oni zbuntowali się przeciwko filozofii, która była postrzegana jako metoda dedukcyjna, a zatem i jako spekulacyjna/fikcyjna. W swojej walce o uwolnienie się od presji społecznej, która zmuszała ich do pisania kolejnych hagiografii, historycy nalegali na potrzebę bycia empirykami, w szczególności podczas pracy ze „źródłami” opisującymi rzeczywiste wydarzenia. Aby być nomotetami, trzeba było natomiast „teoretyzować”, a więc spekulować. Często w tych refleksjach widoczny był subiektywizm, i z tego powodu mogły one interpretować rzeczywistość w niewłaściwy i stronniczy sposób [7, s. 248-249].

Wallerstein krytykował historyków-idiografów za dosłowność w odczytaniu i interpretacji źródeł, za błędne rozumienie czasu (w szczególności za pominięcie wielowymiarowej temporalności w duchu Fernanda Braudela). On także potępiał pozytywistyczne postrzeganie uogólniającej teorii społecznej przez niektórych historyków jedynie jako spekulacyjnego rozumowania. W tym sensie zdanie Wallersteina bardzo przypomina sąd innego klasyka zachodniej makrosocjologii Randal Collinsa (ur. 1941), który w swoim dziele „Makrosocjologia: Eseje z socjologii długiego trwania” pisał: „potrzebujemy nie mniej teorii, ale więcej. Cofanie się do kontekstu lokalnego często występuje jako droga pytań bez odpowiedzi, która nie pozostawia nam więcej mądrości, ale ukrywa zależność od niezwyfikowanych teorii zakodowanych w języku, którym się posługujemy. Cała historia jest teoretycznie obciążona. Każda próba ukrycia tego faktu prowadzi do złej historii i złej teorii” [10, c. 42].

Jednak pytanie, które powstaje w związku z takim stanowiskiem twórcy teorii światow-systemowej, polega na tym, jak można zaradzić obecnej historii, jak również socjologii w sposób, żeby one nie straciły swojej heurystycznej i objaśniającej istoty? Amerykański socjolog popiera dążenie Emila Durkheima, Marka Blocka i innych naukowców, którzy postrzegali historię jako taką naukę, z którą połączenie socjologii przejawia się najwięcej. Resumując swoje podejście umysłowe na ten temat w artykule „Socjologia i historia: apel Durkheima”, Wallerstein zaznaczał: „... nie mogę sobie wyobrazić, że jakkolwiek analiza socjologiczna potrafi zachować moc bez umieszczania danych w kontekście historycznym, podobnie jak i nie mogę pomyśleć, że można przeprowadzić analizę historyczną bez użycia koncepcyjnego, które nazwalibyśmy socjologią” [11, c. 124-127].

Powyższa wskazówka o integracji nauk może wydawać się na pierwszy rzut oka bardzo atrakcyjna, a nawet kusząca, szczególnie biorąc pod uwagę fakt, że niektóre podziały na dyscypliny nie wydają się wciąż aktualne i uzasadnione. Jednakże, w tym kontekście wydaje się słuszna przestroga Jana Swianiewicza, który pisał, że ten zestaw założeń, w tym i ostatnia sugestia, był już wielokrotnie, zwłaszcza po drugiej wojnie światowej, kwestionowany przede wszystkim ze

względu na tak zwane „akademickie kłusownictwo”, które było wynikiem poszukiwania przez uczonych „oryginalnych” tematów poza granicami własnych dyscyplin [1, s. 237]. Widzimy, że w polskim środowisku naukowym wystarcza postaci będących zagorzałymi obrońcami autonomii socjologii i właściwego jej modusu, jak też i takich naukowców, którzy w swoich pracach starają się usprawiedliwić wytworzenie nowych interdyscyplinarnych podejść lub wspólnego specjalistycznego metajęzyka. Do pierwszego obozu należą między innymi Piotr Sztompka, który „ma zamiar bronić socjologii rozumnej i użytecznej przed różnymi zagrożeniami” [12, s. 7] i alternatywną wizją postprogresywistyczną [6, s. 182] oraz profesor Uniwersytetu Warszawskiego Lech Nijakowski. Wspominając dokładnie o apełach Wallersteina we wprowadzeniu „Oprogramowania rzeczywistości społecznej”, socjolog i publicysta Nijakowski pisał: „Nie oznacza to, że współpraca socjologów i historyków przebiega bez problemów. Wręcz przeciwnie. Socjologowie krytykują wiedzę o mechanizmach społecznych, którą ujawniają historycy w swych dziełach o przeszłości, zaś historycy dezawuują wysiłki socjologów jako nieoparte na badaniach archiwalnych i pozbawione świadomości metodologicznej, w tym krytyki źródeł. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Polsce, na co zwracają uwagę nieliczni historycy uprawiający socjologię historyczną” [13, s. 62-74]. Mimo tego znamienym przykładem przeciwnego do wymienionego stanowiska jest, na przykład, już wspomniana słynna książka Jana Sowy „Fantomowe ciało króla”, w której, jak to wskazano jeszcze w opisie, „w inspirujący sposób Wallerstein spotyka się z Gombrowiczem, a Brzozowski z Lacanem” [14].

Jeśli wcześniej już wspomniano o tym, jak wyglądała krytyka amerykańskiego uczonego wobec tych badaczy, którzy wyznawali idiograficzną zasadę historii, pozostała potrzeba rozpatrzenia tych już niemal „tradycyjnych” wad, które Wallerstein wytykał większości przedstawicieli historycznego warsztatu. Jest to zarówno nacisk na sferę wojskowo-polityczną, jak i pisanie dzieł historycznych (lub projektowanie pamięci zbiorowej) w duchu państwowej wielkiej narracji (grand narrative). Ponadto Wallerstein narzekał, że pod historią świata rozumiano najczęściej niepełny zbiór odrębnych wydarzeń, które są bezpośrednio związane z krajami rdzenia (przede wszystkim z Francją, Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi, Niemcami i Włochami) [15, c. 56-57].

Ten ostatni argument brzmi bardzo komplementarnie do ciągle popularnych w regionie Europy Środkowo-Wschodniej oraz na innych przestrzeniach peryferii i półperyferii studiów postkolonialnych, oraz geografii wyobrażonej. Wallerstein zaczynał swoją karierę jako afrykanista i bardzo wysoko oceniał dzieła teoretyka/inspiratora Ruchu Nowej Lewicy i zwolennika rewolucyjnej walki o dekolonizację Franza Fano-

na [5]. W swoich próbach podważania wielkich narracji historii narodowej, która pielęgnuje poprawne uczucie obywatelstwa, uczy patriotyzmu, Wallerstein częściej miał skłonność do zadawania pytań, aniżeli do poszukiwania na nich jasnych odpowiedzi. W tym sensie naukowiec trudno zaliczyć do grona pionierów, jak i do najbardziej przekonujących dekonstruktorów.

Na przykład, jego koncepcja procesu tworzenia nacji, która postrzegała nacjonalizm jako konsekwencję strategii państwowej (albo dążenia do zdobycia własnego państwa) i jednocześnie tożsamość statusową, która żywi się niechęcią do wrogów i zbiorowym wyobrażeniem ludzi o ich wspólnej przeszłości. Sama mechanika tworzenia nacji, wedle Wallersteina, polegająca na systematycznym przestrzeganiu trzech przepisów: założeniu sieci szkół podstawowych, obowiązku pełnienia służby wojskowej, wszechobecnym rozpowszechnianiu zbiorowych nacjonalistycznych rytuałów, jest dość prosta. Z należytym szacunkiem do postaci naukowca i jego kluczowych dzieł takiej pozycji naukowca trudno odmówić wtórności, tym bardziej na tle wybuchu koncepcji konstruktywistycznych końca XX wieku [15, c. 140].

Jednocześnie Wallerstein dystansował się od licznych popularnych dyskursów postmodernistycznych, co z jednej strony zapewniło czas trwania jego koncepcji, lecz z drugiej dało powody, by oskarżać go o przewidywalność i nudę. Na przykład słynny brytyjski historyk Tony Judt, rozmawiając z Timothy Snyderem o „intelektualistach globalnych”, twierdził, że „socjologowie w rodzaju Immanuela Wallersteina mogą od czasu do czasu zdobyć się na subtelną obserwację. Ale kategorie, w jakich ujmują swoje ogólne twierdzenia, gwarantują, że przez większość czasu będą serwować banały” [16, s. 328].

Zrozumiałe jest, że Wallerstein dokonywał zmian i ulepszeń własnej perspektywy badawczej w celu jej rozpowszechniania i nadania ostatecznego brzmienia. Tymczasem popyt na postulaty, zbieżne z ideami Wallersteina, jego owocna praca skutkująca licznymi pracami naukowymi oraz gotowość do komentowania wydarzeń na bieżąco przyczyniły się do fantastycznej popularyzacji teorii amerykańskiego naukowca na całym świecie.

Wnioski

W trakcie badań nad powyższym tematem ustalono, że słynny amerykański socjolog Immanuel Wallerstein popierał idee odnowy nauk społecznych. Amerykański badacz obnażał w swoich utworach sprzeczność pośredniej pozycji historyków i badaczy społecznych pomiędzy empirycznym a teoretycznym poziomem poznania, krytykował sztuczność dyscyplinarnego podziału nauk, a także potępiał atomistyczność w postrzeganiu faktów społecznych. W przeciwieństwie do tych poglądów autora wielotomowego dzieła „The Modern World-System” [17], które wyjaśniały związek między strukturami kapitalizmu, oraz objaśniały, dlaczego obecnie on przebywa w

stanie kryzysu i musi być zastąpiony, wizja Wallersteina dotycząca rozwoju i perspektyw wiedzy społecznej, nigdy nie cieszyła się takim uznaniem i zainteresowaniem ze strony czytelników. Nic więc dziwnego, że o epistemologicznej stronie działalności zachodniego naukowca w Polsce wspominało znacznie mniej fachowców w porównaniu z tymi, którzy interesowali się jego założeniami ontologicznymi. Spośród kręgu osób analizujących prace Wallersteina w zakresie tej problematyki, należy wymienić socjologów Piotra Sztompkę, Lecha Nijakowskiego, Andrzeja W. Nowaka [18, s. 130-135], filozofa Jana Swianiewicza i wielu innych.

Bibliografia

1. Swianiewicz J. *Możliwość makrohistorii*. Braudel, Wallerstein, Deleuze. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014. – 496 s.
2. Google Scholar. „Immanuel Wallerstein” // https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_C5&q=immanuel+wallerstein&oq=Immanuel
3. Wallerstein I. *Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms*. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 286 s.
4. Wallerstein I. *World-Systems Analysis // Social Theory Today/* Ed. by A. Giddens & J.H. Turner. – Cambridge: Polity Press, 1987. – P.309-324.
5. Wallerstein I. *The Development of an Intellectual Position* // <https://iwallerstein.com/intellectual-itinerary/>
6. Sztompka P. *Socjologia zmian społecznych*. – Kraków: Znak. – 324 s.
7. Wallerstein I. *History in Search of Science // Historyka. Studia Metodologiczne*. – Special Issue, 2012. – S.247-259.
8. Windelband W. *History and Natural Science*. – Volume: 8. – Issue: 1. – February, 1998. – P.5-22.
9. Hall C.S., Lindzey G., Campbell J.B. *Teorie osobowości*. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 687 s. – S. 294-295.
10. Коллинз Р., *Макроистория. Очерки социологии большой длительности*. – Москва: УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.
11. Валлерстайн И. *Социология и история: призыв Эмиля Дюркгейма (письмо Президента Международной социологической ассоциации, июнь 1995 г.)*. – *Время мира*. – Вып. I. – М.: Альманах, 1998. – С.124-127.
12. Sztompka P. *Dziesięć tez o socjologii*. – *Nauka* №4. – Warszawa: Polska Academia Nauk, 2012. – S.7-15.
13. Nijakowski L. *Socjologia historyczna – paradygmat czy istota socjologii? / Oprogramowania rzeczywistości społecznej //* Red. Nijakowski L., Gdula M. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. – S.49-74.
14. Sowa J. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. – Kraków: Universitas, 2011. 584 s.
15. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ: Введение* – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
16. Snyder T., Judt T. *Rozważania o wieku XX*. *Poznań: Rebis*, 2013. – 444 s.
17. Wallerstein I., *The Modern World-System. Capitalism Agriculture and the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – Vol.I. – London-New York: Academic Press, 1974. – 396 p.
18. Nowak A.W. *Struktury świata, struktury kapitalizmu, struktury wiedzy / Oprogramowania rzeczywistości społecznej //* Red. Nijakowski L., Gdula M. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. – S.103-135.

References

1. Swianiewicz J. *Możliwość makrohistorii*. Braudel, Wallerstein, Deleuze. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014. – 496 s.
2. Google Scholar. „Immanuel Wallerstein” // https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_C5&q=immanuel+wallerstein&oq=Immanuel
3. Wallerstein I. *Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms*. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 286 s.
4. Wallerstein I. *World-Systems Analysis // Social Theory Today/* Ed. by A. Giddens & J.H. Turner. – Cambridge: Polity Press, 1987. – P.309-324.
5. Wallerstein I. *The Development of an Intellectual Position* // <https://iwallerstein.com/intellectual-itinerary/>
6. Sztompka P. *Socjologia zmian społecznych*. – Kraków: Znak. – 324 s.
7. Wallerstein I. *History in Search of Science // Historyka. Studia Metodologiczne*. – Special Issue, 2012. – S.247-259.
8. Windelband W. *History and Natural Science*. – Volume: 8. – Issue: 1. – February, 1998. – P.5-22.
9. Hall C.S., Lindzey G., Campbell J.B. *Teorie osobowości*. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 687 s. – S.294-295.
10. Kollinz R., *Makroistorija. Oczerki socjologii bolszoj dlitelnosti*. – Moskwa: URSS: LENAND, 2015. – 504 s.
11. Wałlerstajn I. *Socjologija iistorija: pryzyw Emila Diurkgejma (pis'mo Priezidenta Miedzunarodnoj socjologiczeskoj assocjacyi, ijun'1995 g.)*. – *Wriemia mira*. – Wyp.1. – Moskwa: Almanach, 1998. – S.124-127.
12. Sztompka P. *Dziesięć tez o socjologii*. – *Nauka* №4. – Warszawa: Polska Academia Nauk, 2012. – S.7-15.
13. Nijakowski L. *Socjologia historyczna – paradygmat czy istota socjologii? / Oprogramowania rzeczywistości społecznej //* Red. Nijakowski L., Gdula M. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. – S.49-74.
14. Sowa J. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. – Kraków: Universitas, 2011. 584 s.
15. Wałlerstajn I. *Mirosistiemnyj analiz: Wwiedienije* – Moskwa: Izdatielskij dom «Tierritorija buduszczego», 2006. – 248 s.
16. Snyder T., Judt T. *Rozważania o wieku XX*. *Poznań: Rebis*, 2013. – 444 s.
17. Wallerstein I., *The Modern World-System. Capitalism Agriculture and the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – Vol.I. – London-New York: Academic Press, 1974. – 396 p.
18. Nowak A.W. *Struktury świata, struktury kapitalizmu, struktury wiedzy / Oprogramowania rzeczywistości społecznej //* Red. Nijakowski L., Gdula M. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. – S.103-135.

УДК 94 (477.73)

**ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОКУМЕНТАХ
ТА МАТЕРІАЛАХ ЗБІРНИКІВ СЕРІЇ
«РУССКИЙ АРХИВ. ЧЕРВОНА СЕРІЯ»****PECULIARITIES OF COMBAT OPERATIONS
AT THE FINAL STAGE OF THE SECOND
WORLD WAR IN THE DOCUMENTS AND
MATERIALS OF THE COLLECTIONS OF THE
SERIES «RUSSIAN ARCHIVE. RED SERIES»****Чумак С. І.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
управління діями підрозділів Десантно-
штурмових військ та морської піхоти
Військової академії (Одеса, Україна)
e-mail: Stanislav-258@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5160-5048

Chumak S. I.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of the Department of Operations
Management of Airborne Assault Troops and
Marines of the Military Academy (Odessa,
Ukraine) e-mail: Stanislav-258@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5160-5048

У статті проаналізовано різні аспекти ведення бойових дій та політичної діяльності Червоної Армії на території східноєвропейських країн на завершальному етапі Другої світової війни за матеріалами серії збірників «Русский Архив. Червона серія». Нові документи, ще практично невідомі дослідникам, дозволяють в іншому вимірі поглянути на ту роль, яку відіграв Радянський Союз не лише у звільненні але й в подальшому формуванні багатьох європейських держав. Використання документів збірників цієї серії допоможе у вивченні таких неоднозначних та дискусійних питань, як визначення тенденцій розробки зовнішньополітичної стратегії СРСР у воєнний період, виявлення її особливостей та направленості розвитку, визначення основного стратегічного задуму радянського керівництва стосовно сусідніх з Радянським Союзом держав в умовах війни, з'ясування динаміки взаємовідносин СРСР з країнами Центральної, Північної та Південно-Східної Європи у цей період, аналіз дій СРСР по зміцненню позицій у країнах, які воювали на боці коаліції та країн, які знаходились у союзі з Німеччиною, а також інші питання, пов'язані із взаємодією СРСР з емігрантськими урядами, історичним контекстом, в рамках якого відбувалось вирішення долі цих країн.

Ключові слова: Східна Європа, держави Центральної, Північної та Південно-Східної Європи, «Русский Архив. Червона серія» боротьба з фашизмом, визвольна місія Радянського Союзу у роки Другої світової війни.

The article analyzes various aspects of the fighting and political activities of the Red Army in Eastern

Europe at the final stage of World War II on the basis of a series of collections "Russian Archives. Red series". The new documents, still virtually unknown to researchers, allow us to look in another dimension at the role played by the Soviet Union not only in the liberation but also in the subsequent formation of many European states. The use of documents in this series will help to study such ambiguous and debatable issues as identifying trends in the development of the USSR's foreign policy during the war, identifying its features and direction of development, defining the main strategic plan of the Soviet leadership in relation to neighboring Soviet Union in wartime. elucidation of the dynamics of the USSR's relations with the countries of Central, Northern and South-Eastern Europe during this period, analysis of the USSR's actions to strengthen its position in the countries that fought on the side of the coalition and countries in alliance with Germany, and other issues with the interaction of the USSR with the émigré governments, the historical context in which the fate of these countries was decided.

Keywords: Eastern Europe, the states of Central, Northern and South-Eastern Europe, "Russian Archives. Red Series" "Fight against fascism, the liberation mission of the Soviet Union during World War II.

Постановка проблеми. У радянській історіографії раннього післявоєнного періоду з'являлися дослідження, в яких аналізувалися різні аспекти ведення бойових дій на завершальному етапі війни та політична діяльність Червоної Армії на території східноєвропейських країн. Але через недоступність багатьох архівів, обмеження на публікацію важливих документів ця тема висвітлювалась недостатньо. Матеріали, що публікувалися, були вибірконими, не завжди містили необхідну для об'єктивного дослідження інформацію. Висвітлювалися документи переважно декларативного характеру, що відповідали тогочасній радянській доктрині. Натомість, майже, не згадувалося про складні взаємовідносини населення звільнених країн з радянською військовою владою. Це створювало однобічне уявлення про військово-політичну діяльність СРСР та його збройних сил у Європі.

Тому використання нових документів дозволяє сформуванню точніше уявлення про особливості «визвольної місії Радянського Союзу у роки Другої світової війни». У цьому особливе місце може зайняти використання, ще практично невідомих дослідникам, матеріалів збірників «Русский Архив. Червона серія», у яких міститься багато унікальних документів, що висвітлюють військово-політичну діяльність СРСР у Європі без політичних перекосів.

Мета. Метою статті є вивчення документів та матеріалів збірників, аналіз інформації, що вони містять, задля висвітлення раніше невідомих фактів діяльності Червоної армії в країнах Східної Європи на завершальному етапі Другої світової війни.

Аналіз досліджень та публікацій. Документи з цієї проблеми, яка в радянській історіографії входила у поняття «визвольна місія Радянського Союзу у роки Другої світової війни» деякою мірою все ж публікувались раніше в різних збірниках. Найбільш примітним серед них є збірник документів «Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во второй мировой войне», який був підготовлений до 40-річчя Перемоги над Німеччиною [6]. У ньому вперше був опублікований комплекс документів з Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, який розкривав різні сторони військової та політичної співпраці СРСР з країнами Східної Європи в роки Другої світової війни. «Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии» [2], «Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига» [4] теж ілюструють події на завершальному етапі війни. Але, враховуючи особливості формування радянської історіографії, коли, навіть, історичні факти повинні були висвітлюватися лише згідно офіційної парадигми, а прорахунки замовчувалися, то можна сміливо сказати, що ця тема залишається ще багато в чому не розкритою.

Виклад основного матеріалу. Документи спеціального тому серії «Красная армия в странах Центральной, Северной Европы и на Балканах. 1944 – 1945 гг.» охоплюють період з весни 1944 р. до травня 1945 р., тобто той період, коли Червона Армія вела бойові дії в Україні й поступово переносила їх, переслідуючи ворога, на території межуючих з нею країн Східної Європи.

Повоєнне покоління істориків здійснило ряд кроків щодо узагальнення та систематизації документальних матеріалів, що відносились до заключного етапу війни. Проте у радянській історіографії раннього післявоєнного періоду і, практично, до кінця 1960-х рр. тема Східної Європи, побудови взаємовідносин з державами, що входили до неї, висвітлювались недостатньо. Хоча у цей період і з'являлися дослідження, в яких аналізувались різні аспекти ведення бойових дій та політичної діяльності Червоної Армії на території східноєвропейських країн.

Багато документів, які відображали офіційний політико-дипломатичний характер двосторонніх відносин СРСР з рядом європейських країн, увійшли в серію збірників, підготовлених Міністерством іноземних справ та академічним Інститутом слов'янознавства та балканістики [3].

Незважаючи на суттєвий вклад цих видань у вітчизняну науку, опубліковані матеріали були вибірковыми, не завжди містили необхідну для об'єктивного дослідження інформацію.

Підбір документів здійснювався під раніш задану концепцію визвольної місії Радянсько-

го Союзу, що відображала певний напрямок інтернаціоналістської допомоги польському народу, непогрішність військово-політичної діяльності СРСР, братську бойову співдружність з місцевими силами рухів спротиву прорадянської орієнтації. З ідеологічною метою перевищувалось значення національного спротиву у країнах східноєвропейського регіону, за виключенням Югославії та Албанії.

Не публікувались документи з гострих питань подібних відносин, що нерідко призводило до тенденційності їх відбору, що створювало у дослідників однобічне уявлення про військово-політичну діяльність СРСР та його збройних сил у Європі. Мало публікувалося документів про складні взаємовідносини населення звільнених країн з радянською військовою владою.

Недоступність багатьох архівів, обмеження на публікацію документів, що відображали неоднозначні та суперечливі аспекти відносин СРСР зі звільненими європейськими країнами, призводили до того, що більшість джерел мали гасловий та декларативний характер, притаманний офіційним документам того часу.

Натомість документи збірника «Русский Архив. Червона серія» відкривають нові факти про діяльність Червоної Армії на завершальному етапі війни на території зарубіжних країн, руйнують багато колишніх офіційних уявлень. Раніше не доступні архівні матеріали можуть поступово залучатися у науковий обіг, що дозволяє переглянути попередні оцінки, підняти нові проблеми.

Нові документи дозволяють в іншому вимірі поглянути на ту роль, яку відіграв Радянський Союз не лише у звільненні, але й державному становленні багатьох європейських держав.

Всі документи у збірнику згруповані по датам та подаються у такій послідовності, в якій держави Центральної, Північної та Південно-Східної Європи звільнялись військами Червоної Армії: Румунія, Болгарія, Югославія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Норвегія, Данія, Австрія.

Ніякі нові дослідження та документи не можуть піддати сумніву той факт, що звільнення мільйонів людей багатьох країн від фашистського панування могло бути досягнуто лише шляхом розгрому збройних сил та всієї військової машини нацистської Німеччини та її союзників.

Після краху соціалістичного ладу в країнах Східної Європи, установа якого було прямим наслідком просування військ Червоної Армії на захід у 1944 – 1945 рр., висловлювались думки про те, що радянським військам не слід було вступати на території зарубіжних країн. Проте документи збірника свідчать, що навряд чи тоді у народів був інший альтернативний шлях.

Адже на момент виходу військ Червоної Армії на державний кордон СРСР наприкінці березня 1944 р. фашистська Німеччина володіла ще значним військовим потенціалом, а СРСР діяв також відповідно зобов'язанням по антигітлерівській коаліції.

У збірнику наводяться документи, які свідчать про жорсткі бойові дії при звільненні краї Європи. Всього відображено понад десять стратегічних наступальних операцій, які було проведено військами Червоної Армії. Навесні 1944 р. радянські війська вступили на територію Румунії, влітку почалось звільнення Польщі, а восени завершився похід у Болгарію і, взявши участь у звільненні східних районів Югославії, вступили в межі Чехословаччини. У жовтні була звільнена Норвегія, а навесні 1945 р. – Австрія та частина Данії.

Як свідчать документи, з точки зору військових результатів дії радянських військ носили безумовно визвольний характер. Адже були розгромлені значні сили вермахту: на території Польщі – 170 дивізій, у Чехословаччині – 122 дивізії, в Угорщині – понад 56 дивізій, в Румунії – 25 дивізій. І це лише суто німецькі війська. Армії Болгарії, Угорщини, Румунії були виведені з війни на боці нацистської Німеччини, в цих країнах пали реакційні режими.

У збірнику наводяться документи про такі особливості проведення наступальних операцій Червоної Армії у 1944 – 1945 рр., як її спільні дії з силами руху Опору у звільнених країнах. Війська Червоної Армії билися спільно з Народно-визвольною армією Югославії та югославськими партизанами, з чеськими та словацькими партизанами. В оперативному підпорядкуванні радянського командування діяли 1-й чехословацький армійський корпус, 1-а та 2-а армії Війська польського, а після падіння профашистських режимів у Румунії та Болгарії – війська румунської та болгарської армії.

Так, документи дозволяють встановити, на яких принципах відбувалася взаємодія з національними частинами та з'єднаннями, що здавалися організовано. Наприклад, румунські війська, які брали зобов'язання битися проти німців спільно з військами Червоної Армії, зберігали свою організацію та озброєння до артилерії включно. Хоча до них й призначалися представники Червоної Армії. Запроваджувався інститут заступника командира дивізії, полку з питань політичного виховання. На ці посади переважно призначалися лише комуністи (документ №31) [1, с. 115]. Також створювалися спеціальні «політпросвітницькі відділи, в які направлялися бійці з іноземних частин, що формувалися ще в СРСР. Наприклад, у березні 1944 р. 1000 солдат та офіцерів з дивізії ім. Тудора Владимиреску були направлені до відділів пропаганди румунської армії (документ №74) [1, с. 76].

Національні армії залучались до виконання бойових завдань окремими дивізіями між частинами радянських військ відповідно до конкретної обстановки та вказівками Ставки Верховного Головнокомандування.

Ті ж частини та з'єднання, які відмовлялися битися проти німців, пропонувалося роззброювати. Особовий склад їх, а також інші групи, які здавалися, направлялися на зборні пункти для військовополонених.

Документи свідчать, що процес повороту національних армій проти гітлерівців був складний, хоча й коротким в часі. Значна кількість таких військ була деморалізована та не бажала брати активної участі у військових діях. Боєздатність частин та з'єднань була достатньо низькою, а поповнення особовим складом та матеріальною частиною дивізій відбувалося незадовільно, що негативно відбивалося на результатах бойових дій.

Наприклад, цінними є дані з донесення представника Червоної Армії при 4-й румунській армії (документ №69), в якому розкриваються причини низької боєздатності у румунській армії: відсутність належного командування та необхідної кількості офіцерського складу, серед якого були поширеними висловлювання про небажання воювати, низька дисципліна у військах, прояви боягузтва та дезертирства [1, с. 70–72].

Вивчення документів збірника дозволяє зробити висновок, що аналогічні недоліки були характерні і для болгарської армії: низька дисципліна, невиконання наказів командирів, поганий зв'язок з частинами (документ №41) [1, с. 128].

Наприклад, аналіз документів радянсько-болгарської військової співпраці дозволяє зробити висновок, що часто болгарські частини відправлялися на фронт майже повністю без офіцерського складу, адже більшість офіцерів була арештована за «профашистські настрої». Це відразу давалося взнаки. Наприклад, у цьому сенсі інтерес становить розміщена у збірнику інформація військових кореспондентів «Правди» про становище у Болгарії після вступу туди військ Червоної Армії, в якій вказано прорахунки політики радянського керівництва, які могли привести навіть до громадянської війни в країні (документ №30) [1, с. 112].

Свою роль відігравали й побоювання, поширені серед румунських військ, про те, що коли вони воюють, «банди озброєних росіян грабують мирне населення».

Дійсно, факти, які містяться в офіційних документах вказують на чисельні прояви мародерства та насильства з боку бійців Червоної Армії щодо місцевого населення, що негативно впливало на імідж радянської держави та ускладнювало співпрацю з національними арміями. Наприклад, в «Інформації головного політуправління Червоної Армії в ЦК ВКП(б)

про політичне становище в Болгарії» вказується на зростання фактів мародерства та грабунків місцевого населення, що викликало його невдоволення (документ №31) [1, с. 116].

У збірнику містяться спеціальні заходи, які приймалися з метою наведення суворой дисципліни у військах (документ №51) [1, с. 57]. Наводяться й причини подібного становища – «недостатня робота політапарату Червоної Армії та низька дисципліна радянських частин» (документ №30) [1, с. 114]. Була навіть видана спеціальна інструкція для радянських військ – «Пам'ятка воїну Червоної Армії в Болгарії» (документ №31) [1, с. 116].

Хоча не для усіх звільнених європейських країн були характерними такі прояви дій військ Червоної Армії. Документи вказують на відсутність порушень дисципліни, фактів грабунків та насильства мирного населення Югославії (документ №41) [1, с. 227–228], Чехословаччини (документ №107) [1, с. 565].

Якщо військовий зміст та цілі дій військ Червоної Армії на території зарубіжних країн можна більш-менш чітко визначити, то політичні та ідеологічні наслідки вступу радянських військ в ці держави є предметом пильної уваги та вивчення серед дослідників. До цієї проблеми стосується ряд опублікованих у збірнику політико-дипломатичних документів, а також матеріалів, які розкривають доволі складні відносини представників радянської військової влади з населенням звільнених країн та з тими внутрішньополітичними силами, які не пов'язували майбутнє своїх країн із встановленням влади комуністів. Факти, які містяться в цих документах, дозволяють простежити реальну політику радянського керівництва, далеко від декларованих ними заяв та обіцянок про невтручання у внутрішні порядки звільнених країн.

Так, у документах знайшов відображення той факт, що під пильним контролем радянського військового командування знаходилася преса та інші організації культурницького спрямування – театри, кіно. Нові газети не могли відкритися без відповідного дозволу, місцева влада мала повідомляти про підготовку нових вистав, також контролювалася діяльність іноземних кореспондентів (документ №58) [1, с. 62].

Документи про вступ військ Червоної Армії до Угорщини, вказують й на те, що часто практична діяльність місцевої влади зводилася до виконання окремих завдань радянського командування (документ №59) [1, с. 362].

Розглядаючи країни Східної Європи як зону безпеки СРСР, радянське керівництво було зацікавлене у встановленні тут влади орієнтованих на СРСР політичних сил, які б надійно забезпечували військово-стратегічні та політичні інтереси Радянського Союзу в цьому регіоні. Це відображено в ряді документів. Наприклад, цікавим є «Інформація європей-

ського відділу наркомату закордонних справ СРСР» щодо скликання тимчасових національних зборів Угорщини, в якій прямо вказано на необхідність затвердити на керівних посадах цього органу конкретних «лояльних до СРСР людей» (документ №40) [1, с. 342]. Як свідчать документи, здійснювалася й заміна керівництва місцевої влади «прогресивними» прорадянськими діячами (документ №84) [1, с. 391]. У Польщі взагалі відбувалося відкрите втручання – так, згідно «Донесення радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі» радянськими військовими була вдало проведена операція із захоплення представників «Ради єдності народовой», які намагалися протидіяти офіційно підтримуваному СРСР Тимчасовому польському уряду (документ №59) [1, с. 461].

У радянській історіографії перевищувалися роль та значення національних комуністичних партій як «організаторів цілеспрямованої боротьби проти своїх пригноблювачів» [2, с. 98]. Натомість документи збірників свідчать про доволі поширену політичну апатію серед місцевого населення та слабку організаційну роботу місцевих комуністів.

Велика група матеріалів збірника дозволяє простежити ряд сторін діяльності Радянських контрольних комісій в Болгарії, Румунії, Угорщині, а також радянських військових комендатур. Як свідчать документи, останні не лише приймали заходи для забезпечення безпеки тилу, організовували господарське життя звільнених районів, а також виконували й політичні функції – брали участь в організації апарату нових органів влади, у підготовці з військової політики, а також проведення політико-пропагандистської, агітаційної роботи серед населення.

Документи викривають ряд фактів, коли коменданти втручалися в усі сфери життя місцевого населення звільнених країн. Наприклад, у Болгарії вони «займалися встановленням грошового курсу, давали вказівки з політичних питань, командували офіцерами болгарської армії та компрометували офіцерів, незважаючи на їх звання та становище» (документ №30) [1, с. 114]. В Австрії перед проведенням політичних зібрань комендатури вимагали конспекти промов різних політичних сил (документ №52) [1, с. 667].

Зазначені проблеми були пов'язані з наявністю у країнах різних політичних сил, що відповідно поділяло населення на анти- та прорадянсько налаштовані групи.

Окрему частину документів складають політдонесення радянських політorganів, військових комендантів, навіть військових кореспондентів про роботу серед місцевого населення, матеріали з вивчення їх настроїв та ставлення до Червоної Армії, а також про результати здійсненої роботи – проведених мітингів, зборів. При цьому політorganи у сво-

ій роботі спирались на співчуваючі політичні сили в цих країнах.

У радянський період підкреслювалося, що «гуманне ставлення радянських воїнів до населення посилювало симпатії до них звільнених народів» [2, с. 103].

Проте опубліковані документи відображають реальну політичну ситуацію в країнах, настрій різних політичних сил та соціальних прошарків населення. Загалом, документи збірника свідчать про різні настрої населення щодо вступу до їх країн радянських військ. Так, документи демонструють теплий прийом військ Червоної Армії скрізь у Югославії (документ №41), Чехословаччині (документ №18), Данії (документ №11) [1, с. 227, 494, 599].

А ось населення Угорщини та Австрії зі значним побоюванням ставилося до приходу радянських військ (документ №31) [1, с. 328]. Тут поширеними були панічні переконання про винищення інтелігенції та заможних прошарків, переселення населення до Сибіру, масові насильницькі дії червоноармійців.

Як свідчать документи, у перші дні перебування радянських військ у Норвегії також проявилися факти грабунків місцевого населення, але військове командування вживало суворих заходів для наведення дисципліни (документ №8) [1, с. 577].

Аналіз документів вказує, що поступово ставлення населення до військової присутності Червоної Армії на їх території погіршувалось. Це було пов'язано з низькою дисципліною, зростанням фактів мародерства та насильства щодо мирних жителів. Документи демонструють подібну картину в Угорщині, Болгарії, Румунії. Так, в Угорщині це супроводжувалось арештами десятків тисяч людей, з яких лише «одиночки були фашистами», зловживаннями військового командування у стосунках з місцевою адміністрацією (документ №88) [1, с. 393]. Документи свідчать про складну обстановку в Австрії (документ №10), (документ №36), (документ №52) [1, с. 611, 645, 667].

Значна частина документів охоплює питання участі органів військового управління Червоної Армії у налагодженні економічного життя звільнених районів (документ №31) [1, с. 638]. Питання щодо ролі економічної допомоги СРСР у відновленні зруйнованого війною господарства достатньо детально досліджувалися радянськими вченими. Проте документи збірника дозволяють проаналізувати реальну економічну картину у звільнених країнах та труднощі, з якими зіткнулося радянське командування у ході забезпечення повернення цих територій до мирного життя (необхідність боротьби з голодом, нестачею продовольства та інших товарів, потребою у відновленні медичного забезпечення).

Матеріали збірника акцентують увагу на тому, що місцеве населення активно допома-

гало у постачанні радянських військ продовольством та іншими матеріалами. В наслідок міждержавних угод радянські війська отримали право здійснювати закупівлі, а при необхідності – й заготівлі встановленим порядком продовольства, фуражу. Природно, що в умовах підірваного війною сільського господарства встановлення обов'язкових поставок не могло не викликати негативного ставлення до них частини селянства. Проте більшості населення з розумінням ставилося до цього заходу, про що свідчать документи.

З документів можна дізнатись, що цивільне населення звільнених країн активно брало участь у відновленні доріг, мостів, аеродромів, у будівництві укріплень та різного роду інших роботах, особливо у прифронтовій полосі. Проте часто ці роботи, наскільки можна судити з документів, мали примусовий характер. Наприклад, особливо в тих випадках, коли вони не виконувались певною частиною польського населення.

Вивчаючи документи збірників можна переконатися, що керівництво СРСР було змушене погоджувати свою політику у ряді країн Східної та Центральної Європи зі своїми партнерами по антигітлерівській коаліції і перш за все з США та Великою Британією, закріплюючи її відповідними угодами. У свою чергу й західні держави намагалися досягти у 1944-1945 рр. компромісу з СРСР у питаннях подальшої долі звільнених країн.

Загалом, використання документів можуть допомогти повніше проаналізувати два різні прояви військово-політичної діяльності СРСР у звільнених країнах Європи – героїзм, мужність, самопожертва тих, хто бився проти фашизму заради спільної свободи та, з іншого боку, – холодний розрахунок політичних сил, які заради досягнення своїх цілей мало переймалися нанесеною шкодою, загальнолюдською мораллю та міжнародним правом.

Частина цих документів концентрує увагу дослідників на маловідомих сторінках історії звільнення радянськими військами європейських країн, демонструють складність та залежність від військово-політичних факторів, інша частина – доповнює та підтверджує певні події та факти.

Разом з тим, документи збірника свідчать, що не можна поспішати зі спрощеними висновками про те, що всі суспільні зміни у Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Югославії були принесені виключно Червоною армією, адже слід враховувати те, що радянський вплив спирався на політичну базу, що програма прокомуністичних сил знайшла підтримку серед значної частини народів у той конкретно-історичний період.

Список використаних джерел

1. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 2000. –

Т.14 (3–2). Красная армия в странах Центральной, Северной Европы и на Балканах. 1944–1945 гг. – 688 с.

2. История Второй мировой войны. 1939–1945: в 12 т. / ред. кол. А. А. Гречко. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1978. – Т.9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. – 567 с.

3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 7 т. / отв. ред. И. А. Хренов; авт. тома Э. Басинский, др. – М.: Наука, 1973. – Т.7. 1939–1943 гг. – 510 с.

4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – М.: Воениздат, 1962. – Том 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год). – 726 с.

5. История Второй мировой войны. 1939–1945: в 12 т. / ред. кол. А. А. Гречко. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1979. – Т.10. Завершение разгрома фашистской Германии. – 542 с.

6. Великая Отечественная война. Историография: сб. обзоров / РАН ИНИОН. Отд. ст. наук; ред.: Н. Н. Месяцев, В. М. Шевырин. – М.: ИНИОН, 1995. – 199 с.

7. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во второй мировой войне: документы и материалы / сост. П. А. Жилин, А. И. Бабин. – М.: Воен. изд-во, 1985. – 639 с.

References

1. Russkiiia arhive: Velikaia Otechestvennaia / pod. obsh. red. V.A.Zolotareva. – М.: TERRA, 2000. – Т.14 (3–2). Krasnaia armiia vstranakh Tsentralnoi, Severnoi Evropy i na Balkanakh. 1944 – 1945 gg. – 688 s.

2. Istoria Vtoroy mirovoy voiny. 1939 – 1945: v 12 t. / red. kol. A.A. Grechko. – М.: Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR, 1978. – Т.9. Osvobozhdenie territorii SSSR i evropeiskih stran. Voina na Tihom okeane i v Azii. – 567 s.

3. Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenii: v 7 t. / отв. red. I. A. Hrenov: avt. toma E. Basinskiy, dr. – М.: Nayka, 1973. – Т.7. 1939-1943 gg. – 510 s.

4. Istoria Velikoy Otechestvenoy voiny Sovetskogo Souza 1944 – 1945 gg.: v 6 t. – М.: Voemizdat, 1962. – Том 4. Izgnanie vruga iz predelov Sovetskogo Souza i nachalo osvobogdenia narodov Evropy ot fashistskogo iga (1944 god). – 726 s.

5. Istoria toroy mirovoy voiny. 1939 – 1945: v 12 t. / red. kol. A.A. Grechko. – М.: Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR, 1979. – Т.10. Zavershenie razgroma fashistkoy Germanii. – 542 s.

6. Velikaia Otechestvenaia voina. Istiriografia.: sb. obzorov / RAN INION. Otd.st. nayk: red.: N.N. Mesacev, V.M. Shevurin. - М.: INION, 1995. – 199 s.

7. Osvoboditelnaia misiia Sovetskikh Vooruzhonnukh sil v Evrope vo vtoroi mirovoi voine: dokymenty i material / sost. P. A. Zhilin, A. I. Babin. – М.: Voен. izd-vo, 1985. – 639 s.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 82.18

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДЖУБРАНА ХАЛИЛА ДЖУБРАНА

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ДЖУБРАНА ХАЛІЛА ДЖУБРАНА

PHILOSOPHICAL VIEWS OF JUBRAN KHALIL JUBRAN

Агабекова Ульвия Ризван кызы,
доцент Бакинского Государственного
Университета (Азербайджан, Баку)
e-mail: ulviya.agabeyli@mail.ru

Агабекова Ульвія Різван кизи,
доцент Бакинського Державного
Університету (Азербайджан, Баку)
e-mail: ulviya.agabeyli@mail.ru

Agabekova Ulviya Rizvan,
Associate Professor,
Baku State University (Azerbaijan, Baku)
e-mail: ulviya.agabeyli@mail.ru

Джубран Халил Джубран в своих философских произведениях затрагивал различные проблемы, говоря о свободе, нации, любви, природе, выдвигая ценные идеи о материи, форме и бытии. Отмечая, что между природными явлениями и человеком существует тесная взаимосвязь и единство, мыслитель подчеркивал, что человек и природа находятся в гармонии. В отношениях между мужчинами и женщинами он не ставит одного выше другого, не отдавая социального предпочтения кому-либо. Книга «Сад пророка» содержит вопросы о материи, форме, существовании, вечности жизни и непостижимости человека. По Джубрану, нация – это группа людей, различных по характеру, вкусам и взглядам, но связанных друг с другом глубокими, прочными и всеобъемлющими духовными узами.

Ключевые слова: Джубран Халил Джубран, бытие, материя, форма, политика и нравственность.

Джубран Халіл Джубран у своїх філософських творах торкався різних проблем, говорячи про свободу, націю, любов, природу, висувуючи цінні ідеї про матерію, форму і буття. Відзначаючи, що між природними явищами та людиною існує тісний взаємозв'язок та єдність, мислитель наголошував, що людина та природа перебувають у гармонії. У відносинах між чоловіками і жінками він

не ставить одного вище іншого, не віддаючи соціальної переваги будь-кому. Книга «Сад пророка» містить питання про матерію, форму, існування, вічність життя і незбагненність людини. За Джубраном, нація – це група людей, різних за характером, смаками та поглядами, але пов'язаних один з одним глибокими, міцними та всеосяжними духовними узами.

Ключові слова: Джубран Халіл Джубран, буття, матерія, форма, політика та моральність.

Jubran Khalil Jubran in his philosophical works touched upon various issues, speaking about freedom, nation, love, nature, putting forward valuable ideas about matter, form and being. Noting that there is a close relationship and unity between natural phenomena and man, the thinker emphasized that man and nature are in harmony. In relations between men and women, he does not put one above the other, without giving social preference to anyone. The book "The Garden of the Prophet" contains questions about matter, form, existence, the eternity of life and the incomprehensibility of man. According to Jubran, a nation is a group of people, different in character, tastes and views, but connected with each other by deep, strong and comprehensive spiritual ties.

Keywords: Dzhubran Khalil Dzhubran, being, matter, form, politics and morality.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Среди эмигрантских арабских мыслителей и поэтов, сыгравших важную роль в развитии философской мысли в арабском мире в начале прошлого века, стоит упомянуть имя Джубрана Халила Джубрана. Джубран Халил, сумевший создать в США общество «Союз пера», объединил вокруг этого союза многих арабских мыслителей. Их главной целью была пропаганда культурных и духовных ценностей арабского народа в Соединенных Штатах, куда они иммигрировали.

Джубран Халил Джубран посвятил свои произведения различным проблемам, говорил о свободе, нации, любви, природе, и на философских встречах выдвигал ценные идеи о материи, форме и бытии.

Проблема природы, широко исследованная в его творчестве, является выражением душевных переживаний писателя. Он пишет о наличии гармонии между природными явлениями и человеком: «Я и побережье — мы влюбленная пара; страсть нас воссоединяет, а воздух

разделяет. Я иду за голубыми зорями, Я смешиваю свои серебряные косы с ее золотыми песками, Я охлаждаю своей влагой тепло ее сердца... Я плачу – холмы улыбаются, я падаю на землю – растут цветы... Я вздох моря, слезы неба, улыбка пустыни» [1, с. 25-26].

В произведении «Слезы и улыбка» Джубран с благодарностью описывает сцены природы: «Солнце спряталось, собирая свои лучи, которые освещали цветники и луга; Луна, поднявшись из-за горизонта, осветила их своим нежным светом, а я до сих пор сижу под деревом и наблюдаю, как природа переходит из одного состояния в другое, наблюдая за звездами, рассыпавшимися, как дирхемы, по голубому ковру сквозь ветви и прислушиваясь к журчанию воды, текущей из долины». В творчестве Джубрана иногда можно увидеть сентиментальные проявления чувств в его размышлениях о природе [1, с. 20]. Мыслитель часто представлял природный пейзаж как спокойствие, чарующую красоту, жаркие лучи солнца, ласковый свет луны, благоухающие цветы, ясное голубое небо, пение птиц, тихий ветерок [1, с. 20].

Как видно, писатель восхищается необычайной силой природы, процессом смены дня и ночи. Луна выполняет миссию Солнца, освещая мир ночью. Подобно тому, как солнце сияет своим светом днем, луна совершает тот же процесс ночью, но по-другому, освещая все своим печальным светом. Эмоционально описывая ясное, дневное голубое небо, украшенное ночью звездами и освещенное лунным светом, Джубран выражает свою любовь к природе в целом.

Согласно Джубрану, между природой и человеком есть тесная связь. Природа составляет гармонию с человеком. По сути, природа — это ниша для человеческого существования. Природа – это место, где душа человека обретает покой и душевное спокойствие.

Джубран Халил Джубран в своих философских воззрениях говорил о взаимоотношениях человека и природы, рассматривая их в единстве. К последнему периоду творчества мыслителя относится книга «Ан-Наби» («Пророк»), изданная в 1923 году. Подобно американскому писателю и философу Ральфу Уолду Эмерсону, Джубран Халил Джубран в этом произведении считает человека самой важной частью природы. Джубран отмечал, что человек — существо, постоянно действующее, развивающееся, стремящееся к духовности и бесконечному познанию. Джубран Халил в своих взглядах на природу Джубран неоднократно подчеркивал важность природы для жизнедеятельности человека.

Джубран, как прекрасный поэт, как талантливый художник, изображал в своих произведениях человека, как высшее творение природы. Основываясь на эволюции природы, он заявлял, что люди являются детьми природы.

Согласно Джубрану, в природе нет никаких тайн, кроме самой природы. Мыслитель анализирует природу с диалектической точки зрения и показывает, что ни «да» само по себе не есть «да», ни «нет» само по себе не является отрицанием. Они не существуют изолированно, они образуют единое целое, одно без другого существовать не может [2, с. 7-8].

Мыслитель, очень чуткий к природе, буквально обожествляет ее. Халил Джубран проводил аналогию между человеком и природой, оценивая ее как важный момент в жизни человека, и неоднократно отмечал, что они неразрывно связаны воедино.

Мысли о взаимоотношениях между мужчинами и женщинами играют важную роль в творчестве Джубрана Халила. Мыслитель не делает в этом вопросе различия между мужчинами и женщинами, не отдавая предпочтения ни женщинам, ни мужчинам. Джубран подчеркивал, что каждый из них стоит достаточно высоко и они при этом равны, потому что нуждаются друг в друге. Касаясь вопроса любви между супругами, писатель обращался как к мужчинам, так и к женщинам, отмечая, что ни в коем случае нельзя становиться пленником любви. Если вы станете пленником любви, вы будете использовать ее для давления друг на друга. Любовь ничего не дает сама по себе и ничего не получает извне. Любовь самодостаточна. Поэтому не злоупотребляйте любовью и не доминируйте друг над другом [2, с. 8].

Великая способность Джубрана Халила заключалась в том, что он смог ассимилировать себя в западное общество. Джубрану удалось сломить риторику типа «Кто такой вообще восточный человек?» и обратить внимание Запада на Восток. После 1960-х годов «цветущие революционеры» Запада приняли Джубрана в качестве своего идейного лидера и широко использовали их идеи. Президент США Джон Фицджеральд Кеннеди цитировал следующие слова Джубрана: «не спрашивайте, что родина может сделать для меня, лучше спросите: что я могу сделать для своей родины» [2, с. 9-10].

В 1923 году в Нью-Йорке Джубран написал «Эрмиш» («Пророк») на английском языке, а затем перевел это произведение на арабский язык. Произведение посвящено таким проблемам, как жизнь и смерть, добро и зло. В своей книге «Эрмиш» («Пророк») Халил Джубран коснулся также любви, труда, радости и печали, греха и наказания, свободы, дружбы, добра и зла, поклонения, удовольствия, красоты, религии, разлуки и других вопросов.

Джубран пишет об «Эрмише» («Пророк»): «Пророк» — это книга, о которой я думал тысячу лет назад, но не написал ни одной главы до конца прошлого года. Эта книга — мое второе рождение и мое первое распятие. Это единственная идея, которая сделала меня свободным под этим солнцем. Прежде чем я создал этого пророка, он создал меня, и пре-

жде чем я его написал, он написал меня...» [1, с. 35]. В книге «Эрмиш» («Пророк») все события представлены через изображение Аль-Мустафы на языке, понятном обычным людям.

Произведение повествует о любви от лица Аль-Мустафы. Аль-Мустафа говорит: «Пути любви очень трудны, в них есть взлеты и падения. Если огонь любви загорелся в вашем сердце, он заставит вас стонать, будет мучить вас и разбивать ваши мечты. Так что, если Любовь хочет взять вас на свои крылья, держитесь от нее подальше. Но не переставай верить, когда с тобой говорит Любовь. Ведь Любовь может возложить на твою голову венец и даже распять тебя» [2, с. 16].

Аль-Мустафа показывает, что Любовь может все это. Потому изучите тайны своего сердца и станьте частью сердца Жизни.

Любовь не возвращает ничего, кроме себя. Она не владеет ничем, в том числе и самой собой. Потому что Любовь самодостаточна для себя. Если любовь «захватила» вас, то лучше говорить не «Я в сердце ношу Бога», а «Я вошел в сердце Бога». Никогда не думайте, что вы можете управлять Любовью. Потому что если Любовь нашла вас с этими ценностями, то она выберет свое собственное направление. Величайшее желание любви – сделать себя счастливым [2, с. 17].

Аль-Мустафа также говорил о том, что «если ты любишь, то прими это как должное». Пусть твоя страсть растворится в твоей любви; пусть ваша страсть узнает боль, вызванную чрезмерным эмоциональным поведением. Ваша страсть должна быть средством для открытия глаз в полный любви завтрашний день и начать его. Пусть ваша страсть при возвращении домой, когда утро становится вечером, станет средством для наполнения сердца благодарности [2, с. 18].

Согласно Джубрану, любовь — это завеса между двумя влюбленными. Безответная любовь с каждым днем становится привычкой, что в свою очередь ведет к рабству. Между двумя влюбленными должна быть верность и честность. Любовь и сомнение никогда не могут быть вместе [1, с. 217].

В произведении «Сломанные крылья» Халил Джубран выражает свою любовь следующим образом: «Мне было 18 лет, когда любовь открыла мне глаза своими волшебными лучами и впервые коснулась сердца своими огненными пальцами. Его первой любовью была женщина по имени Сельма Караме. Джубран пишет об этом: «Сельма Караме была первой женщиной, которая пробудила мою душу своей красотой и унесла в рай возвышенных чувств. Изящная и красивая, Сельма научила меня поклоняться красоте, раскрыв тайну любви. Она же прочла мне свое первое стихотворение из поэмы о духовной жизни» [1, с. 211].

В «Эрмише» («Пророк») Джубран Халил Джубран говорил о радости и печали и пытался раскрыть суть этих качеств языком Аль-Мустафы. Аль-Мустафа говорит: «Ваша радость на самом деле является печалью рабыни, которая открыла свое покрывало. Слезы вперемешку с рыданиями часто текут из родника улыбок. Иначе и быть не может, ведь по мере того, как печаль воздействует на человеческое существование, радость растет. «Если ты снова заглянешь в глубины своего сердца, когда тебе грустно, ты увидишь, что когда-то ты плакал о том, что делает тебя счастливым».

Обращаясь к людям, аль-Мустафа говорил: «Некоторые из вас говорят: «Радость больше печали», а некоторые говорят: «Нет, печаль больше радости». А я говорю, что радость и печаль нельзя различить. Они всегда вместе. Одна с тобой, другая спит. Если в один глаз вложить радость, а в другой печаль, то одно не будет тяжелее другого» [2, с. 30-31]. Джубран говорил: «По мере роста ваших радостей и печалей весь мир сжимается» [1, с. 221], ведь радость и горе всегда с вами, их нельзя отделить друг от друга.

В «Эрмише» («Пророк») Джубран пытается донести до читателя свои взгляды на преступление и наказание через Аль-Мустафу. О преступлении и наказании Аль-Мустафа говорит: «Когда тиран угнетает своих подданных, тогда его белые руки не могут оставаться чистыми. Он совершает грех, когда не делает различий между правотой и несправедливостью, правильным и неправильным. Каково наказание тому, кто по виду честен, а по духу вор? Как вы думаете, уместно ли какое-либо наказание для того, кто является убийцей телом и жертвой душой? Если предатель или нападавший рассержен и обижен во время инцидента, как его можно допросить? Как может быть наказан такой человек, если его раскаяние намного превышает его грехи? Разве цель справедливости не в том, чтобы научить людей каяться? Если все эти события не рассматривать объективно, сможешь ли ты понять их и относиться к ним справедливо?» [2, с. 41-42]. Мыслитель показывает в своем произведении, что необходимо понимать причину каждого события и преступления и применять справедливое наказание.

Что такое свобода по Джубрану Халилу Джубрану? В «Эрмише» («Пророк») Джубран опять высказывается посредством языка Аль-Мустафы. Аль-Мустафа сказал: «Я видел, как ты лежал на земле перед городскими воротами, у очагов, простираясь ниц. Это похоже на то, когда тиран хочет убить раба, чтобы тот поклонился тирану. В то же время я увидел, что один, самый свободный из вас, был скован наручниками в тени башен и перед храмом. В это время мое сердце обливалось кровью. Потому что, когда вас беспокоит желание искать свободы, и вы перестаете говорить о свободе,

тогда вы можете быть свободны. Когда дни твои проходят без мыслей о своих нуждах и ночи твои без сожаления, тогда ты можешь быть свободен» [2, с. 45].

В произведении Аль-Мустафа обращается к людям и говорит: «Чтобы быть свободным, вы должны отойти от некоторых своих особенностей и привычек. Предположим, например, что вы написали своими руками несправедливый закон. Потом этот закон ничем не отмоешь. Если у вас есть проблема, от которой вы хотите избавиться, знайте, что вы сами причинили эту боль. Вы должны бороться, чтобы быть свободным от всего этого» [2, с. 46].

Книга «Сад пророка», как продолжение книги «Эрмиш» («Пророк»), вышла в свет в 1933 году. «Сад пророка» отражает философские проблемы — представления о материи, форме, бытии. Вопросы вечности жизни и непостижимости человека нашли отражение как в «Эрмише» («Пророк»), так и в «Саду пророка». В обоих произведениях центральным является принцип единства Пророка и простого народа.

И в «Эрмише» («Пророк»), и в «Саде Пророка» автор утверждает, что Вселенная подобна океану, и что каждая человеческая жизнь подобна селю, впадающему в океан. В то же время образы Тумана и Хрустала характеризуются как символ бесконечности материи. Природа и человек взяты в единстве. Книга «Сад пророка» содержит представления об арабском народе, жизни на Востоке и Западе. Автор упрекает Запад за эксплуатацию Востока, а Восток — за бездействие и покорность [1, с. 41]. Идеи любви и добра, взаимопонимания и терпимости нашли отражение и в «Саде пророка» [1, с. 41].

В своей книге «Ураганы» Халил Джубран попытался объяснить философию логики или проблему самосознания. Мыслитель объясняет этот вопрос языком Салима эфенди, одного из главных героев произведения.

Селим эфенди говорит: «самосознание — мать всякого понимания; Я должен понять свое «Я», я буду понимать его до конца. Я пойму все его свойства и части, все его тонкости. Я должен уяснить значение моего духовного существования для моего материального существования и ценность моего материального существования для моего духовного существования» [1, с. 167-168].

Сравнивая свои собственные качества с качествами других западных мыслителей, Салим говорит: «Я — совокупность различных качеств величайших людей, живших с начала человеческой истории. Человек, сочетающий в себе все эти качества, должен сделать что-то великое. В основе мудрости лежит самосознание. Сегодня ночью я осознал себя. Я осознал свою душу» [1, с. 169]. Мысли о нации также играют важную роль в творчестве Джубрана Халила Джубрана. По мысли мыс-

лителя, нация — это группа людей, различных по характеру, вкусам и взглядам, но связанных глубокими, прочными и всеобъемлющими духовными узами. Одним из основных факторов национальных уз является религия. Общий язык, который является основным фактором, объединяющим нацию, часто противоречит политике, управлению и общественному мнению.

Каждый народ имеет общую сущность, которая по своей природе и происхождению соответствует природе отдельных людей. Общая сущность получает свою пищу от индивидуумов для своего существования. Сущность имеет своеобразную природу, которая не зависит от людей. Например, сущность египтянина сформировалась за пятьсот лет до появления первого государства на берегах Нила. Из этой общей сущности Египет вывел свою социальные опоры, религию и искусство [1, с. 197-198].

В целом основное внимание в творчестве Джубрана Халила Джубрана уделяется решению философских, нравственных и эстетических проблем. Грустные ноты в его мыслях, возникающие от трудной и печальной жизни, повлияли на формирование сентиментального настроения в его творчестве. На последующих этапах писатель-мыслитель уже тяготел к романтизму и подробно раскрывал свои представления о любви, природе, свободе, жизни и смерти, добре, взаимопонимании, грехе и наказании, народе.

Список использованных источников

1. Джубран Халил Джубран. Поэзия тишины. Баку: Шерг-Герб, 2009. 244 с.
2. Халил Джубран. Эрмиш (Пророк). Хавасс: 1982. 80 с.
3. Имангулиева А.Н. Корифей новой арабской литературы (к проблеме взаимозависимости восточной и западной литературы в начале XX века). Б.: «Наука», 2003. 400 с.
4. Имангулиева А. Союз пера и Михаила Нуаймы. Б.: «Наука», 2002. 180 с.
5. Имангулиева А. Джубран Халил Джубран. Б., Елм, 2002. 120 с.
6. Имангулиева А. Шедевры современной арабской литературы (Джубран Халил Джубран, Эмин эр-Рейхани, Михаил Нуайме). Стамбул: «Культура и распространение искусства», 2007. 380 с.
7. Мир любви. Халил Джубран. Соотношение нравственности и свободы. Стамбул: Аралык, 2011.
8. Философия и религия на Зарубежном Востоке XX век. М.: Наука, 1985. 272 с.
9. Фролова Е. А. Арабская философия: Прошлое и настоящее. М.: Языки славянских культур, 2010. 464 с.

References

1. Jubran Khalil Jubran. The poetry of silence. Baku: Sherg-Gerb, 2009. 244 p.
2. Khalil Jubran. Ermish (Prophet). Hawass: 1982. 80 p.

3. Imangulieva A.N. Leading figures of new Arabic literature (on the problem of the interdependence of Eastern and Western literature at the beginning of the 20th century). B.: Nauka, 2003. 400 p.

4. Imanguliyeva A. Union of the pen and Mikhail Nuaima. B.: "Nauka", 2002. 180 p.

5. Imanguliyeva A. Dzhubran Khalil Dzhubran. B., Elm, 2002. 120 p.

6. Imanguliyeva A. Masterpieces of Modern Arabic Literature (Jubran Khalil Jubran, Emin al-Reihani, Mikhail Nuayme). Istanbul: "Culture and dissemination of art", 2007. 380 p.

7. World of love. Khalil Jubran. Relationship between morality and freedom. Istanbul: Aralyk, 2011.

8. Philosophy and religion in the Foreign East of the twentieth century. M.: Nauka, 1985. 272 p.

9. Frolova E. A. Arab Philosophy: Past and Present. M.: Languages of Slavic cultures, 2010. 464 p.

УДК 101.1:316.6

НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

НАЦИОНАЛЬНЕ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS AS AN OBJECT SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Алиева Динара Низами кызы,
докторант кафедры философии
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку)
e-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

Алієва Дінара Нізамі кизи,
докторант кафедри філософії
Бакинський державний університет
(Азербайджан, Баку)
e-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

Aliyeva Dinara Nizami,
doctoral student of the Department of
Philosophy Baku State University
(Azerbaijan, Baku)
e-mail: dinaraliyeva94@mail.ru

В статье рассмотрен феномен национального самосознания в качестве продукта культурно-исторического развития. Проводится сопоставление понятий национального сознания и национального самосознания, где второе выступает одним из основных компонентов первого. В процессе системного изучения основных характеристик национальной идентичности рассматриваются основные школы и направления определения национальной идентичности. В статье также представлены подходы зарубежных авторов относительно факторов, оказывающих влияние на формирование национальной идентичности. Рассматривается сущность нации и ее фундаментальное значение в становлении национального самосознания. Внимание уделяется также понятию национализма и его классическому и либеральным видам. Устанавливаются связи и различия между данными ключевыми понятиями. Обсуждаются особенности влияния процесса глобализации на поддержание обычаев и индивидуальных ценностей в современных условиях. Подчеркивается, что национальное самосознание представляет собой определенное чувство национальной идентичности и понимания того, что группа людей имеет общее этническое, языковое и культурное происхождение. Исторически сложилось так, что подъем национального самосознания был первым шагом на пути к созданию нации. В итоге национальное самосознание можно определить как специфическое ядро установок, которое обеспечивает привычные способы восприятия жизненных явлений.

Ключевые слова: нация, национализм, национальное самосознание, влияние процессов глобализации на сохранение национальной идентичности.

У статті розглянуто феномен національної самосвідомості як продукт культурно-історичного розвитку. Проводиться зіставлення понять національної свідомості та національної самосвідомості, де друге виступає одним із основних компонентів першого. У процесі системного вивчення основних характеристик національної ідентичності розглядаються основні школи та напрями визначення національної ідентичності. У статті також подано підходи зарубіжних авторів щодо факторів, що впливають на формування національної ідентичності. Розглядається сутність нації та її фундаментальне значення у становленні національної самосвідомості. Увага приділяється також поняття націоналізму та його класичному та ліберальним видам. Встановлюються зв'язки та різницю між даними ключовими поняттями. Обговорюються особливості впливу процесу глобалізації на підтримку звичаїв та індивідуальних цінностей у сучасних умовах. Наголошується, що національна самосвідомість є певним почуттям національної ідентичності та розуміння того, що група людей має спільне етнічне, мовне та культурне походження. Історично склалося так, що піднесення національної самосвідомості було першим кроком на шляху до створення нації. Через війну національне самосвідомість можна як специфічне ядро установок, що забезпечує звичні способи сприйняття життєвих явищ.

Ключові слова: нація, націоналізм, національна самосвідомість, вплив глобалізації на збереження національної ідентичності.

The article considers the phenomenon of national self-consciousness as a product of cultural and historical development. A comparison is made between the concepts of national consciousness and national self-consciousness, where the latter is one of the main components of the former. In the process of systematic study of the main characteristics of national identity, the main schools and directions for determining national identity are considered. The article also presents the approaches of foreign authors regarding the factors influencing the formation of national identity. The essence of the nation and its fundamental importance in the development of national self-consciousness are considered. Attention is also paid to the concept of nationalism and its classical and liberal forms. Connections and differences between these key concepts are established. The features of the influence of the globalization process on the maintenance of customs and individual values in modern conditions are discussed. It is emphasized that national identity represents a certain sense of national identity and understanding that a group of people has a common ethnic, linguistic and cultural origin. Historically, the rise of national consciousness was the first step towards the creation of a nation. As a result, national self-consciousness can be

defined as a specific core of attitudes that provides the usual ways of perceiving life phenomena.

Keywords: nation, nationalism, national identity, the impact of globalization processes on the preservation of national identity.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. Актуальность изучения национального сознания, прежде всего, связана с острым желанием различных народов сохранить свое этническое своеобразие и защитить национальные традиции, которые выступают отличительным фактором в вопросе исследования национального многообразия. Национальное сознание выступает результатом длительного культурно-исторического процесса, являясь конгломератом широкого ряда социальных, политических, экономических, эстетических, нравственных, философских, религиозных и многие другие взглядов, настроений и убеждений. Все вышперечисленное определяет уровень духовного состояния той или иной нации. По итогам многочисленных исследований подтверждается прямая зависимость сохранения национальной идентичности от противостояния разного рода вызовам современной цивилизации. В данной статье поставлена задача определения места феномена национального самосознания в жизни каждого отдельного индивида, а также различных наций, вместе взятых.

Особенности национального самосознания.

Основу национального сознания составляет множество составных элементов, одним из которых является национальное самосознание. Если национальное сознание отражает обобщенные взгляды и отношения той или иной национально-этнической общности, то национальное самосознание более индивидуалистично. Прежде чем приступить к всестороннему анализу национального самосознания, следует раскрыть само понятие нации, ее специфику и характерные черты.

Будучи совокупностью людей, которые связаны такими общими чертами как: язык, история, культура, этническая принадлежность и территория, нация представляет собой полностью мобилизованную этническую группу.

Национальную идентичность можно рассматривать как коллективный продукт. Посредством социализации членам группы передается система убеждений, ценностей, предположений и ожиданий. Коллективные элементы национальной идентичности могут включать национальные символы, традиции и воспоминания о национальном опыте и достижениях. Эти коллективные элементы уходят корнями в историю нации. В зависимости от того, насколько индивид подвержен социализации этой системы, люди в разной степени и по-разному вовлекают национальную

идентичность в свою личную идентичность, и коллективные элементы национальной идентичности могут стать важными частями определения личности индивидом и того, каким он видит мир и свое место в нем. Как коллективный феномен, национальная идентичность может возникнуть как прямой результат присутствия общих элементов в повседневной жизни людей: национальных символов, языка, истории нации. Выражением национальной идентичности, рассматриваемой в позитивном свете, является патриотизм, который характеризуется национальной гордостью, положительными эмоциями и любовью к своей стране. Крайним выражением национальной идентичности является шовинизм, который относится к твердой вере в превосходство страны и крайней лояльности по отношению к своей стране. Также национальное самосознание не является врожденной чертой, и оно, по сути, социально сконструировано [3].

Основные подходы к определению национальной идентичности.

В силу того, что каждый исследователь рассматривает сущность национальной идентичности своеобразно, формируются определенные концепции, которые нуждаются в углубленном анализе. В целях всестороннего изучения различных представлений относительно сущности национальной идентичности, следует обратиться к взглядам ряда авторов.

Так, известнейший политолог Руперт Эмерсон определил национальную идентичность как совокупность людей, которые чувствуют, что они являются нацией [11]. Это определение национальной идентичности было одобрено социальным психологом Анри Тэшфелом, который сформулировал теорию социальной идентичности вместе с Джоном Тернером [6].

Теория социальной идентичности одобряет данное определение национальной идентичности и предполагает, что концептуализация национальной идентичности включает в себя как самокатегоризацию, так и аффект. Самокатегоризация относится к отождествлению себя с нацией и восприятию себя как члена нации. Аффектная же часть относится к эмоциям, которые человек испытывает при такой идентификации (чувство принадлежности или эмоциональная привязанность к своей нации). Простое осознание принадлежности к определенной группе вызывает положительные эмоции по отношению к группе и приводит к тенденции действовать от имени этой группы даже тогда, когда другие члены группы иногда лично не знакомы. Кроме того, национальная идентичность может быть наиболее заметна, когда нация противостоит внешнему или внутреннему врагу и стихийным бедствиям.

Социолог Энтони Смит утверждает, что национальная идентичность обладает свойством преемственности, которое может передавать-

ся и сохраняться из поколения в поколение. Выражая мысли об общем происхождении и общей судьбе, люди усиливают чувство принадлежности к нации [8, с. 464].

Обратимся к идеям известного американского политолога и историка Гертруды Гиммельфарб: «прежде всего, космополитизм скрывает, даже отрицает, данность жизни: родителей, предков, семью, расу, религию, наследие, историю, культуру, традиции, сообщество и национальность». Ни одно из этих понятий, по ее мнению, не является случайным; все они необходимы для данного индивида. И все они входят в основу сознания индивидов, что «не является ни случайностью, ни вопросом выбора. Это дано изначально». Попытка отвергнуть любую из этих черт приводит к «издержкам для самого себя». Более того, «изменчивое я», которое стремится создать идентичность, на самом деле, является индивидом без идентичности [4].

Согласно воззрениям израильского философа Авишаю Маргалиту, «принадлежность к национальной форме жизни означает нахождение в рамках, которые придают смысл выбору людей между альтернативами, тем самым позволяя им обрести идентичность» [2]. А вот квебекский философ К. Нильсен, который начинает с потребности человека в самоидентификации или самоопределении и заканчивает тем, что настаивает на необходимости национального государства для каждой этнонациональной группы, также отмечает, что «самореализация и чувство собственного достоинства не могут поддерживаться просто творческой деятельностью или отождествлением с человечеством. Развитие человеческих способностей, фейербаховского видового существа, безразличного к конкретным культурно-специфическим самоопределениям, вероятно, невозможно, но, даже если это возможно, этого недостаточно, чтобы обеспечить что-то вроде адекватного самоопределения. Грубо говоря, мы заблудились, если не можем отождествить себя с какой-то частью объективной социальной реальности: нацией, хотя и не обязательно государством, с его отличительными традициями. То, что мы находим в людях – и столь же глубоко укоренившееся, как потребность развивать свои таланты, – это потребность не только уметь говорить о том, что они могут делать, но и говорить о том, кто они есть. Это обнаруживается, а не создается, и проявляется в отождествлении с другими в общей культуре, основанной на национальности, расе или религии, или на каком-то их срезе или сочетании. Учитывая эту природу нашей человеческой природы, национальное самосознание, формирование и поддержание нации чрезвычайно важны для нас, кем бы мы ни были. В современных условиях это обеспечение и воспитание национального самосознания может быть достигнуто только при наличии нацио-

нального государства, соответствующего этому национальному самосознанию [10].

Национализм: понятие, сущность и виды.

Исследуя понятие национального самосознания, невозможно оставить без внимания тему национализма. Его основополагающим принципом является аксиологическая функция нации и ее первичность в государствообразующем процессе. Многие ученые классифицировали национализм как гражданский и этнический национализм. Этнический национализм фокусируется на вере в мифы об общем происхождении, биологической наследственности, кровном родстве, сходстве в языке и религии. Напротив, гражданский национализм фокусируется на общей территориальной родине и участии в ее обществе. Это создает особую общую культуру, в которой все граждане объединяются в сообщество. В философской литературе гражданский национализм характерен для культурно развитых наций, которые могут с уверенной позиции подходить друг к другу на равных, стремясь к сотрудничеству, основанному на взаимном уважении. Напротив, этнический национализм характерен для менее развитых наций, вызван чувством неполноценности и вдохновляет на воинственную политику, усиливает национально-культурные различия, утверждая, что западные гражданские нации собраны на основе высокой культуры.

Классический национализм – это политическая программа, которая рассматривает создание и поддержание полностью суверенного государства, принадлежащего данной этнонациональной группе, – «народу» или «нации», как главную обязанность каждого члена группы. Исходя из предположения, что подходящей единицей культуры является этнонация, предполагается, что основной обязанностью каждого члена группы является соблюдение своей узнаваемой этнонациональной культуры во всех вопросах культуры.

Классические националисты обычно внимательно относятся к тому, какую культуру они защищают и продвигают, а также к тому, как люди относятся к своему национальному государству. Такое осторожное отношение несет в себе некоторые потенциальные опасности: многие элементы данной культуры, которые являются универсальными или просто неузнаваемо национальными, могут стать жертвой такого националистического энтузиазма. Помимо классического национализма и его более радикальных экстремистских собратьев, различные умеренные взгляды также теперь классифицируются как националистические. Действительно, философская дискуссия перешла к этим умеренным или даже ультра-умеренным формам, и большинство философов, которые называют себя националистами, предлагают доста-

точно умеренные националистические программы [1, с. 9].

Национализм в более широком смысле – это любой комплекс взглядов, претензий и указаний на действия, приписывающих нации и национальности фундаментальную политическую, моральную и культурную ценность и вытекающих из этой приписываемой ценности обязательств для отдельных членов нации и для любых вовлеченных третьих сторон, индивидуальных или коллективных. Отражением этой группы взглядов является либеральный национализм, предложенный такими авторами, как Д. Миллер, Ю. Тамир и Ганс.

Либеральные националисты рассматривают либерально-демократические принципы и пронациональные взгляды как нечто единое. Один из главных сторонников этой точки зрения, Юлий Тамир в своей книге под названием «Либеральный национализм», изданной в 1993 году, рассказывает о национальном государстве как об идеальной точке встречи между ними. Конечно, некоторыми вещами приходится жертвовать: либо значимостью сообщества, либо его открытостью, поскольку не имеется возможности обладать обоими. Вопрос о том, насколько каждый из них должен уступить, остается открытым, и, конечно, различные либеральные националисты придерживаются разных взглядов на то, каков именно правильный ответ. Государство выступает наиболее способным фактором в деле продвижения идей в общественной сфере, а нация, в свою очередь, нуждается в непрерывных творческих усилиях, чтобы полноценно функционировать [12].

Версия либерального национализма Ю. Тамира является разновидностью социального либерализма и в этом отношении аналогична взглядам Дэвида Миллера, который говорит о солидарных сообществах в своей книге 1999 года «Принципы социальной справедливости» [7]. Они оба рассматривают чувство национальной идентичности как чувство, способствующее солидарности, а солидарность – как средство повышения социальной справедливости.

Информация к размышлению.

По мере того, как мир становится все более глобализованным, международный туризм, коммуникации и деловое сотрудничество расширяются. Люди во всем мире чаще пересекают национальные границы в поисках культурного обмена, образования, бизнеса и другого образа жизни. Глобализация способствует распространению общих ценностей и опыта, а также способствует идентификации с мировым сообществом. Люди могут приспособиться к космополитизму и считать себя глобальными существами или гражданами мира. Эта тенденция может угрожать национальной идентичности, поскольку глобализация под-

рывает важность того, чтобы быть гражданином определенной страны [5]. Исследователи, изучавшие глобализацию и ее влияние на национальную идентичность, обнаружили, что по мере того, как страна становится все более глобализованной, патриотизм снижается, что говорит о том, что усиление глобализации связано с меньшей лояльностью и меньшей готовностью бороться за свою страну. Однако, даже такая страна, как Турция, которая занимает важный географический торговый перекресток и международный рынок с традициями либеральной экономической деятельности и с укоренившейся предпринимательской и внешней торговлей, имеет определенную степень этноцентризма, поскольку турецкие потребители могут выступать в основном рациональными покупателями, не дискриминируя импортные товары, несмотря на это, они отдают предпочтение местным товарам, качество которых равно качеству импорта, так как их покупка способствует поддержанию национальной экономики и занятости внутри страны. В целом, потеря национальной идентичности у различных народов мешают такие факторы как:

- процесс глобализации, в условиях которого начались процессы размывания границ между национальным и наднациональным;
- разрушение старого и проявление нового миропорядка, актуализирующего проблему самоидентификации нации;
- формирование и насаждение новой системы ценностей.

Заключение. Подводя итоги, следует опять же повториться, что в современных условиях происходит интенсификация межнациональных контактов в связи с трудовой миграцией, туризмом и т.д. Контактируя с представителями других наций, люди более четко воспринимают свою национальную принадлежность. Процесс взаимного влияния различных культур, при котором представители одной культуры перенимают нормы, ценности другой культуры, получил название «аккультурации». На примере ряда исследований многонациональных культур, аккультурации беженцев и эмигрантов было доказано, что целью аккультурации считается достижение интеграции культур, дающее в результате бикультурную или мультикультурную личность. В целом, рассмотрение феномена национального самосознания все еще стоит, как проблема, в центре междисциплинарных дискуссий, побуждая представителей научного сообщества к нескончаемому потоку исследований.

Список использованных источников

1. Абдулатипов, Р. Г. Национальная идея и национализм Текст / Р. Г. Абдулатипов // Этнополис. – 1995. - №3. – С.5-17.
2. Авишай, Маргалит // Достойное общество (1996).

3. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма Текст / Б. Андерсон. М., 2001. - 288 с.
4. Гетруда, Химмельфарб // Лорд Эктон: Исследование совести и политики (1952).
5. Гобозов, И. А. Глобализация, стандартизация и шоу Текст / И. А. Гобозов // Философия и общество. 2002. – №3. – С.116–132.
6. Дж. Тернер, Х. Джайлс. Экспериментальная социальная психология межгруппового поведения // Межгрупповое поведение. Оксфорд, 1981. – С.66-101.
7. Дэвид, Миллер // Принципы Социальной Справедливости (1999).
8. Идентичность и толерантность Текст. М.: 2002. 414 с.
9. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. М. Филлипова, Э. С. Загашвили и др. – М.: Праксис, 2004. - 464 с. – (Серия "Новая наука политики").
10. Нильсен, Кай. На пути к космополитическому социалистическому национализму, 2016.
11. Эмерсон, Р. От империи к нации: подъем к самоутверждению азиатских и африканских народов. Кембридж: Издательство Гарвардского университета, 1960.
12. Тамир, Яэль Право на национальное самоопределение. Социальные исследования, 1991. Новая школа. 58 (3): 565–590.

References

1. Abdulatipov, R. G. National idea and nationalism Text / R. G. Abdulatipov // Ethnopolis. - 1995. - No.3. - p.5-17.
2. Avishai, Margalit // Decent Society (1996).
3. Anderson, B. Imagined Communities. Reflections on the origins and spread of nationalism Text / B. Anderson. M., 2001. - 288 p.
4. Getruda, Himmelfarb // Lord Acton: A Study in Conscience and Politics (1952).
5. Gobozov, I. A. Globalization, standardization and show Text / I. A. Gobozov // Philosophy and Society. 2002. - No.3. – S.116–132.
6. J. Turner, H. Giles. Experimental social psychology of intergroup behavior // Intergroup behavior. Oxford, 1981. - S.66-101.
7. David, Miller // Principles of Social Justice (1999).
8. Identity and tolerance Text. M.: 2002. 414 p.
9. Nationalism and modernism: A critical review of contemporary theories of nations and nationalism / Per. from English. A. V. Smirnova, Yu. M. Fillipova, E. S. Zagashvili and others - M.: Praxis, 2004. - 464 p. – (Series "The New Science of Politics").
10. Nielsen, Kai. Towards a Cosmopolitan Socialist Nationalism, 2016.
11. Emerson, R. From empire to nation: the rise to self-affirmation of Asian and African peoples. Cambridge: Harvard University Press, 1960.
12. Tamir, Yael The right to national self-determination. Social Research, 1991. New School. 58(3): 565–590.

УДК 1.001

**НАУЧНЫЙ ПРОГРЕСС И ПРОЦЕСС
ОТЧУЖДЕНИЯ НАУКИ****НАУКОВИЙ ПРОГРЕС І ПРОЦЕС
ВІДЧУЖЕННЯ НАУКИ****SCIENTIFIC PROGRESS AND THE PROCESS
OF SCIENCE ALIENATION**

Гусейнова Севиндж Али кызы,
преподаватель кафедры общественных
наук Азербайджанского Государственного
Нефтепромышленного Университета
(Азербайджан, Баку)
e-mail: sevinc101578@gmail.com

Гусейнова Севиндж Али кизи,
викладач кафедри громадських
наук Азербайджанського Державного
Нафтопромислового Університету
(Азербайджан, Баку)
e-mail: sevinc101578@gmail.com

Huseynova Sevinj Ali,
Lecturer, Department of Social Sciences,
Azerbaijan State Oil Industry University
(Azerbaijan, Baku)
e-mail: sevinc101578@gmail.com

В статье осуществлен социально-философский анализ проблемы отчуждения науки в условиях современного общества, актуальность исследования которого обусловлено наличием в обществе ранее сформировавшегося процесса отчуждения в науке, приобретающего ряд новых особенностей в связи с научно-техническим прогрессом, переходом к информационному обществу, стремительным прогрессом в научной сфере с одновременной утратой наукой своей относительной самостоятельности, следованием ею законам общества потребления и рыночной модели, отчуждения ученых от возможности управлять наукой, влиять на ее состояние и развитие. Автором рассмотрена эволюция этих процессов, дана характеристика современного состояния отчуждения науки, высказаны предположения о возможных путях его преодоления. Новизна исследования заключается в попытке автора рассмотреть процессы современного мира как отражение в нем процессов отчуждения науки.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, наука, отчуждение, цивилизация, постиндустриальное общество, духовная культура.

У статті здійснено соціально-філософський аналіз проблеми відчуження науки в умовах сучасного суспільства, актуальність дослідження якого обумовлено наявністю в суспільстві раніше сформованого процесу відчуження в науці, що набуває ряд нових особливостей у зв'язку з науково-технічним прогресом, переходом до інформаційного суспільства, стрімким прогресом у науковій

сфері з одночасною втратою наукою своєї відносної самостійності, дотриманням нею замовлень суспільства споживання та ринкової моделі, відчуження вчених від можливості керувати наукою, впливати на її стан та розвиток. Автором розглянуто еволюцію цих процесів, дано характеристику сучасного стану відчуження науки, висловлено припущення про можливі шляхи його подолання. Новизна дослідження полягає у спробі автора розглянути процеси сучасного світу як відображення у ньому процесів відчуження науки.

Ключові слова: науково-технічний прогрес, наука, відчуження, цивілізація, постіндустриальне суспільство, духовна культура.

The article carried out a socio-philosophical analysis of the problem of alienation of science in the conditions of modern society, the relevance of the study of which is due to the presence in society of a previously formed process of alienation in science, acquiring a number of new features in connection with scientific and technological progress, the transition to the information society, the rapid progress in scientific sphere with the simultaneous loss by science of its relative independence, following the orders of the consumer society and the market model, the alienation of scientists from the ability to manage science, influence its state and development. The author considers the evolution of these processes, characterizes the current state of the alienation of science, and makes suggestions about possible ways to overcome it. The novelty of the study lies in the author's attempt to consider the processes of the modern world as a reflection of the processes of alienation of science in it.

Keywords: scientific and technological progress, science, alienation, civilization, post-industrial society, spiritual culture.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. В данной статье мы хотим обсудить тему «отчуждения» и, в частности, концепцию отчуждения науки, предпринять попытку выявить современное состояние отчуждения науки. По неизвестным нам причинам философия уже не столь интенсивно занимается проблемой отчуждения науки, и мы хотим попытаться снова сделать ее научной проблемой и заняться ею, то есть обсуждением науки, как центральной концепции того, что означает общество, проблемой, с которой нужно иметь дело и над которой нужно размышлять. Известно, что через процессы отчуждения проявляются противоречия в обществе и, наоборот, противоречия проявляются через процессы отчуждения. Центральное место в вопросе о том, как устроено общество, какие здесь есть насущные проблемы, и как оно должно быть устроено, занимает наука.

Таким образом, **цель данной статьи** заключается в осуществлении социально-философского анализа проблемы отчуждения науки в условиях современного общества.

Новизна исследования заключается в том, что в ней предпринята попытка рассмотреть процессы современного мира сквозь призму отражения в нем процессов отчуждения науки и высказаны предположения о возможных путях их преодоления.

К понятию отчуждения. Прежде всего следует отметить, что термин «отчуждение» в настоящее время переживает бум. Социально-критические настроенные теоретики часто прибегают к понятию «отчуждение» и используют его как ключевое понятие. Конкретное развитие этот термин получил в начале-середине XIX века. Уже тогда немецкий философ К. Маркс критиковал то, как капитализм производит товар. Капиталистическая система требует полной зависимости рабочего, который не владеет ничем, кроме своей рабочей силы, и продает ее на рынке труда. Соответственно, необходимо осознать актуальность марксистской критики отчуждения. Хотя «Экономико-философские рукописи» датируются 1844 годом, его размышления о понятии отчуждения до сих пор играют немаловажную роль в современной науке. Вместе с тем и сегодня философы, социологи и политики не смогли договориться о четко определенном значении «отчуждения».

Теория отчуждения имеет ряд важных представителей в философии XIX века: это Г. В. Гегель, Л. Фейербах и С. Кьеркегор [5]. Каждый представляет проблему со своей точки зрения и развивает особый тип теории отчуждения. Однако в ряду этих философов Маркс занимает особое место, даже если между различными концепциями отчуждения есть совпадения по содержанию. Маркс заново открыл проблему отчуждения и осуществил к ней собственный подход.

Термин «отчуждение» первоначально произошел от латинского слова «alienatio» (отчуждение), которое объясняет «отчуждение» как передачу прав или собственности. Соответственно, юридическое или экономическое значение этого термина можно найти уже вне его философского дискурса.

«Каждый, кто движется на капиталистическом рынке, чувствует себя обязанным делать что-то для своего выживания, чего он никогда не стал бы делать вне рынка» - вот как делается попытка определить основное утверждение марксистской концепции отчуждения [4].

В своих рукописях К. Маркс исследует капиталистические условия «с точки зрения их моральных и социально-психологических последствий». Три рукописи «представлены в форме критики национальной экономики», но их не следует рассматривать как самостоятельный трактат. Это незавершенные документы, не представляющие собой целостно завершенной работы. Отправной точкой является то, что «труд считается источником богатства», но рабочий не может купить свою

продукцию. В капиталистической системе рабочий исключен из средств производства, т.е. из продукта, произведенного им же самим. «У него нет денег, чтобы позволить себе это», и у него нет возможности приобрести их постоянным трудом.

Суть теории состоит в том, что рабочий должен «продать» себя капитализму, чтобы выжить. Только посредством труда «увеличивается стоимость натуральных продуктов». Благодаря своему труду рабочий производит и создает прибавочную стоимость, приносящую пользу капитализму. В то же время это увеличивает дисбаланс между трудом и капиталом. «Пролетариат не присваивает себе продукт своего труда сам, а предоставляет его капиталисту». Последний стоит над рабочим как «праздный привилегированный» и «всюду выше рабочего». Этим актом отчуждения рабочий наносит ущерб своей собственной субстанции и тем самым создает средства, с помощью которых над ним господствуют. «Обесценивание человеческого мира» можно рассматривать как результат «эксплуатации физического мира». Реализация и опредмечивание труда в конечном итоге приводит к отчуждению и нереализации работника [6].

Если осуществить трансфер вышеприведенных идей К. Маркса в плоскость современности, то можно заметить, что они, как никогда, актуальны. В результате становления науки, как социального института, подчиненного государству, она сегодня утратила свою относительную самостоятельность, следуя приказам общества потребления и рыночной модели. Это привело к отчуждению от ученых возможности управлять наукой, влиять на состояние и развитие науки.

Это наглядно показала ситуацию с пандемией коронавируса: любой ценой навязать свою вакцину, не проверив ее качества. В этом смысле ученый «и есть тот самый эксплуатируемый рабочий, а отчуждаемые «средства производства» (рабочее место, кабинет, библиотека, кафедра) находятся в распоряжении бизнеса и бюрократии» [1, с. 88].

Отсюда очевидно, что в нашем современном обществе сохраняется ранее сформировавшееся содержание процессов отчуждения применительно к процессам отчуждения науки, которые приобретают ряд новых особенностей в связи с научно-техническим прогрессом и усложнением социальной жизни, переходом к информационному обществу, появлением особой реальности – виртуальной, которая диктует правила, отличные от правил мира реального. Все это говорит об актуальности изучения современных аспектов отчуждения науки.

Как известно, в 70-х годах прошлого века мир вступил в постиндустриальное общество и эпоху информационных технологий. В соответствии с естественными законами развития мира существовала общая методология, как

для восточного, так и для западного общества. Идентичность новой цивилизации проистекала из новых технологий и внутренней природы экономических структур. Несомненно, в связи с усилением духовного потенциала и умственного труда должны были произойти серьезные качественные изменения на видимом и невидимом уровнях общества. В обществе, основанном на компьютерных технологиях, происходили значительные изменения не только в экономической сфере, но и в других сферах социальной жизни. Творческий разум человека и его способность к труду привели к усилению его многовекового влияния на природу.

Эволюция общества в XX веке привела к фундаментальным противоречиям в техногенных цивилизациях. В этот период наблюдался конфликт между живущими в материальном достатке людьми, подчинившимся техническим системам и превратившимся всего лишь в функцию техники, и людьми, живущими в соответствии с требованиями техногенной цивилизации и отличающимися своей свободной деятельностью.

Противоречие между технической цивилизацией и духовной культурой, между современным уровнем знания и нравственным сознанием дает основание утверждать, что, несмотря на серьезный и решительный путь, пройденный человечеством в достижении научно-технического прогресса, на вечную борьбу человека за новые идеи, не все идеи, питаемые гуманистическим мышлением человечества, смогли служить будущему развитию человечества. На смену гуманизму пришел антигуманизм. Человек лечит тяжелые болезни, покоряет микромир и космос, передает информацию из одной точки мира в другую, но он недоволен своим существованием в социальном бытии очевидно потому, что технологии пытаются разрушить культуру, которая создавалась им же веками. Культура, наука и техника разрушают творческую энергию в человеке и лишают его желания создавать новые культурные богатства. Вот почему современный человек более не живет любовью творить новые культурные богатства, а стремится только обладать вещами.

Многие мыслители XVII века считали, что все реальные проблемы должны быть проблемами науки. Они были убеждены, что только наука может расширить человеческие представления о действительности. И путь выхода философии из сложившейся ситуации они видели в обращении к рационализму. По мнению ученых, разуму удастся построить мир по законам ума и красоты, словно разум будет служить только человеческому счастью. Но, как уже отмечалось, серьезные проблемы, возникшие в современном мире, говорят об обратном. Реальность науки пока еще очень далека от гуманистического восприятия действительности.

В этом плане можно говорить о двух основных сторонах науки, одна из которых связана с ее гуманизмом, а другая – с ее насильственной натурой. Для правильного понимания сущности науки нужно принимать во внимание обе эти стороны. Науку помнят не только за ее гуманизм, но и за насилие, которому она подвергает общество, за негативные удары, которые она наносит человеку, обществу и человечеству в целом. Речь идет о негативных последствиях определенных открытий и технологий. Следовательно, наука как одна из форм общественного сознания, играет двойственную роль в развитии общества.

Принимая во внимание эту черту науки, в целях разъяснения нашей мысли, приведем пример из физики. Как известно, теория относительности А. Эйнштейна, которого считают величайшим гением XX века, занимает особое место в системе современных физических знаний. Реальных результатов этой теории много, и одним из них является формула $E = mc^2$, которая считается одной из важнейших формул современной квантовой механики. В этой формуле m – масса тела, c – скорость света, E – энергия тела. Величие Эйнштейна заключается в том, что он смог обобщить результат, который человечество искало в течение многих лет, с помощью простой формулы. В этой формуле, являющейся одной из центральных идей специальной теории относительности, ясно и отчетливо нашло свое воплощение единство гуманистической и насильственной сторон науки. Физика – наиболее фундаментальная и передовая область современного естествознания. На первый взгляд, физика, известная как один из организаторов позитивного развития человечества, вовсе не имела какого-либо негативного значения.

После ознакомления с этой формулой становится очевидным, что она служит не только общечеловеческому благу, но и возможному разрушению будущего человечества. Чтобы раскрыть эту мысль, еще раз рассмотрим смысловые оттенки формулы $E = mc^2$. С этой целью на примере физики попытаемся сначала прояснить гуманистическую суть этой формулы, а затем – черты насилия. Гуманистическая сторона этой формулы заключается в том, что из самой ее природы вытекает мысль о том, что человек должен искать энергию, необходимую для него и для развития общества, не в нефти, бензине, дровах, угле, торфе, а внутри атома. Самая богатая энергия природы находится в структуре вещества – его атомах и молекулах. Этот вывод теории относительности бесценен. В этом заключается наиболее гуманистическая сторона формулы и в целом теории относительности, как ее системы.

Рассмотрим негативную сторону этой формулы. Эта формула раскрывает людям не только богатый источник энергии, но и источник, который может положить конец су-

ществованию человечества. Этот вопрос проявляется в создании атомной бомбы, водородной бомбы, ядерных ракет и т.д. В настоящее время развитые страны мира, используя эту формулу, ведут человечество к гибели. Если люди начнут третью мировую войну, гибель человечества будет неизбежной. Основываясь на этом, А. Эйнштейн отмечал: если бы я знал, что моя теория приведет к атомным бомбам, и эти бомбы будут сброшены на Хиросиму, я бы не создал эту теорию. «Под сомнение ставилась сама возможность существования индивида в наш век, век сверхмощных государств и тотальной «заорганизованности» людей, век глобальных войн и лагерей массового уничтожения» [3, с. 116].

Представляет интерес вопрос о том, что нужно сделать для устранения указанных обстоятельств. Если современное общество хочет уверенно идти в будущее, оно должно полагаться не на насильственную, а на гуманистическую сторону науки. Человечество может спасти не наука в целом, а только ее гуманистическая сторона. Однако, как ни парадоксально, человек, как творец культуры, не может направить свой разум на благо человека и человечества. Сегодня важнейшей задачей человечества, стоящей перед философией, является устранение дисгармонии, возникшей в результате человеческой деятельности.

В доказательство этой последней мысли достаточно напомнить об атомной бомбе (малыш), сброшенной Соединенными Штатами в конце Второй мировой войны, 6 августа 1945 года, на японский город Хиросиму. В результате взрыва бомбы были сравнены с землей 2000 домов, погибли или получили ранения различной степени тяжести сотни людей. Большинство выживших подверглись воздействию радиоактивного излучения.

Мы видим, что даже такая развитая естественная наука, как физика, имеет дуалистическую природу. Демонстрируя, с одной стороны, гуманистический принцип, с другой – насилие, отчуждение, она превратилась в непреодолимое зло для человечества. Мы здесь имеем дело с чисто прагматическим усвоением и использованием достижений научно-технического прогресса. Возникнув из определенных человеческих потребностей, ради решения связанных с ними проблем, наука забыла о своей идее, своем предназначении и развивается по своим собственным законам развития. Объективированные, опредмеченные ею знания начинают вполне самостоятельное существование.

Выводы. Итак, в результате проведенного анализа различных проявлений отчуждения науки мы приходим к следующим основным выводам. В начале третьего тысячелетия отчуждение науки не только не исчезло, но, напротив, приобрело новые черты – отчуждение науки, отчуждение человека от информацион-

ного мира, отчуждение человека от культуры, отчуждение человека от природы, проявляющееся в экологических проблемах.

Постоянно растущие новшества цивилизации вызвали деформацию человеческой психики, чувство отчуждения, конфликтность человека и культуры, индивида и социальной среды. Человек здесь не в состоянии идти в ногу со своей собственной цивилизацией. Динамично развивающаяся наука стала доминировать в обществе над философией. В этом обществе уже нет места философии, системе моральных ценностей, которую она создавала веками. Завершим мысль подходом А. Камю к идее Ф. Достоевского о том, что красота спасет мир. А. Камю согласен с тем, что красота спасет мир, но только в том случае, если человек осознает истинную суть этой красоты [2].

Список использованных источников

1. Антоновский А.Ю. Научное познание как понятие социальной философии // Вопросы философии, 2018, №12, с. 86-89.
2. Долгов К.М. От Кьеркегора до Камю. М.: 1990.
3. Неомарксизм» и проблемы социологии и культуры / Под ред. А.П. Соколовского. - М.: 1980. - 352 с.
4. Jessen, Jens: Fegefeuer des Marktes, in: Die Zeit – Kapitalismuserie (2005) Nr. 30.
5. Cornu, Auguste (1975). Idee der Entfremdung bei Hegel, Feuerbach und Marx, in: Schrey, Heinz-Horst: Entfremdung. Darmstadt.
6. Marx, Karl (1974). Philosophisch-Ökonomische Manuskripte, Dietz Verlag, Berlin.

References

1. Antonovsky A.Yu. Scientific knowledge as a concept of social philosophy // Questions of Philosophy, 2018, No.12, p. 86-89.
2. Dolgov K.M. From Kierkegaard to Camus. M.: 1990.
3. Neo-Marxism” and problems of sociology and culture / Ed. A.P. Sokolovsky. - M.: 1980. - 352 p.
4. Jessen, Jens: Fegefeuer des Marktes, in: Die Zeit – Kapitalismuserie (2005) Nr. thirty.
5. Cornu, Auguste (1975). Idee der Entfremdung bei Hegel, Feuerbach und Marx, in: Schrey, Heinz-Horst: Entfremdung. Darmstadt.
6. Marx, Karl (1974). Philosophisch-Ökonomische Manuskripte, Dietz Verlag, Berlin.

UDC 1 (091)

THE POLITICAL NARRATIVE OF DEATH IN THE DISCOURSE OF CONTEMPORARY PHILOSOPHY

ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ СМЕРТІ В ДИСКУРС СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Kyrychenko M. S.,

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of History of Philosophy, Taras Shevchenko
National University of Kyiv (Ukraine, Kiev),
e-mail: mskiri4@gmail.com
ORCID 0000-0001-9758-3393

Кириченко М. С.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії філософії,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
e-mail: mskiri4@gmail.com
ORCID 0000-0001-9758-3393

The logic of the article unfolds in the context of the dominance of the death narrative in modern - everyday and political - discursive practices. It is proposed to change the angle of view of death - through the prism of existentialism and post-philosophy. This approach is detailed by referring to the views of P. Sloterdijk, J. Deleuze, M. Foucault, Guy Debord, P. Bourdieu, P. Freire, I. Illich, P. McLaren, A. Camus, J. Baudrillard.

Keywords: gloomy prospects, “coercive society”, death narrative, Big Other, hidden curriculum, police, existentialism, post-philosophy.

Логіка статті розгортається в контексті домінування нарративу смерті в сучасно-побутовій та політично-дискурсивній практиках. Пропонується змінити кут зору смерті – через призму екзистенціалізму та постфілософії. Цей підхід детально викладено, посиляючись на погляди П. Слотердейка, Ж. Дельоза, М. Фуко, Гі Дебора, П. Бурд'є, П. Фрейра, І. Ілліча, П. Макларена, А. Камю, Ж. Бодрійєра.

Ключові слова: похмурі перспективи, «суспільство примусу», нарратив смерті, Великий Інший, прихована навчальна програма, поліція, екзистенціалізм, постфілософія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Gloomy prospects. Peter Sloterdijk [11] talks about uncertainty about the future, when you can only think in the short term. But today, even the very near future can no longer be thought of. One can hope neither for tomorrow and soon nor for today. Foundations and habits, laws, traditions have essentially been canceled, legal nihilism is flaring up on a global scale. Norms, rules, principles, values are not retained, everything is denied.

In contrast to habits, norms, rules of morality, ethics, certain decrees are issued. Decrees which

are calling for absurdity and destruction of common sense. With the loss of common sense humanity turns into a herd, which is possessed by a collective insanity. Peter Sloterdijk spoke about this herd in his work “The Human Zoo ...” [10] - about a hoax, about the domestication of man, his domestication and corruption.

It can be assumed that they are more and more trying to confuse the human mind, especially the philistine mind, which does not have the habit of thinking at all. For a thought, the common mind takes what it has learned from the media, which today is often called mass disinformation.

The Coercive society. Death and life are the key moments of classical philosophy (since antiquity - classical philosophical questions) have become the central themes of today's political life. The global information agenda is often formed on the basis of reports on the number of sick and dead, from epidemics, wars, disasters. Media news is usually bad news. From 2014 to this day, we have had an agenda for the wounded and killed from the front line. Today, every day we are being told about death and illness. This is a policy of intimidation. We are told about the inevitability of the future. And the future is set by the information agenda. The future is no longer a matter of designing people. By the authorities, people are no longer considered creative, they are no longer considered those who can think about tomorrow themselves. They decide for people what to do today, tomorrow and the day after tomorrow. The uncertainty of the future is being canceled the future is becoming planned. The future is becoming compulsory. It has become compulsory today and tomorrow. We live in the age of compulsion. We live in a “coercive society”. Earlier we talked about different societies - a disciplinary society (J. Deleuze “What is the act of creation?” [6]), “Control society”, a spectacle society (Guy Debord “Spectacle society” [5]). But we never said that we live in a “coercive society.” When every day is a day of compulsion, it is a day when you need to “kneel” in order to live. This is the day when some do not want to coerce and others do not want to obey. But every day, some are forced, while others obey. We live in an era of total bureaucracy. The bureaucracy, although electronic, has covered all spheres of life. All refer to some kind of regulation. All require some kind of paper or electronic documents. When every day is a day of compulsion, it is a day when you need to “kneel” in order to live. This is the day when some do not want to coerce and others do not want to obey. But every day, some are forced, while others obey. We live in an era of total bureaucracy. The bureaucracy, although electronic but it has covered all spheres of life. All refer to some kind of regulation. Everyone requires some kind of paper or electronic documents.

For a long time, in the post-Soviet period everyone criticized the bureaucracy. Everyone criticized the paperwork. Everyone criticized the

excessive documenting. Everyone criticized the paperwork. Now everyone has come to this paperwork. Now there is total electronic paperwork, in addition total fixation and preservation of the entire amount of information received. Now we need to calculate everything. Now we need the everyday statistics. Now we have to present something every day. Now we need to put on and take off every day what we don't need to take off ... Now every day we are waiting for new orders. We are waiting for new regulations every day. Every day we are ready to obey. Every day we are ready to introduce a new rule into our life. We have shifted the responsibility. We have joined the "body without organs". Earlier, J. Deleuze said that this body is an army, a school, a prison, following M. Foucault, who spoke of them as an expression of disciplinary power. The church can also fulfill this function. Now it is an impersonal force on a global scale, which issues decrees and orders, national governments only release these orders to the places. At the lower levels, people are divided into those who demand to execute orders and those who execute orders. There are also those who refuse. The one who refuses is condemned by those who demand to carry out the order and by those who obey. Those who refuse are also condemned by those who issue the orders. - people are divided into those demanding to execute orders and executing orders. There are also those who refuse. Those who refuse is condemned by those who demand to obey the order and by those who obey.

To relieve oneself of responsibility means to acknowledge the "world government" as God. Recognize that some impersonal force can control a person. To submit to this impersonal force is to become a child again. Obeying and obeying any orders means giving up your legal capacity. Disabled people are referred to as "natural persons". People's faces can be automatically detected by cameras, a decision is made by automatic artificial intelligence about their guilt or innocence, fines, penalties and incentives are automatically imposed on "faces". Thus, people turn into automata, soulless and thoughtless automata, executing and internalizing the external rules of existence.

Collapse of critical thinking. Critical thinking is completely absent from the "ordinary" person. Of course, this is the result of the specifics of the modern education system functions. Namely education created the prerequisites for stupefying people. It is education and the education system (for example, the work of P. Bourdieu and J. Passeron "Reproduction - Elements of the Theory of the Education System" [3]), which prevails in the world, brings up obedient beings from people. Paulo Freire [8] talks about it, Ivan Illich talks about it, Peter McLaren and others talk about it.

There are "hidden" curriculums designed to ensure obedience - this is a routine typical for a kindergarten, a university school. The schedule

is the duration of the quiet hour lessons, lunch breaks and walks. The order creates a system similar to the army, where, as they say, "everything is not clear, but everything is correct." This is also called the "hidden curriculum". Therefore, the main work of P. Freire is called "Pedagogy of the Oppressed." Initially, the system is designed in such a way as to educate obedient consumers, but now they want to make a person not only a consumer, but also an unquestioningly obedient being, a creature that does not think about soundness, rationality and logic. A being forced to obey. In addition to the "hidden curriculum", they cultivate conformity, loyalty, and respect for the so-called authority. Then, in adulthood, a person associates himself with this, relatively speaking, a student at a desk. He obeys the government as a teacher, he fears punishment as a bad grade, he is willing to do what is outside the curriculum. For example, to carry out absurd actions, or those that go beyond his responsibilities.

Removal of responsibility - Big Other. In adult life, there is more and more information, more and more insane demands, more and more insane orders, more and more conflicting information, more and more complicated living conditions, more censure and punishment. In fact, a person lives in a confused mind, in which it is easier for him to define a certain system of values that is instilled from above, no matter what it is, what it contradicts and does not correlate with. The teacher, and in this case, as a collective image, the ruler knows better - this correlates with the image of the Big Other J. Lacan. It is easier to obey the Big Other than to constantly develop your own norms, values, principles, morality, morality, on the basis of which you then act, stand your ground, defend your rights and freedoms. The big other - this can be conditionally God, the ruler, the father - some external force, by obeying the orders of which, personal responsibility is removed, a person frees himself from responsibility to himself for his actions, since he obeys the general rules of the army, church, school, etc.. And the prohibitions established by others are easier and more pleasant to violate than the prohibitions and requirements for oneself. And someone else should ask for violations of the rules, not himself. Thus, Žižek [13] argues that the prohibitions, as it were, are, citing the example of the Catholic Church (the film "Ideology (Pervert's Movie Guide 2)" [12]), but on the other hand they are not there or they are not paid attention to in order to keep the parishioners. If a person establishes prohibitions, principles of action for himself, then it is morally and psychologically more difficult for him to break them.

Today we are offered to plunge into a new childhood in which the "elders" know better, push around, command, order and discuss nothing - like bad parents. In childhood, the child relies on his elders - he is afraid to be left alone, he is afraid to make decisions, \ because he may be punished.

The child does not know how to act, he does not know how to do it correctly, he is deprived of his point of view, his point of view is situational and easily manipulated.

Such is a modern person, or at least the powers that be want to see such a person, they want to make a trash out of people and do not understand that only trash can have such desires.

The arbitrariness of interpretations is the police. In the conditions of modern legal lawlessness, the arbitrariness of interpretation by the executive power (according to M. Foucault [7], this is the police) of the constitutional provisions of legislative acts and by-laws is especially clearly manifested. Normative legal acts that have a subordinate status are elevated not only to the status of law, but also to the status of the Constitution, and are even recognized by the executive branch as higher than the Constitution and even higher than international treaties. M. Foucault [7] saw that power is most clearly manifested through the police. Not only the police as a whole interpret the normative legal acts as they please, but every policeman interprets all legislation and normative legal acts from mercenary motives insofar as he is endowed with force - this is the manifestation of legal nihilism and the collapse of democracy.

That is, the police act not only on the basis of individual characteristics, but also on the basis of the regional specifics of culture, traditions, and this is associated with the law, although this has nothing to do with the law. This is where universalism and globalism do not work. Police violence and the extent of this violence may depend on internal cultural, educational and other factors.

Following the impossibility of using symbolic violence, physical violence is involved - following a refusal to obey, they are trying to force a person to obey orders by violent means. Thus, the right of the strong begins to operate - the state withdraws itself from the fulfillment of the social contract according to T. Hobbes.

People gave their natural freedom, their natural rights, their natural strength to the state, so that the state, having a monopoly on the use of force, would protect them from the arbitrariness and cruelty of the natural state, when "man is a wolf to man" and there is a "war of all against all." But the state, contrary to the "social contract", has withdrawn itself from the performance of its own functions. The state itself appeared in the person of the executive power (according to Foucault [7] - the Police), itself became a source of arbitrariness. In connection with the arbitrariness and legal nihilism, a person is pushed, pushed to behave as if we are not in the state; to such behavior, as if we are not in a state but in a natural state - even before the formation of the state, even before the symbolic signing of the "social contract".

A theater of the absurd with special cruelty. What is happening is reminiscent of a theater of absurdity of special cruelty ("theater of destruction of individuality" by A. Artaud [1]). The the-

ater of the absurd is that it is impossible to fulfill modern requirements - it is impossible to eat and drink with accessories on your face; it is impossible to understand why retailing on the street is death-threatening and health benefits in the supermarket. And there are a lot of such examples. But it would seem that absurdity used to be a reason for ridicule, absurdity meant that it was not necessary to follow the instructions. Today, not following the absurdity, absurd meanings, as J. Deleuze [6] would say, is punished with particular cruelty.

And this is the new side of the absurd, when for the sake of protecting a person from death, they are ready to kill him; for the sake of protecting a person from illness, they are ready to cripple him. And this resembles a theater, a theater of absurdity of special cruelty, in this theater, for non-fulfillment of absurd requirements, cruel consequences come.

An existential and post-philosophical response to the death narrative. The narrative of death comes to the fore today. The fear of death is the main standard of media discourses today. Death, as the most terrible fear, is instilled in people, despite the rethinking of death in classical philosophy, for example, the statement - "while we are alive, there is no death, when we died, there is no death." Even this does not interest anyone - death is seen as something unconditional. This is also a topic that has not managed to be forgotten and hackneyed due to its frequent use in political battles.

The fear of death is the central narrative of the philosophy of J. Baudrillard and in his work "Symbolic Exchange and Death" [2]. In many chapters and subsections he looks at how death has become the subject of speculation in the modern world. How death becomes an economic narrative, a political motive, a discursive norm of modernity. This is practically the central but forgotten work of Baudrillard [2]. The central idea of Baudrillard [2] is that death is forced out of life and people try to forget it. They try to forget not only death but also the deceased. Today, on political talk shows, death can only be talked about in a hysterical or tragic tone. Thus, death and the dead are pushed out of the discourse of the living, they try not to remember them, as it were, not only the dead in the flesh, but also the dead in discourse.

The fear of death is caused precisely by this displacement of the dead from the life of the living. It is scary to be deceased, about which no one speaks or remembers, therefore, instead of the Western paradigm of the perception of the deceased and death, Baudrillard [2] proposes an alternative, which consists in "symbolic exchange". "Symbolic exchange", in our opinion, is a weak alternative, but, nevertheless, it solves the problem of the displaced deceased and the displaced problem of death. An alternative for the Western version of the perception of death is the acceptance of the deceased as functioning among the living. Thus, it is not a shame to die, the de-

ceased is not forced out of the society of the living, but becomes an honorable deceased among the living, with whom communication is possible. It is, as it were, a continuation of the thought of K. Levi-Strauss [9] about primitive thinking and an alternative perception of reality, and, in particular, social reality;

Thus, death is not something unconditional, it ceases to be something unconditional in the sense of the unconditional perception of death as the greatest evil. And also, by doing so, the central narrative of existential philosophy, especially in its French version, Albert Camus [4], his understanding of death, when Camus raises the question of death as the main one, is displaced. In his opinion, if any philosopher does not put before himself this question of death as a priority, then, thus, this philosopher commits philosophical suicide. Real suicide, according to Camus, is the only free choice that a person can make in an absurd world. Naturally, also all that a person can do against the absurd in this world is "rebellion". "Rebellion" against "absurdity" consists in action.

The motive of suicide in the work of Albert Camus [4] echoes the motive of suicide in the work of Jean Baudrillard [2]. If for Camus suicide is the only free solution in the world of absurdity, since life still leads to death and any action in this world in this regard would be absurd, then Baudrillard [2] says that suicide is the only answer that a person can give to the system. who wants to include him in any way, not letting him die.

Being connected to the system (as an option - being connected to the "Matrix") means that even if a person does not work, he is paid an allowance. Inclusion in the system means, in one way or another, the inclusion of two documents, inclusion in social groups, inclusion in social programs, inclusion and connection through and with the help of state and non-state institutions.

Thus, death by suicide in Baudrillard [2] turns out to be something that can destroy the system, since the system cannot absorb this act in any way, to include it in sociality. The system also cannot allow a person to commit suicide through voluntary refusal, for example, from medical assistance. Medical assistance is provided compulsorily, and potential suicides are also forcibly rescued from their intended act.

What kind of alternative has emerged today as a kind of opposition to human freedom - to decide whether to live or die. They are trying to imprison a person in a system where death will be spelled out as an unconditional evil. And the prevention of death is presented as an absolute blessing, and this prevention of death is postulated as the prerogative of the only state, only institutions, only medical institutions, only technologies, and all this is linked into a technogenic digital network to which a person must be connected.

It could be assumed that, in this way, an attempt is being made to deprive a person of free choice in relation to his life and death, to make

him obedient not only in the choice of death, but also to deprive him of free choice in life itself. How to abolish the divine law of freedom of choice - it is obvious to create conditions under which the choice will be impossible. And here theological questions may already arise. Among them, such as - will a person be sinless if he is deprived of choice from birth to death ... Would attempts to escape from prison in the absence of a choice be regarded as hindering the exercise of Divine power on Earth ... What is the theology of resistance to the system? Is it resisting to the Divine will? And so on ... But, of course, if you do not delve into the subtleties, so far as the given volumes of work of this format do not give us the opportunity to consider in more detail such issues from the point of view of different religions, scriptures, ideological subtleties.

References

1. Artaud Antonin, *Le Théâtre et son double suivi de Le Théâtre de Séraphin*, Paris, Editions Gallimard, coll. «idées NRF», 1964, 246 p.
2. Baudrillard's Jean «Symbolic Exchange & Death» (Part 1) // <https://youtu.be/Sgsk2VMaCj4>
3. Bourdieu Pierre et Jean-Claude Passeron, *La reproduction : Éléments d'une théorie du système d'enseignement*, Paris, Les Éditions de Minuit, coll. «Le sens commun», 1970, 284 p. // https://www.persee.fr/doc/rfp_0556-7807_1971_num_15_1_2009_t1_0039_0000_2
4. Camus Albert, *Le Mythe de Sisyphe* // <https://www.librairie-gallimard.com/livre/9782070322886-le-mythe-de-sisyphe-essai-sur-l-absurde-albert-camus/>
5. Debord Guy, *La société du spectacle*, 1967, numerous editions; in English: *The Society of the Spectacle*, Zone Books 1995 // <https://www.marxists.org/reference/archive/debord/society.htm>
6. Deleuze Gilles: "What is the act of creation?" // <https://monocler.ru/zhil-delyoz-cto-takoe-akt-tvorenija/>
7. Foucault Michel, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975, 328 p. (ISBN 2-07-072968-0) // https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://monoskop.org/images/2/22/Foucault_Michel_Surveiller_et_Punir_Naissance_de_la_Prison_2004.ahUKĒwiCv-tui9PL0AhWBzKQKHrcD_usg=AOvVaw0vuG-dElyK1ZE6nMCS5vfTS
8. Freire Paulo, *o mentor da Educação para a consciência*. Nova Escola. Consultado em 14 de abril de 2019 // https://novaescola.org.br/conteudo/460/mentor-educacao-consciencia?download=truevoltar=/conteudo/460/mentor-educacao-consciencia?download=true#_
9. Levi-Strauss Claude, *Anthropologie structurale*, Paris, Plon, juillet 1958 (réimpr. 2012), 480 p. // https://openlibrary.org/books/OL5790046M/Anthropologie_structurale.
10. Sloterdijk Peter, *Regeln für den Menschenpark. Ein Antwortschreiben zum Brief über den Humanismus*. // https://homepage.univie.ac.at/henning.schluss/seminare/023bildung_und_genetik/texte/01sloterdijk.htm

11. Sloterdijk Peter: Kritik der zynischen Vernunft. 2 Bände. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1983, // <https://petersloterdijk.net/werk/kritik-der-zynischen-vernunft/>

12. The Pervert's Guide to Ideology // https://m.imdb.com/title/tt2152198/?ref_=m_nm_knf_i2

13. Žižek, Slavoj, The Sublime Object of Ideology (v angleščini). London: Verso. // <http://www.cobiss.si/scripts/cobiss?command=DISPLAY&base=cobib&rid=465543>

УДК 130.2:23

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

FEATURES OF PERSONALITY METHODOLOGY: FROM THE ORIGINS TO THE PRESENT

Коваленко А. В.,

кандидат медичних наук, кандидат
богословських наук правлячий
архієрей Запорізької єпархії
(Запоріжжя, Україна)
e-mail: arhierey.zp@ukr.net
ORCID 0000-0001-7236-467X

Kovalenko A.V.,

Candidate of Medical Sciences, Candidate
of Theological Sciences ruling bishop of the
Zaporozhye diocese (Zaporizhzhya, Ukraine)
e-mail: arhierey.zp@ukr.net
ORCID 0000-0001-7236-467X

У статті аналізуються догматичні засновки формування та розвитку методології особистості у християнському богослов'ї. Досліджуються основні напрями її формування в межах патристичного богослов'я та варіанти розвитку в сучасній християнській антропології. Показується, що в умовах антропологічної кризи, яка охопила ХХ століття, методологія особистості виявилась затребуваною як для відновлення та посилення християнських та суспільних уявлень про цінність людського духу, його божественне походження, так і для підкреслення гідності особи незалежно від її расових, розумових чи фізичних даних. Використання методології особистості спонукало сучасне богослов'я до діалогу із філософськими напрямками, які працювали в межах тієї ж парадигми. У статті показано, що означена методологія, пропри її актуальність та популярність, на що вказує її широке залучення і до суміжних наук – релігієзнавства, психології, між тим підлягала і критиці, що свідчить про необхідність подальшого її дослідження в контексті можливих векторів розвитку сучасного богослов'я та релігійної філософії.

Ключові слова: християнська антропологія, особистість, персона, іпостась, особистісна методологія, триадологія, христологія, персоналізм.

The article analyzes the dogmatic foundations of formation and development of personality methodology in Christian theology. The main directions of its formation within the framework of patristic theology and variants of development in modern Christian anthropology are being explored. It is shown that in the conditions of the anthropological crisis of the 20th century, the methodology of personality was in demand to restore and strengthen Christian and social ideas about the value of the human spirit, its divine origin, and to emphasize the dignity of the person regardless

of racial, mental or physical data. The use of personality methodology has motivated modern theology to engage in the dialogue with philosophical directions which act within the same paradigm. The article shows that this methodology, despite its relevance and popularity, that indicates by its wide involvement in related sciences - religious studies, psychology, meanwhile, was subjected to criticism, which indicates the need for further study in the context of possible vectors of modern theology and religious philosophy.

Keywords: Christian anthropology, personality, person, hypostasis, personal methodology, Triadology, Christology, personalism.

Друга половина ХХ століття виявилась суттєвим випробуванням людини щодо її сутнісного духу, інтелектуального та етичного потенціалів. В межах ХХ століття людина пережила крах власної цінності та ідентичності в результаті краху загальних цінностей на початку століття в світових війнах та революціях, які перетворили людський дух на елемент історії, а також злет впевненості у власній самоцінності, яка підтверджувалась та підкріплювалась бурхливим розвитком науково-технічного прогресу. В цих суперечливих для людського духу обставинах християнство також зазнавало суттєвих викликів, оскільки після ніцшеанської «смерті бога» людина потребувала нових слів, нового виразу підтвердження її божественного походження. Саме через це в ХХ столітті відбувається поворот до богослов'я Святих Отців, починаючи з яких в межах християнської антропології формується і розвивається методологічний підхід, в результаті якого в східному християнстві формується антропологія особистості, а в західному індивідуалістична антропологія. Філософсько-релігієзнавчий аналіз особливостей методології сучасної християнської антропології дає можливість показати взаємозв'язок її розвитку з суспільно значущими антропологічними проблемами.

Мета статті – проаналізувати витoki формування особистісної методології та її варіанти розвитку в сучасному християнському богослов'ї.

Методологія особистості, або ж особистісна методологія використовувалась в працях та дослідженнях богословів, філософів, релігієзнавців кінця ХХ та початку ХХІ століття. Серед православних богословів, які використовують та розвивають означену методологію, можемо виділити імена архим. Кіпріана (Керна), Іоанна Зізіуласа, архим. Софронія (Сахарова), Х. Яннараса та інших. Дослідження християнської особистісної методології проводять Г. Христокін, Т. Гаврилюк, С. Чурсанов, Б. Бобринський, Х. Стамуліс та інші. Попри існуючі ґрунтовні дослідження проблема витоків особистісної методології, її потенціалу у вирішенні богословами та релігійними філософами проблем сучасної антропологіч-

ної кризи потребує додаткових досліджень в зв'язку з новими викликами сучасності.

Характерною рисою особистісної методологічної парадигми є її глибока вкоріненість в догматичному вченні, а важливою ознакою, яка вказує на актуальність особистісної методології є її використання не лише академічним богослов'ям, філософією, релігієзнавством, але і богословами – практиками, які спираються у своїх вченнях на власний духовний досвід.

Витоки особистісної методології сягають періоду патристики та схоластики. Однією із значимих фігур, яка справила значний вплив на формування як християнства в цілому, так і християнської антропології зокрема, був Августин Аврелій (354 – 430 р.), відомий також як Августин Блаженний. Життя і творчість відомого філософа та богослова проходить в умовах становлення нового світогляду, нової парадигми мислення, яку він, з одного боку активно сприймав, а з іншого активно створював. В його творчості знайшла своє відображення боротьба античного філософського способу мислення та нового християнського світобачення, що проявилось у специфічному синтезі віри та розуму в межах нової антропологічної парадигми. Саме Августин остаточно позбавляє органічний світ одухотвореності і, в такий спосіб, відходить від філософії стоїків та Аристотеля, які вважали одухотвореним і неорганічний світ природи. Активно він протистоїть і платонівському панпсихізму доводячи, що вічною душою є лише після того, як вона створюється Богом. На цьому базується, новітнє, відмінне від античного, розуміння індивідуальності, духовної неповторності кожної особи.

Характерною рисою душі, за Августином, є її нематеріальність, а основними її функціями – думка, пам'ять та воля. І навіть в цьому контексті Августин, використовуючи попередню філософію, одночасно її перевершує, доводячи, що визначальним фактором діяльності людини є воля. У «Сповіді» він красномовно змальовує роль волі у пошуках Бога: «я ще не пішов за Твоєю волею, не дійшов до примирення з Тобою, Боже мій, куди закликали мене «всі кості мої», здіймаючи до небес хвалу Тобі. А для цього не потрібно було ні кораблів, ні чет-верні; не треба було навіть зробити тих кілька кроків, що відділяють дім від того місця, куди ми прийшли, щоб сісти. Бо не тільки йти, а й дійти аж до Тебе було нічим іншим, як тільки бажанням йти туди, але з власної сильної й повної волі, а не з напівзраненої, що хилиться то сюди, то туди й борсається в боротьбі, коли одна її частина не може здійснитися вгору тому, що друга, ослаблена, тягне вниз» [2, с. 140]. Фактор волі, відтак, у Августина є важливою складовою людської особистості. А у творі «Про свободу волі» християнський мислитель доводить сумісність християнського вчення про свободу волі людини та про божественне

провидіння щодо створеного ним світу. У Августина саме воля, більше того свобода волі, постає важливою характеристикою свідомості та самосвідомості людської особистості.

Северин Боецій є ще однією особистістю, яка завершує собою перехід від Античності до власне Середньовіччя та відіграє значущу роль у становленні методології особистості. Водночас, Боецій принципово ототожнює поняття особистості та індивіда, що зумовлює розвиток індивідуалізму в межах християнської антропології. У творі «Проти Євтихія та Несторія» Боецій вказує на те, що особистість є індивідуальною «субстанцією розумної природи» [5, с. 172]. Що малось на увазі під терміном «природа»? В античності «природа» розумілась як тіло, тілесні та безтілесні субстанції та усі існуючі речі. У Боеція під «природою» розуміється усе те, що здатне осягнути розум. І ключовим для християнської антропології постає його вчення про співвідношення природи та особи: «які природи можуть мати особистість, а які не сумісні з назвою «особистість» [5, с. 171]. Боецій акцентує на тому, що «особистість є лише у субстанції, до того ж розумних, оскільки кожна субстанція є природою, і оскільки особистість, зрештою, притаманна не універсальному, а лише індивідуальному, тоді визначення особистості знайдене: «Вона є індивідуальна субстанція...» [5, с. 171]. Розвиток означених ідей призводить до індивідуалізму в християнській антропології, який більшою мірою притаманний католицькому богослов'ю.

У богослов'ї великих каппадокійців Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ниського поняття особи виходить за межі змісту поняття природи. Поняття «природа» певною мірою постає синонімом поняття «сутність», через те, що вони виражають загальне природне прагнення до змін. «Саме слово «природа» в грецькій мові відсилає до змісту пов'язаного з рухом, становленням. Але в застосуванні до Бога термін «природа» залишався простим синонімом поняття «сутність». Поняття «іпостась» є синонімом поняття «особа» і слугує для позначення розумних і вільних живих істот, особистостей» [11, с. 258]. Сутність та іпостась розрізняються як загальне (το κοινόν) та одиничне (το ίδιον, то καθ' ἑαυτον). Означене розрізнення призводить до твердження про повноту онтологічного статусу одиничного, конкретного буття, що забезпечує можливість досвідного переживання особистісного спілкування людини з Іпостасями Пресвятої Трійці як з конкретними Божественними Особами [3, с. 247-248]. Також розрізнення Іпостасі як одиничного та сутності як загального стає можливим завдяки унікальним та незмінним відмінним властивостям Іпостасі (δια των επιφαινομένων ιδιομάτων) [9, с. 106]. Саме цю відмінну властивість (ιδίωμα, ιδιάζον σημείον, ιδιότης) нерід-

ко великі каппадокійці називають особою чи іпостасю з метою визначення унікальності Божественних Ликів Трійці [13, с. 48].

Характерними рисами іпостасі чи особи є неділимість, самотійність та самотність. Ці риси гарантують іпостасі її докорінну відмінність під природи, яка характеризується здатністю до постійного ділення за природними ознаками на багаторівневі підвиди. Відтак, кожна особа задає унікальний образ існування природи, тобто те, як існує природа і Святи Отці характеризували іпостась як образ існування (τρόπος της υπάρξεως) [8, с. 139].

Вчення Святих Отців про унікальні особистісні відносини з одного боку, має важливе сотеріологічне значення, оскільки особистісна взаємна зверненість осіб дозволяє обґрунтувати визначальне значення повноти відносин людини з Богом та людьми для досягнення християнського розуміння досконалості, а з іншого боку, призводить до важливого для православного розуміння молитви висновку про те, що молитовне звернення до будь-якого із Осіб Трійці, означає звернення до усієї Трійці через їхні відносини [12, с. 287].

Відтак, на відміну від індивідуалістичного способу буття, наміченому в працях Августина чи Боеція, налаштованого на виділення індивіда, особистісний спосіб буття, обґрунтований великими каппадокійцями приводить людину до усвідомлення необхідності оволодіння власною природою заради любові до Бога та людей за образом Христа та заради поєднання з Ним та в Ньому з усіма людьми. Таким чином, у вченні Святих Отців «спасіння людини здійснюється не піднесенням особистості над її природою, а тією мірою, якою, згодом, з розвитком, відкриття самої природи стає природою особистості. Тобто, власне кажучи, обоження людини не відбувається шляхом роз'єднання природи та іпостасі, але шляхом природного поєднання у Христі, шляхом долучення та завершення становлення у безмежності Бога і, безумовно, людська природа не знаходиться поза законами природи, але, при цьому, і вона є прекрасним творінням Бога» [1, с. 61].

Закладені методологічні основи богослов'я особистості знайшли своє поглиблення та продовження в другій половині ХХ століття, в результаті антропологічного повороту, який відбувся в усіх сферах людського буття. Водночас, враховуючи потужні процеси глобалізації, індивідуалістичні тенденції виявилися не на часі і потужного осмислення набуває саме богослов'я особистості. Продовжуючи порушені патристичним богослов'ям питання, сучасні богослови поглиблюють питання взаємозв'язку Бога та людини, основних категорій образу та подоби Бога в людині, її здатність не лише сприймати Божественні дії чи енергії, опосередковані створеними явищами, подіями чи процесами, але і нетварні Боже-

ственні енергії, що забезпечує можливість її обоження.

Активне залучення методології особистості призвело до розширення її використання в межах сучасного богослов'я до етичної проблематики. В антропології це мало суттєве значення, оскільки саме особистість, в якій виражається образ Божий, стає визначальною сутнісною ознакою людини. Останнє в суспільній думці сучасного соціуму набуло важливого аксіологічного значення, оскільки вчення про неможливість зведення особистості людини до природи має значний етичний наслідок і для суспільної антропології та етики. З нього слідує те, що ніякі фізичні вади людини, в тому рахунку і ті, які стосуються вищої нервової діяльності, не можуть слугувати тому, щоб людина не вважалась людською особистістю. Зокрема, йдеться про наголос на тому, що дитина в череві матері, людина в несвідомому стані чи з психічними розладами є не лише індивідом людського роду, а є особистістю.

Завдячуючи методології особистості значного розвитку в сучасній антропології набуває категорія Любові. Виходячи із триадології та христології сучасні православні богослови наголошують на тому, що любов знаходить свій повний вираз в єдиності Божественних Лиць, в межах якої зберігається безумовна унікальність кожного Лиця. Це можливе через те, що любов Божественних Лиць є виразом абсолютно вільного іпостасного визначення Отця, яке Сином та Святим Духом приймається досконало вільно. Таким чином, любов не є властивістю божественної природи, вона має онтологічний характер. Через любов «Бог не існує завдяки світові або разом та одночасно з ним. Він існує для світу: Він Бог, який виходить назовні себе, щоб створити світ та турбуватися про нього, нехай навіть лише за допомогою обраних людей, з якими Він укладає завіт. Це вказує на те, що Бог любить світ; Він Бог, Який любить» [7, с. 166].

В антропології особистості сучасного грецького богослова Іоанна Зізіуласа характерні риси образу та подоби Бога в людині – любов та свобода волі є тотожними: «свобода є не свобода від іншого, але свобода для іншого. Свобода, таким чином, тотожна любові. Бог є любов, тому що Він є Трійця. Ми можемо любити, лише якщо ми особистості, тобто якщо ми дозволяємо іншому бути справді іншим і в той же час бути в спілкуванні з нами. Якщо ми любимо іншого не тільки не дивлячись на його або її відмінність від нас, але тому, що він чи вона відмінні від нас – або, краще, інші, ніж ми, - тоді ми живемо в свободі як любові і в любові як свободі» [7, с. 12]. Справедливим є твердження про те, що в антропології особистості Зізіуласа любов постає «не як шлях до Бога окремих особистостей, тобто як шлях аскета, а як фундаментальна, закладена в людину даність» [6, с. 251].

Лише в любові, яка здійснюється за образом Пресвятої Трійці, тобто в любові, яка є тотожною свободою, людина досягає особистісної досконалості, повною мірою актуалізує усі сутнісні характеристики особистісного образу буття, тобто стає особою. Це можливо, на думку архімандрита Софронія (Сахарова) через те, що «досвід цей, який дається людині-християнину, належить персональному початку в людині. Їх ДВА: Персона та свобода – поєднані нерозривно: де не існує свободи, там немає Персони; і навпаки: де не існує Персони, там немає і свободи. Цей рід вічного буття властивий виключно Персоні, і жодним чином не індивіду» [10, с. 135]. Тобто любов, як і свобода, є характерними рисами образу та подоба Бога в людині і тому лише можливі в ній, оскільки мають своїм підґрунтям та джерелом абсолютну любов та свободу єдиносутніх Ликів Пресвятої Трійці.

На прикладі богословсько-філософської спадщини архімандрита Софронія (Сахарова) розкривається використання методології особистості в сучасному християнському персоналізмі, в якому «сама по собі персона є неминущою цінністю, більшою, ніж весь інший космос» [10, с. 232]. Отець Софроній (Сахаров) використовує термін «персона», який за змістом збігається із грецьким «іпостась». Зокрема, він зауважує: «Персона-Іпостась в Божественному Бутті не може бути лімітативним принципом. І в нашому тварному бутті іпостась є початок, який вбирає в себе безкінечність» [10, с. 224]. Людина народжена для того, щоб здолати обмежену тварну природу та підняти її до божественного, «у надприродній молитві лицем до Лиця Живого Бога, вона, персона, не підвладна природним стихіям; а трансцендентує земні межі і рухається у сфері інших вимірів» [10, с. 231].

Відзначимо, що, архімандрит Софроній був діяльним аскетом, провів багато років на Афоні. Його богослов'я є прикладом живого поєднання духовної практики та теоретичного її вияву у богослов'ї. Тому його богословська спадщина крім того, що озброює сучасне богослов'я новими ідеями, завжди була скерована на конкретне, практичне богослов'я для життя християнина. Він розмірковує про Бога завжди у світлі антропологічних проблем. Пошук Істини в його творах ніяк не обмежується теоретичним характером, оскільки вона не абстрактна і невід'ємна від Буття ніяким інтелектуальним актом, вона є «Сам Бог у Його безначальності», до буттєвого з'єднання з яким покликана людина.

Висуваючи «принцип персони» як сутність Одкровення про буття Бога і людини, архімандрит розкриває перед нами одночасно незбагненність цього принципу. Не може бути розумово досліджена Природа Бога, і тому розум людини зупиняється перед таємницею Його Потрійної Іпостасності [10, с. 242]. Вод-

ночас, інтелектуальний апофатизм необхідний для досвідної антропології. На незбагненному у своїй глибинній сутності принципі особистісного Вищого Буття базується можливість «буттєвого» пізнання Бога людиною, створеною за образом і подобою Його. «Розкрити достеменно глибинний характер цього Буття своїми зусиллями – ми не можемо. Але нам властиво стремління до нього; і на наше питання: «Що є Буття?» ми отримуємо відповідь: АЗ ЕСМЬ. Не «що», а «ХТО». І Цей Хто вступає в спілкування з нами, живе, нами усвідомлене» [10, с. 238]. Незважаючи на невичерпність і непізнаваність, «творець світу, Господь, в Собі містить все суще; і людина-персона являється деяким центром, здатним вмістити в себе не лише множинність космічних реальностей, але більше того: всю повноту бого-людського буття. Сама в собі персона є безперервна цінність, більша за увесь інший космос. У своїй радості здобуття свободи безсмертя – вона споглядає новий образ буття» [10, с. 232].

Використання методології особистості споріднюють богослов'я архімандрита Софронія та Іоанна Зізіуласа. Зокрема, Сергій Бортник в своїй роботі, присвяченій його богослов'ю, також відносить богослова до християнського персоналізму та зауважує: «головна ідея персоналізму Зізіуласа полягає в тому, що він розробляє термінологію в тринітарному вченні, яка потім може використовуватись і в антропології» [4, с. 250]. Це закономірно, оскільки проблема людини ніколи не порушувалась поза її зв'язком з триадологією та христологією ні в Святому Переданні, ні в роботах Святих Отців Церкви. І попри те, що методологія особистості використовується і в філософському персоналізмі, і в екзистенційній філософії, існує кардинальна відмінність між ними та богословською антропологією в розкритті онтологічно-антропологічних зв'язків. Унікальність людської особистості, відповідно до християнського богослов'я, коріниться в любові Божій до людини: «Не в тому любов, що ми полюбили Бога, а що Він полюбив нас» (1 Івана 4:10) і людині ще потрібно стати подобою Бога, через відтворення Його любові в собі: «Коли один одного любимо, то Бог в нас пробуває» (1 Івана 4:12). Означене підкреслює і архімандрит Софроній вказуючи на те, що «Абсолютне Першо-Буття – Іпостасне; і людина, подоба Абсолюта, є особистість – іпостась. Бог є Дух; і людина-персона – дух. <...> Персоні, образу Бога любові, властиві відносини любові» [10, с. 232]. У Іоанна Зізіуласа ця думка поглиблюється, він зауважує: «те, що примушує конкретну особистісну істоту бути самою собою – тобто, бути взагалі – в кінцевому результаті є *спілкування, свобода та любов*, і це не повинно дивувати християнина, який вірить в те, що світ існує лише завдячуючи вільно явленій любові Бога, і що навіть Сам Бог – любов» [7, с. 277].

Висновки. В ХХ столітті методологічний підхід, який ґрунтується на богословському розумінні особистості, не лише використовувався згаданими богословами, але набув широкого використання в християнському богослов'ї як такому. Це було зумовлено дефіцитом богословських праць та практичних методик, які б могли допомогти у вирішенні конкретних антропологічних проблем в межах християнського життя, як в особистісному, так і суспільно-церковному житті, тобто, для вирішення проблем в родинних стосунках, церковній громаді та в цілому в широкому спектрі відносин сучасної віруючої людини з навколишнім світом.

В другій половині ХХ століття методологія особистості широко почала застосовуватися і в процесах розгортання екуменічного руху. Особливо плідними були роботи Іоанна Зізиуласа.

Водночас, не зважаючи на існуючий значний інтерес з боку богословів означеної методології, її не омив критичний аналіз. Зокрема, критичному переосмисленню підлягають як змістовне наповнення розуміння особистості відповідно до праць Святих Отців, так і звинувачення в запозиченні термінології із філософії екзистенціалізму та персоналізму. Означене може бути предметом наступних досліджень.

Список використаних джерел

1. Χρυσόστομος Σταμούλης, Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία (Lot's wife and modern theology). ΙΝΔΙΚΤΟΣ, ΑΘΗΝΑΙ, 2008. – 276 σ.
2. Августин Святій. Сповідь (Confession). Київ. ОСНОВИ. Видання третє. – 1999. 163 с.
3. Бобринский Б. протопресв. Тайна Пресвятой Троицы: Очерк догматического богословия (The Mystery of the Holy Trinity: An Essay on Dogmatic Theology). – Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2015. – 320 с.
4. Бортник С.М. Общение и личность. Богословие митрополита Иоанна Зизиуласа в систематическом рассмотрении (Communication and personality. Theology of Metropolitan John Zizioulas in a systematic consideration). – К.: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2017. – 394 с.
5. Боэций. Против Евтихия и Нестория // *Боэций*. “Утешение философией” и другие трактаты (Against Eutyches and Nestorius // “The Consolation of Philosophy” and Other Treatises). М.: Наука, 1990 – 415 с.
6. Гаврилюк Т.В. Людина в християнській антропології ХХ – ХХІ століття (Human in Christian anthropology of the XX - XXI centuries). Монографія. – К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. – 334 с.
7. Зизиулас Іоанн. Общение и инаковость. Новые очерки о личности и Церкви (Communication and otherness. New Essays about Personality and the Church) / Пер. с англ. (Серия «Современное богословие»). – М.: Издательство ББИ, 2012. – 407 с.
8. Киприан (Керн), архим. Антропология св. Григория Паламы (Anthropology of St. Gregory Palamas). – Париж: YMCA-Press, 1950. – 449 с.
9. Киприан (Керн), архим. Золотой век святоотеческой письменности (The golden age of patristic writing). – М.: Паломник, 1995. – 94 с.
10. Софроний (Сахаров), архимандрит. Видеть Бога как Он есть (See God as He is). Изд. 3-е, исправленное. – Свято-Іоанно-Предтеченский монастырь, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. – 400 с.
11. Христокін Г.В. Методологія православної теології (Methodology of Orthodox theology). – К.: «ПП «Фоліант», 2019. – 502 с.
12. Чурсанов С.А. Лицо, ипостась. Богословская антропология. Русско-православный / римско-католический словарь: издания на русском и немецком языках (Person, hypostasis. Theological anthropology. Russian-Orthodox/Roman-Catholic Dictionary: Editions in Russian and German). – М. Паломник; Никея, 2013. – С.280-287.
13. Чурсанов С.А. Лицом к лицу: Понятие личности в православном богословии ХХ века (Face to Face: The Concept of Personality in Orthodox Theology of 20th-Century). – М.: Изд-во ПСТГУ, 2019. – 264 с.

References

1. Xrissostomu Stamuli, Gineka tu Lot ke sinxroni teologia. INDIKTOS, ATHINA, 2008. – 276 p.
2. Avgustin Sviaty. Spovid. Kyiv. OSNOVY. Vydannia tretie. – 1999. 163 s.
3. Bobrinskiy B. Protopresv. Taina Presviatoi Troitsy: Ocherk dogmaticheskogo bogoslovija. – Pravoslavnyi Cviato-Tixonovski gymanitarnyi universitet, 2015. – 320 s.
4. Bortnik S.M. Obschenie i inakovost. Bogoslovie mitropolita Ioanna Ziziulasa v sistematicheskom rassmotrenii. K.: Izdatelskiy otdel Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi, 2017. – 394 s.
5. Boetsii. Protiv Evtixia i Nestoria // Boetsii “Uteshenie filosofiei” I drugie traktaty M.: Nauka, 1990 – 415 s.
6. Havryliuk T.V. Ludyna v xrystyianskii antropologii XX – XXI stolittia. Monografia. – K.: TOV «NVP «Interservis», 2013. – 334 s.
7. Ziziulas Ioann Obstenie i inakovost. Novye otcherki o lichnosti I tserkvi / Per. s angl. (Seria “Sovremennoe bogoslovie”). – M.: Izdatelstvo BBI, 2012. – 407 s.
8. Kiprian (Kern), arxm. Antropolia sv. Grigoria Palamy. – Paris: YMCA-Press, 1950. – 449 s.
9. Kiprian (Kern), arxm. Zolotoi vek sviatootetcheskoj pismennosti. – M.: Palomnik, 1995. – 94 s.
10. Sofronii (Saxarov), arximandrit. Videt Boga kak On est. Izd. 3-e, ispravlennoe. – Sviato-Ioanno_Predtetchenskiy monastyr, Sviato-Troitskaia Lavra, 2006 – 400 s.
11. Xrystokin H.V. Metodologia pravoslavnoi teologii – K.: «PP «Foliant», 2019. – 502 s.
12. Chursanov S.A. Litso, ipostas. Bogoslovskaja antropolia. Russko-pravoslavnyi / rimsko-katolicheskii slovar: izdania na rysskom I nemetskom azykax. – M. Palomnik; Nikeia, 2013. – S.280-287.
13. Chursanov S.A. Litsom k litsom: Poniatie lichnosti d pravoslavnom bogoslovii XX veka. – M.: Izd-vo PSTGU, 2019. – 264 s.

УДК 2+27

ІСУС ХРИСТОС В ДЕЯКИХ НЕХРИСТІАНСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ

JESUS CHRIST IN OTHER NON-CHRISTIAN RELIGIOUS TRADITIONS

Пасічник О. С.,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри релігієзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
e-mail: _asdf_asdf_@ukr.net
ORCID 0000-0001-5317-4918

Pasichnyk O. S.,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor of the Department of Religious Studies
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), e-mail: _asdf_asdf_@ukr.net
ORCID 0000-0001-5317-4918

Образ Ісуса Христа присутній не тільки в християнстві, але і в деяких інших релігіях. Природньо, що цей образ відрізняється від християнського сприйняття Ісуса. Це може бути різко негативний образ (як в іудаїзмі) так і позитивний (пророк – в ісламі, фактично Бог у мормонів). По-перше, християнство, виникаючи на основі іудаїзму, претендує на статус продовження іудейської традиції. Тож іудаїзм мав відреагувати на християнство взагалі і на міф про Ісуса Христа зокрема. Ця реакція відбувалась в ключі обгрунтування позиції, що християнство не є продовженням іудаїзму, тож образ Ісуса Христа зображується в іудейському дискурсі вкрай негативним чином. По-друге, в IV ст. християнство стає державною релігією в Римській імперії, і завдяки адміністративному ресурсу розповсюджується на величезних територіях. Тому коли на цих територіях виникають нові релігії, вони інкорпують образ Ісуса Христа до своєї міфології (інше питання – в якій якості, не обов'язково він може мати божественний статус). Прикладом такого включення може служити іслам, який виникає в VII ст. використовуючи міфологію іудаїзму та християнства. Те ж саме можна сказати щодо нових релігійних рухів, які починають виникати з XIX ст. (Свідки Єгови, Церкву Ісуса Христа Святих Останніх Днів). Потретє, образ Ісуса Христа широко використовується і новітніми релігійними рухами з їх тенденцією до синкретичних концепцій у XX ст. Засновники нових релігійних рухів XX ст. використовували для популяризації своїх вчень широко відомий образ Ісуса Христа, вносячи до нього своє тлумачення.

Ключові слова: Ісус Христос, Іса бен Марьям, Іешуа, іудаїзм, іслам, мормони, Свідки Єгови, пророк, бог.

The image of Jesus Christ is present in many other religions outside of Christianity. Naturally this means His image differs from Christian understanding of Je-

sus, which will be the center of our research - an in-depth look into peculiarities of Jesus Christ's presence in non-Christian religious traditions.

The outlook ranges from starkly negative (as seen in Judaism) to overwhelmingly positive (like the Prophet in Islam or God Himself in Mormonism).

First of all, by springing up on the back of Judaism Christianity claims the status of continuing the former's tradition, which is why Judaism had to respond to Christianity in general & to the myth about Jesus Christ in particular. The image of Christ in judaistic discourse is a fairly negative one - this reaction was seen as a measure to solidify the stance that Christianity is not a continuation of Judaism and its main proponent is not a messiah. For example, "Toledot Yeshu" depicts the titular character as an illegitimate child whose birth is predated by a triple sin: infidelity, violation of abstinence during menstruations as well as other taboos associated with Sabbath.

Secondly, Christianity became a state religion in Roman Empire around IV century, becoming a widespread belief system thanks to administrative resources that allowed it to cover huge territories. This explains the incorporation of Jesus Christ's image into new religions as they appeared on these territories - not necessarily featuring His godly status in their mythology. In Islam (which appeared in VII century and relies on an image of the founder of Christianity) Jesus Christ is present under the name of Īsā ibn Maryam; depicted as a penultimate prophet succeeded only by Mohammed and mentioned in Qur'an 25 times, Īsā has been raised to Heaven where he'll be awaiting The Day of Judgement to come before Allah along with other prophets and testify against non-believers. Modern religious movements that began to form in XIX century (i.e. Jehovah's Witnesses, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints) also include Christ's image in their teachings.

Lastly, the image of Jesus Christ is heavily used by new religious movements of XX century due to their leanings into syncretic concepts. The founders of these movements use the most recognisable image of Christ to promote their outlook by bundling it with their own understanding of His teachings.

Keywords: Jesus Christ, Īsā ibn Maryam, Yeshu, Judaism, Islam, Mormons, Jehovah's Witnesses, prophet, God.

Образ Ісуса Христа як сакральної особи присутній не тільки в християнстві але і в деяких інших релігійних вченнях. Мета даного дослідження – простежити особливості уявлення про Ісуса Христа в релігійних традиціях, відмінних від християнства, в цьому полягає і новизна. Об'єктом даного дослідження є релігійні традиції, що містять концепцію Ісуса Христа відмінну від християнської, предметом – вчення про Ісуса Христа в цих релігіях. Ми вважаємо важливим встановити відмінності та особливості сприйняття образу Ісуса Христа в релігіях, в яких він присутній, а також – причини широкої розповсюженості цього образу. Посилання на Біблію та Коран

подані у даній статті подані в загальноприйнятому вигляді.

Іудаїзм. Розпочати наш розгляд варто з іудаїзму, адже згідно з християнським міфом, Ісус Христос початково приходить саме в межах іудейської релігії, про що свідчить, наприклад, його ставлення до Закону Мойсея: «Поправді ж кажу вам: доки небо й земля не минеться, ані йота єдина, ані жаден значок із Закону не минеться, аж поки не збудеться все» [Мт. 5:18; також Лк. 16:17]. Втім, логічно, що для іудея неможливо прийняти Ісуса в якості Месії і зберегти при цьому свою релігійну ідентичність (ті іудеї, які визнала Ісуса Месією, стали християнами, тож, вже не можуть розглядатись в якості представників іудаїзму). В цьому контексті варто навести ознаки Месії, які зустрічаються в ТаНаХу (і які не можна застосувати до Ісуса Христа в християнстві), наприклад: «І Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» [Іс. 2:4]. Як відомо з історії людства, після виникнення християнства кількість війн не лише не зменшилась, а навіть збільшилась, оскільки додались ще війни за християнську віру (хрестові походи, релігійні війни пов'язані з Реформацією і т.д.). Однак в період розповсюдження християнства міф про Ісуса Христа стає дуже поширеним і іудаїзм повинен був якимось чином відреагувати на нього. Варто зазначити, що в Талмуді про Ісуса Христа розповідається досить невиразно, не можна навіть з впевненістю казати, що у фрагментах, в яких традиційно вбачають засновника християнства, йдеться саме про нього. Прийнято вважати, що Ісус Христос фігурує в Талмуді під різними іменами – Іешуа бен Пандіра (Ісус, син Пандіри), Іешуа га-Ноцрі (Ісус Назорей), або просто Іешу. Цілком можливо, що це насправді були різні діячі, опозиційні до традиційного іудаїзму. Починаючи з IV ст., коли християнство стало державною релігією в Римській імперії, ставлення до фігури Ісуса Христа в іудаїзмі стає більш полемічним. Наслідком цієї полеміки можна вважати можна вважати «Тольдот Іешу» («Родовід Ісуса») – збірку єврейського фольклору II-VI ст., продукт творчості декількох поколінь равинів, що послідовно виробляли іудейську версію життя засновника християнства. Повний текст був невідомим для християн протягом тривалого часу, поки у XIII ст. не було здійснено його переклад на латину. На даний момент відомі три версії тексту. Це версія Іоганна Вагензейля, Віденський рукопис та Страсбурзький рукопис. В цих текстах наявні певні розбіжності, але узагальнено їх зміст виглядає наступним чином. Іешу постає як незаконнароджена особа, причому при його зачатті здійснюється потрійний гріх: порушені подружнн вірність, менструальне

утримання та заборони, пов'язані з суботою. Відповідно, плід такого потрійного гріха несе в собі потрійні вади. Іешу обманом викрадає з Свята Святих Єрусалимського храму таємне ім'я Бога (або правильну вимову цього імені), за допомогою якого починає творити чудеса (таким чином іудейська версія визнає, що Ісус творить чудеса, але приписує їх чаклунству, здобутому нечесним шляхом). Іешу проголошує себе Месією та вимагає поклоніння для себе. Втім, за допомогою старійшин іудейських Іуда оскверняє Іешу під час левітації, він падає і помирає [9]. Природньо, що така версія не сподобалась середньовічним християнам, які відповідали на неї гоніннями. Відповідно іудеї перестали використовувати ідеї, викладені в «Тольдот Іешу» в ідейній полеміці з християнами, щоб зайвий раз не провокувати гоніння (з яким успіхом – це вже інше питання).

Іслам. В ісламі Ісус Христос відомий під іменем Іса бен Мар'ям. Це один з найголовніших пророків, останній перед Мухаммадом, згадується в Корані 25 разів. В Корані він називається також аль-масіх («месія»), Ібн Мар'ям («син Мар'ям»), расул Аллаг («посланець Аллага»), абд Аллаг («раб Аллага»), саліх («праведник»), каліма («слово») Аллага, каул аль-хакк («вислів істини») та ін. Він особливо пов'язаний з Мухаммадом, оскільки пророкував його появу: [61:6] «І коли сказав Іса, син Мар'ям: «О сини Ізраїля! Я — посланець Аллага до вас, який підтверджує те, що було до мене в Таураті, й сповіщає добру звістку про посланця, котрий з'явиться після мене. Ім'я його — Ахмад». А коли цей посланець прийшов із ясними доказами, то сказали вони: «Це — очевидне чаклунство!» [61:6]. Як і християни, визнають непорочне зачаття Іси: «Воістину, Іса перед Аллагом схожий на Адама — Він створив його з праху, а потім сказав тому: «Будь!» — і він є» [3:59]. Однак, на відміну від християн, які вважають непорочне зачаття ознакою божественості Ісуса, мусульмани з цим не погоджуються. Адама було створено не тільки без участі чоловіка але і без участі жінки, проте це не робить його Богом – стверджують вони. Так само як і в християнстві, в ісламі вважається, що Іса розпочинає проповідь близько 30 років: «Коли сказав Аллаг: «О Ісо, сину Мар'ям! Згадай милість Мою до тебе, коли укріпив Я тебе Духом Святим. І ти говорив із людьми в колісці й у дорослому віці; і коли Я навчив тебе писання й мудрості, Таурату й Інджілю; і коли з дозволу Мого ліпив ти з глини подобу птаха, дихав на неї, і вона ставала птахом із дозволу Мого; і як ти зцілював сліпонародженого й прокаженого з дозволу Мого; і коли воскресив померлих із дозволу Мого; і коли стримав Я синів Ізраїля від тебе, коли ти прийшов до них із ясними знаменнями. І сказали ті, які не вірували з-посеред них: «Воістину, це справжнє

чаклунство!» [5:110]. В даному уривку можна простежити вплив апокрифічних євангелій дитинства, зокрема епізод про створення та оживлення птахів ясно вказує на це. Згідно з Кораном, у Іси як і у Мухаммада був помічник – рух аль-кудус («святий дух»), який зазвичай ототожнюється з Джібріїлем: «Ми дарували Мусі Писання й слідом за ним направили посланців. Ми дарували Ісі, сину Мар'ям, ясні знамення та підтримали його Духом Святим. Щоразу, коли приходив до вас посланець із тим, що було вам не до душі, ви гордували! Одних ви вважали за брехунів, інших — убивали!» [2:87]. Однак варто підкреслити, що в Корані відкидається християнська ідея Трійці (під якою маються на увазі три божества – Аллаг, Іса та Дух Святий, або Аллаг, Іса та його мати Мар'ям): «О люди! Прийшов до вас Посланець із істиною від Господа вашого. Увіруйте ж задля блага свого! А якщо не увіруєте, то Аллагу належить те, що на небесах і на землі. Аллаг — Всезнаючий, Мудрий. О люди Писання! Не порушуйте релігії вашої та не говоріть про Аллага нічого, крім істини. Адже Месія — Іса, син Мар'ям — лише посланець Аллага та слово Його, донесене до Марії, та дух від Нього. Увіруйте ж в Аллага та посланців Його і не кажіть: «Трійця». Краще для вас утриматись від цього. Воістину, Аллаг — Бог єдиний, пречистий Він від того, щоб мати дитину. Йому належить те, що на небесах, і те, що на землі. Достатньо Аллага як Опікуна!» [4:170/171; також 5:73/77; 116]. Говориться в Корані і про помічників Іси – апостолів: ««І коли Іса відчув їхнє невір'я, то він запитав: «Хто мої помічники на шляху до Аллага?» Відповіли апостоли: «Ми — помічники Аллага! Ми увірували в Аллага! Засвідчи ж те, що ми — віддані Йому! Господи наш! Ми увірували в те, що Ти зіслав. Ми йдемо за посланцем, тож запиши нас разом із тими, які свідчать!»» [3:52/53]. Проте, мабуть, найголовніша відмінність між християнським та мусульманським розумінням Ісуса Христа полягає в тому, що, згідно з Кораном, Іса не був убитий чи розіп'ятий: «та за слова їхні: «Воістину, ми вбили Ісу, сина Мар'ям!»». Але ж вони не вбили його та не розіп'яли, а це лише так здалося їм. Воістину, ті, які сперечаються про нього, перебувають у сумніві, і немає у них знання, а лише йдуть вони за здогадками. Справді, вони не вбивали його. Це Аллаг підніс його до Себе, Аллаг — Великий, Мудрий!» [4:157/158]. Іса був піднесений на небеса до Аллага, де він перебуватиме до Судного дня, коли постане перед Аллагом (як і інші пророки) і буде свідчити проти невір'ючих [про це: 5:109/108; 4:159/157]. Підсумуємо. В Корані (а отже, і в мусульманському віровченні) пророк Іса займає важливе місце серед пророків, але, на відміну від християнського тлумачення образу Ісуса Христа, не має божественного статусу. Його роль (як і роль багатьох інших

пророків) в ісламі – показувати шлях до Бога [3, с. 199-200].

Індуїзм. В теософських, неоіндуїстських та нью-ейджевських колах починаючи з ХХ ст. розповсюджений міф про перебування Ісуса в Індії. Джерелом цього міфу можна вважати «Життєпис Святого Іси», опублікований французькою мовою під назвою «La vie inconpue de Jesus Christ» у 1894 р. Микола Нотовичем. Микола Нотович, російський мандрівник, журналіст та авантюрист – у 1887 р., перебуваючи в Індії, потрапив у монастир на кордоні з Тибетом (принаймні, він сам про це стверджував) і знайшов там рукопис, який став основою опублікованого ним «Життєпису Святого Іси». Сам текст складається з 14 глав і охоплює період часу від Мосси (Мойсея) і до розіп'яття та вознесіння Іси (Ісуса) (про життя Іси на Сході йдеться в 4-8 главах). Пізніше дослідники поставили під сумнів як обставини знаходження цього рукопису так і саме його існування.

Коротко про зміст цього тексту (тієї його частини, де йдеться про Ісуса). Коли Іса досяг тринадцятилітнього віку, його батьки вирішили його одружити. У відповідь на це він таємно залишив рідний дім і пішов з купцями до Індії, з метою навчитись тамтешньої мудрості. Приблизно шість років Іса навчався мудрості Вед, шість – буддизму і шість, на зворотньому шляху – зороастризму. Таким чином, згідно з «Життєписом Святого Іси», саме перебуванням в Індії пояснюється відсутність в канонічних євангеліях інформації про життя Ісуса у віці від 12 до 30 років. Вже під час євангельських подій купці, які були знайомі з Ісою в Індії, начебто випадково побачили його на хресті, і записали цю історію.

Однак інформація про існування так званого «Тибетського євангелія» була прохолодно прийнята в дослідницьких колах. Так, відомий релігієзнавець того часу М.Мюллер розкритикував як історію появи цього тексту так і сам текст «Життєпису Святого Іси». Тезово наведемо його основні аргументи:

1. М. Нотович не був у тому монастирі, на який посилається (в той період часу там не було жодного європейця зі зламаною ногою!).

2. Рукопис такої важливості, на який посилається М. Нотович, якби існував, був би обов'язково включений до Кан'юру та Тан'юру – каталогів, де перерахована вся тибетська література.

3. М.Мюллер вважав недостовірним повідомлення М. Нотовича про походження тексту. Яким чином люди, начебто знали Ісу простим учнем в Індії, одразу впізнали в ньому людину, яку було страчено при Понтії Пілаті? – ставить питання відомий релігієзнавець і вважає описаний збіг обставин дуже мало ймовірним, практично неможливим [10, р. 515–522].

В ХХ ст. версія про перебування Ісуса Христа в Індії знайшла нових послідовників.

До них можна віднести М.Реріха, представників руху нью-ейдж, теософії та так званих «реактивних гуру» [1; 7]. Однак незаперечним на даний момент лишається факт: «Життєпис Святого Ісуса» є вкрай сумнівним першоджерелом таких ідей, а оригінальні тексти «Тибетського євангелія» (якщо вони існують) досі не знайдені.

Буддизм. В межах буддизму існують точки зору про Ісуса як бодхісатву. Про це, наприклад, говорить Далай-лама XIV [11]. Однак тут варто зауважити наступне. По-перше, попри розповсюджену думку, Далай-лама не є главою буддистів всього світу (таким собі аналогом Папи Римського в буддизмі), тож його слова не можуть вважатись аналогом догмату в католицизмі. По-друге, для буддистського світогляду взагалі характерна толерантність до діячів інших релігій, які проголошують істини, схожі з істинами буддизму.

Свідки Єгови. Свідки Єгови, конфесія, що відокремилась від християнства у XIX ст., має яскраво виражене антитринітарне уявлення про Ісуса Христа. Як справедливо зазначає Б. Мецгер щодо христології Свідків Єгови, вона є сучасною формою аріанства. Згідно з вченням цієї конфесії, Ісус Христос до земного втілення був духовним творінням з ім'ям Михаїл, першим творінням Бога, через якого було сотворено все інше. Після втілення на Землі Ісус стає досконалою людською істотою (як Адам до гріхопадіння). В якості нагороди за жертвність Бог наділяє його божественною природою. Відповідно, ніколи за час свого існування, згідно зі вченням Свідків Єгови, Ісус Христос не був рівним Богу [5, с. 65-85].

Мормони. Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів, віруючі якої відомі під назвою «мормони», в цілому дотримується євангельського погляду на особистість Ісуса Христа, маючи при цьому деякі істотні відмінності у тлумаченні і доповненні. Так, згідно з віровченням мормонів, Ісус Христос був першим з духовних дітей, породжених Богом на небесах, він спокотував всіх людей (через страждання і смерть на хресті), саме через нього Отець Небесний забезпечив шлях, завдяки якому люди можуть повернутись до Бога. Саме Ісус Христос (під керівництвом Отця) створив Землю. Його земне життя було досконалим, і саме воно має бути взірцем для людей в любові до Бога та ближніх. Воскресінням своїм Ісус Христос переміг смерть, і завдяки цьому всі отримають дар воскресіння. Після ж воскресіння він являвся не тільки апостолам в Палестині, а й своїм учням на Американському континенті.

Отже, підсумуємо. Образ Ісуса Христа присутній не тільки в християнстві, але і в деяких інших релігіях. Природно, що цей образ відрізняється від християнського Ісуса. Це може бути різко негативний образ (як в іуда-

їзмі) так і позитивний (пророк – в ісламі або фактично Бог у мормонів). Якщо говорити про причини такої розповсюдженості образу Ісуса Христа серед інших релігій, то слід зазначити наступне. По-перше, християнство, виникаючи на основі іудаїзму, претендує на статус продовження іудейської традиції. Тож іудаїзм мав відреагувати на християнство взагалі і на міф про Ісуса Христа. Звісно ця реакція відбувалась в ключі обґрунтування позиції, що християнство не є продовженням іудаїзму, тож образ Ісуса Христа зображується в іудейському дискурсі вкрай негативним чином. По-друге, в IV ст. християнство стає державною релігією в Римській імперії, і завдяки адміністративному ресурсу розповсюджується на величезних територіях. Тому коли на цих територіях виникають нові релігії, вони інкорпорують образ Ісуса Христа до своєї міфології (інше питання – в якій якості, не обов'язково він може мати божественний статус). Прикладом такого включення може служити іслам, який виникає в VII ст. використовуючи міфологію іудаїзму та християнства. Те ж саме можна сказати щодо нових релігійних рухів, які починають виникати з XIX ст. (в якості прикладів ми розглядали Свідків Єгови та Церкву Ісуса Христа Святих Останніх Днів). По-третє, образ Ісуса Христа широко використовується і новітніми релігійними рухами з їх тенденцією до синкретичних концепцій у XX ст. Засновники нових релігійних рухів XX ст. використовували для популяризації своїх вчень широко відомий образ Ісуса Христа, вносячи до нього своє тлумачення.

Список використаних джерел

1. Альбедиль М. Ф., 2013, Индия: беспредельная мудрость, Издательство «Новый Акрополь», Москва.
2. Біблія, 2003. Київ.
3. Ісмагілов С. В., Козловський І. А., Халіков Р. Х., Якубович М. М., 2021, Ислам: Энциклопедичний словник, Бібліотека ісламознавства, 2021, Київ.
4. Коран. Переклад смислів українською мовою, 2017, ДУМУ «УММА», Київ.
5. Мецгер Б., 1953, Свидетели Иеговы и Иисус Христос: Библиейская и теологическая оценка.
6. Митрохин Л. В., 1990, Кашмирские легенды об Иисусе Христе, Знание, Москва.
7. Сагья Саи Баба, 2005, Саи и Иса. Иисус Христос. Воскресение в Индии, Фирма Коста, Санкт-Петербург.
8. Терентьев А. А., 2005, Да не был Иисус в Индии, Буддизм России, - №35, с. 190-191.
9. Тольдот Иешу, Иисус Христос в документах истории, 2001, Алтайя, Санкт-Петербург, с. 265-297.
10. Müller F. M., 1894, The alleged sojourn of Christ in India, The Nineteenth Century, No.36, p. 515-522.
11. James A., 2001, Beverley. Hollywood's Idol, Christianity Today, 11 June.

References

1. Albedyl M. F., 2013, Yndyia: bespredelnaia mudrost, Yzdatelstvo «Новый Акропол», Moskva.
2. Bible, 2003. Kyiv.
3. Ismahilov S. V., Kozlovskiy I. A., Khalikov R. Kh., Yakubovych M. M., 2021, Islam: Entsyklopedychnyi slovnyk, Biblioteka islamoznavstva, 2021, Kyiv.
4. Koran. Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu, 2017, DUMU «UMMA», Kyiv.
5. Metsher B., 1953, Svydetely Yehovy y Yysus Khrystos: Bybleiskaia y teolohycheskaia otsenka.
6. Mytrokhyn L. V., 1990, Kashmyrskye lehendy ob Yysuse Khryste, Znanye, Moskva.
7. Satia Say Baba, 2005, Say y Ysa. Yysus Khrystos. Voskresenye v Yndyy, Fyrma Kosta, Sankt-Peterburh.
8. Terentev A. A., 2005, Da ne byl Yysus v Yndyy, Buddyzm Rossyy, - №35, s. 190-191.
9. Toldot Yeshu, Yysus Khrystos v dokumentakh ystoriy, 2001, Alteia, Sankt-Peterburh, s. 265-297.
10. Müller F. M., 1894, The alleged sojourn of Christ in India, The Nineteenth Century, No.36, p. 515-522.
11. James A., 2001, Beverley. Hollywood's Idol, Christianity Today, 11 june.

УДК [133.52+133.5:54](477)

**УКРАЇНСЬКІ АСТРОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ
ЕПОХИ БАРОКО В КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ
РОЗВИТКУ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА
КОМПЛЕКСУ «ЧОРНОКНИЖНОГО
ЗНАННЯ»**

**UKRAINIAN ASTROLOGICAL IDEAS OF
THE BAROQUE ERA IN THE CONTEXT
OF EUROPEAN TRENDS IN NATURAL
SCIENCE AND COMPLEX OF “SORCEROUS
KNOWLEDGE”**

Родигін К.,

кандидат філософських наук,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса (Україна, Вінниця),
e-mail: rodygin88@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-2948-5393;

Родигін М.,

кандидат хімічних наук,
Інститут фізико-органічної хімії і вуглекислоти
імені Л. М. Литвиненка НАН України (Київ,
Україна), e-mail: rodygin@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0001-6826-7623

Rodyhin K.,

candidate of Philosophy, *Vasyl' Stus Donetsk
National University (Ukraine, Vinnytsia)*
e-mail: rodygin88@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2948-5393

Rodyhin M.,

candidate of Chemical Sciences,
*L. M. Litvinenko Institute of Physical-Organic
Chemistry and Coal Chemistry, The
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)* e-mail: rodygin@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6826-7623

Творчий доробок Києво-Могилянської школи є інформативним джерелом щодо стану української барокової вченості. Натурфілософії КМА притаманні властиві європейській традиції уявлення щодо натуральної магії, складовою якої було так зване «чорнокнижне знання». Проте остаточна адаптація «чорнокнижного знання» під координати сучасної науки не відбулася через принципову відмінність світоглядних і гносеологічних установок. Натурфілософські погляди могилянців містять чимало фантазійних уявлень, історично притаманних європейській соціокультурній традиції, однак очевидною є їх загальна спрямованість на розвиток природознавства в душі науки часів раннього модерну.

Ключові слова: астрологія, алхімія, натуральна магія, «чорнокнижне знання», натурфілософія, Києво-Могилянська академія, Роджер Бекон, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Георгій Кониський, Григорій Сковорода.

The heritage of the 17th-18th-century Kyiv-Mohyla School is an informative source on the state of Ukrai-

nian Baroque scholarship. The natural philosophy of the Kyiv-Mohyla Academy could be characterized with an idea of “natural magic” inherent in the European tradition the part of which was the so-called “sorcerous (magical) knowledge”. However, the final adaptation of this knowledge to the coordinates of modern science did not take place due to the fundamental difference between worldviews and also epistemological attitudes. The natural philosophical views of Kyiv-Mohyla scholars contained many fantastic beliefs historically inherent in the European socio-cultural tradition, but their general focus on the development of natural science in the early modern scientific style was obvious.

Keywords: astrology, alchemy, natural magic, “sorcerous knowledge”, natural philosophy, Kyiv-Mohyla Academy, Roger Bacon, Stefan Yavorskyi, Theophan Prokopovych, Heorhii Konyskyi, Hryhorii Skovoroda.

Початково розвиток природознавства на теренах Європи природно мав інтегральний характер та відбувався у царині соціокультурного феномена, що в автентичних термінах варто визначити як «натуральну магію» [18, с. 203]. Врешті-решт, накопичення знань, розширення світоглядного обрію та формування новітніх природничих уявлень унеможливили такий підхід та притаманний йому жанр середньовічних «Сум» із прагненням універсалізації знання та претензією на вичерпність його викладення. Отже, станом на XVII – XVIII ст. у розвитку європейського природознавства пріоритетності набули тенденції диференціації. Вихідну матрицю натуральної магії було форматовано на умовно фізико-хімічний, фізико-математичний, астрономо-географічний, медико-біологічний та інші напрямки, що згодом зазнали поділу на окремі науки та їх похідні – фізику, хімію, астрономію, географію, численні дисципліни математичного, медичного та біологічного спрямування. В такий спосіб було створено новітню природничонаукову матрицю, що на загал є актуальною й понині.

Соціальне усвідомлення та ментальна адаптація спостережень за розвитком природознавства мали наслідком формування протягом XIX – XX ст. уявлення про «зворотній бік» європейської вченості – комплекс «чорнокнижного знання» – алхімії, астрології та магії. У соціокультурному просторі його, можливо, першим презентував В. Гюго [11], а у радянській історико-науковій традиції використання терміну мабуть слід віднести до 1980-х рр. [45, с. 13-14]. В уявленнях соціуму алхімія набуває неофіційного статусу «вінця середньовічної вченості» [9, с. 36-37].

Дане дослідження має на меті на прикладі наукового доробку Києво-Могилянської школи з’ясувати стан алхіміко-астрологічних уявлень в Україні епохи бароко на тлі загальноєвропейських тенденцій розвитку природознавства та комплексу «чорнокнижних наук».

Заснування Києво-Могилянської школи (1632 р.) припадає на часи, коли українські землі входили до складу Речі Посполитої, в якій європейська традиція «чорнокнижного знання» була добре відомою та поширеною. Так, у XVI ст. в Краківській академії астрологія та алхімія викладалися в межах уявлень натуральної магії [60, с. 86-87]. Всупереч усталеному нині розумінню терміну¹, за тих часів магія набула ознак мистецтва практичного застосування знань про світ – натуральної магії, у створенні якої, на думку дослідників, непересічну роль відіграв Агрипа Неттесгаймський (1486–1535 рр.). Переосмислення та систематизація відомостей про речі та їх властивості, проведені Агрипою та його послідовниками, мали наслідком формування вчення про магичні сили природних речей – *magia naturalis*, проміжну стадію від старих магичних до природознавчих уявлень [27, с. 152-153]. У свою чергу, під терміном «астрологія» (гр. *astron* – зоря та *logos* – вчення) розуміють «вчення про зв'язок земних подій, характерів і долі людей з розміщенням небесних світил, а також можливість передбачення майбутнього, що ґрунтується на цьому зв'язку» [44, с. 79].

Алхімія не має єдиного визначення: дефініції суттєво різняться навіть у частині родового поняття (наука, мистецтво, філософія), але зазвичай акцентують увагу на таких цілях алхімічної діяльності, як трансмутация металів, винайдення філософського каменя або еліксиру, добування чистих есенцій, зцілення і вдосконалення людини, досягнення безсмертя [36]. Одним з найуніверсальніших видається визначення, що узагальнює цілі алхімії з урахуванням їх принципової двоспрямованості – вдосконалення матерії та духу: «мистецтво звільнення частин Космосу від темпорального існування та досягнення досконалості, яку становить для металів золото, а для людини – довголіття, безсмертя та врешті-решт звільнення (*redemption*)» [64].

Дослідники зазначають, що уявлення визначного діяча Києво-Могилянської академії (КМА) Стефана Яворського² про природну (матеріальну) та мистецьку магії є найвнішими та ґрунтуються на випадкових спостереженнях, проте вони суттєво відрізняються від розуміння магії як чаклунства і є близькими до поглядів Відродження, зокрема Томазо Кампанелли [15, с. 33-34]. У книзі «*De sensu rerum, et magia*» («Про

здатність речей до відчуття та про магію», Рис. 1) Томазо Кампанелла (1568 – 1639 рр.) визначав магів як мудреців, що осягнули таємниці Бога та природи і, виходячи з цього базису, творили дивні дива [10, с. 167-168]. Проте згадані дива не є подібними до біблійних, але є результатом інтелектуальних зусиль – науково-технічного винаходу, сутність якого для стороннього спостерігача є вражаючою та незрозумілою³.

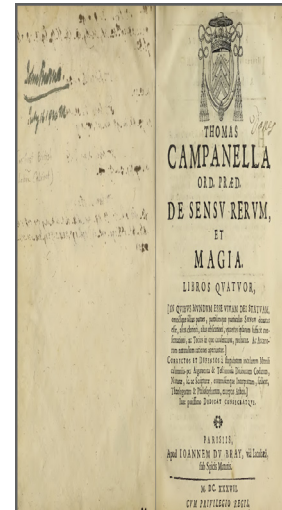

Рис. 1. Титульний аркуш трактату «Про здатність речей до відчуття та про магію» Томазо Кампанелли.

За визначенням Кампанелли, натуральна магія це практичне мистецтво, що задіює активні та пасивні сили природи задля досягнення дивних та надзвичайних результатів, причини та спосіб здійснення яких є невідомими та незрозумілими загалом [10, с. 168]. Сутнісно співзвучні міркування були притаманні європейській традиції і трьома століттями раніше. Так, Роджер Бекон (бл. 1214 – бл. 1292 рр.) у трактаті «*Epistola ... de secretis operibus artis et naturae et de nullitate magiae*» стверджував, що «чудеса магії» є або вигаданими, або такими, що мають природне походження, а доказом «нікчемності магії» подавав чудеса мистецтва, засновані на науковому опануванні сил природи [35, с. 76, 78], тобто фактично виступав прихильником концепції подібної до «натуральної магії», хоча й не називаючи її магією.

Ще один із визначних діячів КМА Теофан Прокопович⁴ засвідчує, що станом на початок XVIII ст. поняття зберегло актуаль-

1 Сучасне словникове визначення: магія (від гр. *mageia* – ворожба) – сукупність обрядів, пов'язаних із вірою в уміння людини впливати на природу, тварин, людей; чаклунство, віщування [44, с. 426].

2 Симеон (у сані Стефан) Яворський (1658–1722 рр.) здобув освіту у Києво-Могилянському колегіумі та, вочевидь, за сприяння митрополита Варлаама Ясинського, продовжив студії у закладах Речі Посполитої. Курс натурфілософії, при розробці якого о. Стефан користувався конспектом «Скорочений виклад філософії», писаний йогою рукою з рукописного твору філософії, який прослухав у Львові та Люблині, читався в КМА у 1692 – 1693 рр. [15, с. 5, 13].

3 Саме такою була діяльність Джона Ді, який ставив вистави з використанням механічних пристроїв та фізичних ефектів (див.: [51, с. 15-17]).

4 Слезар (у сані Теофан) Прокопович (1681–1736 рр.) здобув освіту у Києво-Могилянському колегіумі та за кордоном, зокрема у Римі. Курс натурфілософії у КМА читав у 1708–1709 рр.; у 1711–1716 рр. був її ректором. З 1718 р. займав високі духовні посади на теренах Росії, обертався у вчених колах при Петрі I [15, с. 11].

ність: «сучасний математик Афанасій Кірхер (Athanasius Kircher, 1602 – 1680 pp.; в українському перекладі [30, с. 154] помилково надруковано «Кірхнер» – Авт.)... описав велике мистецтво природної магії» (ІР НБУВ, ф. 301, рук. ДА/п. 43, арк.80) [31, с. 154]. «... з новіших лікарів» автор згадує відомого містика Джамбаттісту делла Порта (1535–1615 pp.) та його трактат «Природна магія» (арк.211) [31, с. 410], що відіграли значну роль в остаточному формуванні натуральної магії [27, с. 153].

Зважаючи на зовнішню схожість об'єктів та проявів, алхімію зазвичай розглядають як історичну попередницю хімії, астрологію – астрономії, магію – фізики [25, с. 70-71], що ставиться під сумнів, оскільки з виокремлення відповідних природничих наук, складові «чорнокнижного знання» еволюційно не зникли з культурно-історичної арени, зберігають власну соціальну нішу, мають сталий імідж та прихильників. Нині зі складників «чорнокнижного циклу», вочевидь, найбільший суспільний вплив зберегла астрологія, що, зважаючи на соціальну актуальність явища¹, зумовлює увагу до його вивчення.

Нещодавно оприлюднене фундаментальне дослідження з історії астрології [40], на жаль, не включає українську складову явища, хоча не можна вважати цю тему безперспективною.

Згадка про еретика Схарію у книзі присутня [40, с. 635-639], але без історико-географічної прив'язки. Чорнокнижник Схарія перебував при дворі князя Михайла Олельковича, де вочевидь виконував обов'язки астролога, а можливо й лікаря, згодом владика Йосип Волоцький згадує, що був він «навчений усякого злодійського винаходу: чародійства та чорнокнижжя, звідарства та астрології» [16, с. 23]. Однотомці Схарії, принаймні під час перебування того у Новгородській землі, «займалися астрономією, астрологією, чародійством та чорнокнижжям й іншими облудними вченнями» [16, с. 29].

Прізвища вчених, що працювали у провідних інтелектуальних центрах Європи – Юрій Дрогобич (лат. *Georgius Drohobicz de Russia*, бл. 1450–1494 pp.), Станіслав Оріховський Рутенець Роксолан (лат. *Stanislaus Orichovius Ruthenus Roxolanus*, 1513–1566 pp.), Павло Русин із Кросна (лат. *Paulus Ruthenus Crosnensis*, 1470–1517 pp.) тощо, – засвідчують їх самоідентифікацію та зв'язок українських ренесансної та барокової культурних традицій з європейським соціопростором [37, с. 168].

¹ Детальний розгляд сучасного стану «чорнокнижних наук» виходить за межі цієї роботи. Актуальний стан алхімії докладно розглянуто у роботі Ю. Ф. Родиченкова [39, с. 420-456] та представлено на спеціалізованих сайтах (наприклад, <https://www.alchemywebsite.com>). Споживчий продукт астрології – гороскоп – є звичним контентом різноманітних мас-медіа. Магія, принаймні у певних прикладних аспектах, є звичним фігурантом кримінальної хроніки.

Наразі з української спадщини найвідомішими є дослідження персоналій Юрія Дрогобича (наприклад, [14; 51; 60]) та Яна Лятоса (*Ioanne Latosinio*, 1539–1608 pp.) [24]. Останнього згадує Захарія Копистенський у творі «Палінодія, або Книга оборони» (1621 р.): «Бували при дворі [князя Острозького – Авт.] ... математики та астрологи превиборні, поміж котрими ... преславний математик, філософ та астролог Ян Лятос» [23, с. 638]. Певний час Лятос очолював університетську кафедру астрології в Кракові, де тоді перебував славетний алхімік, астролог і маг Джон Ді [12]. Обидва підтримували зв'язки зі вченими колами двору Рудольфа II [24, с. 74-75, 104-105]. Зокрема, «Прогностикон» Лятоса (Краків, 1594 р.) містить присвяту імператору – найвідомішому покровителю таємних наук: «Invictissimo Romanorum Imperatori, Rudolpho II, Caesari Aug. Ioannes Lathosinius, Medicus Phisicus, & Mathematicus» [24, с. 144].

Нещодавно оприлюднена збірка «Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні» надає можливість оцінити окремі прояви та ступінь соціалізації астролого-астрономічного знання в Україні часів раннього модерну (наприклад, [13; 28; 48]).

Проте, майже недослідженим лишився чималий історико-природознавчий пласт, що дозволяє визначити місце та статус феномену в системі української барокової вченості – це натурфілософські курси Києво-Могилянської школи – відлуння «Сум» розвиненого середньовіччя. Українських перекладів творів діячів КМА нині є небагато; відносно задовільно представлено лише доробок Інокентія Гізеля [5-8], Стефана Яворського [53; 58], Теофана Прокоповича [32-34] та Георгія Кониського [21; 22]. Оригінальні тексти здебільшого не оприлюднювалися (за винятком Інокентія Гізеля: наприклад, другий том «*Opus totius philosophiae*» містить паралельний латинський текст, але переклад не є повним), рукописи зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Зважаючи на єдність культурно-наукового простору Європи (див. також: [38]), а priori можна припустити подібність курсу Яворського («*Agonium philosophicum, in arena gymnadis Mohilaenae Kioviensis orthodoxo-rossiacis agonothetis apertum*» (Діалектика, логіка, фізика, метафізика), 1692 – 1693 pp., ІР НБУВ, ф.8, рук. 60 (190)) до єзуїтських колегіумів², де він продовжив навчання по закінченню КМА. Проте, зважаючи на релігійну нетерпимість автора³, очікувати від нього толеранції до

² Дійсно, дослідники зазначають подібність аналогічних курсів КМА та католицьких навчальних закладів за структурою, проблематикою та термінологією [15, с. 5].

³ Особисто брав участь у переслідуваннях інакомислячих та наполягав на покараннях аж до смертного вироку. На Москві з 1701 р. був місцеблюстителем патріаршого трону та опікувався справами Слов'яногреко-латинської академії.

астрології не випадає [15, с. 20]. Однак трактат «Велика логіка» свідчить, що ставлення автора до знання взагалі й природознавства зокрема, не схоже на релігійну агресію¹, хоча й відрізняється від сучасного розуміння: «Одні науки є спекулятивними, тобто фізика, метафізика, математика, видами якої є геометрія, арифметика, космографія, географія, астрономія, гноміка, оптика, діоптрика, перспектива, архітектоніка, статика, музика, однак деякі з цих видів є практичними. // ... до фізики приєднується медицина, частинами якої є фармацевтика, що займається ліками, емпірика, яка охоплює досліди, нарешті наука, що займається лікуванням мазями, і ... вивчає отрути» (арк. 183-183зв.) [52, с. 600]. Яворський мав підтримувати петровські реформи й схвально відгукуватися про математику, механіку, морську та гірничі справи, що були у пріоритеті в імператора, але наполягав, що світські науки не можуть суперечити православному віровченню [15, с. 18-19].

Орієнтацію на практичне спрямування наукового знання відбито у діалозі Григорія Сковороди² «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті»: «виміряли море, землю, повітря й небеса і потурбували земне черво заради металів, розмежували планети, дошукалися на Місяці гір, рік і міст³, знайшли ... множину позасистемних світів, ... засипаємо безодні, повертаємо й привертаємо водні течії, щоденно нові досліди й ... винаходи. ... Математика, медицина, фізика, механіка, музика» [42, с. 109-110].

У XVII–XVIII ст. природознавство у КМА мислилось інтегрально та оптимістично. С. Яворський, на відміну від Г. Сковороди⁴, чомусь не виділяє хімію як окрему

1 Християнство з найдавніших часів енергійно протистояло астрології. Хоча ознаки такої могли з'явитися навіть на кафедрі Св. Петра, але вплив на теологію було виключено [47, с. 189].

2 Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) навчався в КМА у 1734–1745 рр. з перервою на службу у придворній капелі у 1742–1744 рр., повний курс навчання не завершив. Курс філософії «Philosophia Aristotelica...» слухав у 1740 – 1741 і 1744 – 1745 рр. в Мануїла (в чернетці Михайла) Козачинського (1699–1755 рр.), професора академії. У 1745–1750 рр. Сковорода подорожував за кордон: версії географії цієї мандрівки в біографії філософа різняться. По поверненні до України вчителював у Переяславському і Харківському колегіумах та в родині бунчукового товариша Степана Томари, від 1769 р. він життя мандрівного філософа.

3 Важко стверджувати, чи всерйоз це сприймав Григорій Савич. Принаймні, о. Стефан стверджує: «На Місяці з'являються якісь плями. ... Не є вони відображенням гір, валів, лісів. ... Плями на Місяці з'являються тому, що він має неоднакову густину ... дуже смішно стверджувати ... , що на Місяці є гори й вали, адже без цього зручно можна пояснити ті плями згаданим способом» (арк. 390зв.–391) [54, с. 240-241].

4 У сковородинському діалозі «Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар миру» до переліку додано хімію: «Один звеличував механіку; другий вивичував хімію; інший хвалив геометрію; інший

науку. Можна припустити, що хімічне (тоді синонімічне алхімічному [63, с. 386]) знання включено автором у «емпірику». В цілому ж із погляду традиції аристотелізму ці знання вкладаються в межі широкого розуміння «фізики»: для прикладу, Авіценна⁵ (Абу Алі аль-Хуссейн ібн Абдаллах ібн Сіна, 980–1037 рр.) зауважує: «Фізика – це умоглядне мистецтво, а кожне умоглядне мистецтво розглядає як свій предмет речі, що існують, або уявні речі разом з їхніми складовими. У фізики ... такий предмет ... це тіла, що існують і змінюються, і тіла, що їх описують як рухомі і нерухомі» [17, с. 305]. Інокентій Гізель у трактаті «Opus totius philosophiae» називає об'єктом фізики «природне тіло, тобто сполучення (compositum) матерії та форми» (арк. 340) [46, с. 145].

Астрономію разом з космографією та архітектонікою о. Стефаном подано як спрямоване на фізичні об'єкти та явища застосування засобів математики. Вочевидь тут має місце прояв традиції, адже принаймні з IV ст. до Р.Х. астрономія набула переважно кількісно-математичного, ніж натурфілософського характеру [26, с. 83-84]. Зокрема, у трактаті «Логіка» Прокопович згадує, що «було багато євреїв, і єгиптян, які досягли великих успіхів у математичних науках» (арк. 27зв.) [30, с. 55]. На думку дослідників, станом на початок нової ери астрологія власне була математикою (*mathesis*), а астрологи – «переважно математиками» (*mathematici par excellence*). Це було важливим з огляду на практику, оскільки вважалось, що медикам для правильного виготовлення ліків кінче потрібна математика та врахування факторів астрального впливу [47, с. 188-189]. Арнольд із Вілланови (1235–1313 рр.) у трактаті «De judiciis astronomiae» наполягав на використанні лікарями астрологічних розрахунків для передбачення перебігу хвороби, сприятливих чи несприятливих умов для лікування [27, с. 121].

За Авіценною, астрономія та фізика мають спільний предмет, але розглядають його в різних способі, а медицина походить від фізики [17, с. 252, 255]. Кампанелла відносить знання фізики та астрології, що зумовлюють та пояснюють природні зміни, до компетенції магії [10, с. 171]. Яворський об'єктом фізики визначає природне тіло (арк. 313) [55, с. 7], а медицину вважає підпорядкованою фізиці (арк. 69зв.) [52, с. 208].

пришивав людське щастя до лікарської науки» [43, с. 144].

5 Твори цього автора вочевидь були популярними в межах КМА, принаймні його неодноразово згадують Теофан Прокопович [30, с. 48; 31, с. 144, 149, 155, 336, 388, 475, 476], Георгій Кониський [20, с. 77; 346]. Стефан Яворський також активно використовував у своїх працях спадщину Авіценни поміж інших стародавніх, середньовічних та сучасних йому лікарів, природознавців та філософів [15, с. 35-36].

Дисципліни хіміко-медичні о. Стефаном виділено з фізики суто умовно. Взагалі поняття «фізика» в КМА розуміли у широчезних межах. Ось як її визначає Теофан Прокопович: «фізика, ... філософію доповнює й до її складу включається ... природними тілами займається й їхні розмаїті властивості досліджує. ... [фізика] допомагає осягненню ... знань, які з нею мають той самий об'єкт – природу, хоча й в різний спосіб її відтворюють» (Промова про заслуги і користь фізики; ІР НБУВ, рук. 195/620С, арк. 55) [31, с. 116]. «... подамо коротко різні визначення природи, щоб дво-значність ... слова не вносила плутанини. По-перше, під природою розуміють самого бога. ... Сенека ... присвоює [йому] назву природи, ... каже, що вона є нічим іншим, як богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи ..., що однією є «природа творча» (*natura naturans*), а другою — «природа створена» (*natura naturata*). Під першою ... розуміють самого бога, а під другою – створені речі ... природою називається всезагальність речей» (арк. 77зв.) [31, с. 147].

Співзвучні пасажи знаходимо у Григорія Сковороди: «Видима природа називається твар, невидима – Бог. ... Через це у стародавніх [людей] Бог називався РОЗУМ ВСЕСВІТНІЙ. Йому в них були різні імена, наприклад: натура, буття речей, вічність... у давнину часто через публічну помилку вшановували речовину за Бога ...» [41, с. 17-18]. Отже, при настільки широкому визначенні предмета, цілісність осмислення комплексу алхіміко-астрологічного знання видається природною.

Така цілісність є притаманною не лише перипатетичній традиції, але й ранньомодерному природознавству, наочним свідченням чого є гравюра «Астролог та алхімік» із трактату Леонарда Турнейсера¹ «*Quinta essentia*» 1574 р. (Рис.2, ліворуч). Атанор, алембик, міхи та астролія з секстантом², що відповідно символізують алхімію та звідзарство, є рівноправними елементами зображення. Символіку аналогічного спрямування наведено на гравюрі з трактату Міхаеля Майєра «*Symbola Aureae Mensae Duodecim Nationum*» 1617 р., що зображує Гермеса Трисмегіста в межах ілюстрації положень засадничого алхімічного тексту «*Tabula Smaragdina*» (Рис. 2, праворуч).

¹ Турнейсер особисто практикував астрологію та є, наприклад, автором твору «*Prognosticon astrologicum auff das Jahr 1597*» [39, с. 257]. У його алхімічній діяльності мав місце епізод із замовленням королем Стефаном Баторієм ексклюзивного антидота, для чого у 1578 р. до Турнейсера було відряджено львівського міщанина Бояновського [19, с. 55].

² Атанор – спеціальна алхімічна піч; алембик – поширений старовинний лабораторний посуд. Астролія (гр. *astron* – зоря та *labe* – схоплювання) – старовинний астрономічний прилад для визначення положення небесних тіл [44, с. 79]. Секстант (лат. *sex* та *ans* – шоста частина) – астрономічний кутомірний прилад [44, с. 615].

Рис.2. Символічна єдність алхімії та астрології на гравюрах трактатів XVI – XVII ст.

Формування єдиного алхіміко-астрологічного комплексу має історичну обумовленість, що сягає прадавніх часів. Легендарного засновника алхімії – Гермеса Трисмегіста, вважають також і засновником астрології [40, с. 129], що обґрунтовано посиланням на авторитет Блаженного Августина (Про Град Божий, Кн. XVIII, гл.39) [1, с. 282-283]. На думку славетного богослова, єгипетська мудрість переважно була астрономією, що разом з філософією квітла у добу Меркурія Трисмегіста. За часів народження Мойсея знаним астрологом був Атлас, брат Прометея, дід за матір'ю Меркурія старшого, чийм онуком був Меркурій Трисмегіст. Творчість Стефана Яворського також не позбавлена легендарних сюжетів. Наприклад, у трактаті «Велика логіка» він пише, що магія була «... винайдена персом Заратустрою шістсот років перед Мойсея ..., проте автором її деякі вважають Гама³, який власне визначив цю науку. Інші вважають, що авторами магічної науки є самі демони» (арк. 183зв.) [52, с. 600-601].

Повертаючись до історичних реалій, слід зазначити, що в Середні віки у Європі алхімія та астрологія мали виважену теоретичну базу і практичне обґрунтування. Дещо неочікуваними видаються погляди на цей предмет діячів патристики. Так у творі «Про начала» Ориген (бл. 185–254 рр.), єпископ Олександрійський, висловлює думку, що в іншому світі Бог продемонструє праведникам величність замислу Творіння та пояснить, чому зорі є такі, а не інші, чому між ними саме така відстань і, нарешті, що катастрофічного сталося б у разі порушення цих засад світобудови [4, с. 256]. У трактаті «Астрологія...» Стефан Яворський наводить слова Діонісія Ареопігита (бл. I ст.): «Або страждає Бог природи, або ламається машина світу» (арк. 388зв.-389) [54, с. 235], що демонструють притаманні натуральній магії уявлення про світ як складний механізм, пронизаний взаємозв'язками.

Для Оригена ж Всесвіт та його складники є лише символічним виразом трансцендентної задумки [4, с. 256]. Аналогічні міркування

³ Вочевидь, йдеться про біблійного Хама, якого деякі вважають засновником алхімії [62, с. 2664].

знаходимо в одного з найвеличніших схоластів Високого Середньовіччя – Томи Аквінського (1225–1274 рр.): визначеність форм слід віднести як до свого первня – до божественної мудрості, оскільки саме вона задумала цей порядок Всесвіту, що полягає у різноманітті речей; отже, в божественній мудрості перебувають візирці всіх речей, що називаються ідеями (Сума теології, трактат про творіння, питання 44, розділ 3) [49, с. 8-9]. Отже астрологічні дані мають відбивати Божі наміри, але потребують належної інтерпретації.

Постулати астрології підтримували кращі вчені середньовічної Європи, оскільки за домінування геоцентричної системи вплив небесних тіл на земні був поза сумнівами [35, с. 49-50], а метало-планетні відповідності лежали в основі бачення світобудови. «Батько англійської поезії» Джеффри Чосер (бл. 1344–1400 рр.) у «Оповіді Слуги каноніка» резюмує ці уявлення поетичними рядками: «... Розповім я далі / Про сім планет, подібних до металів. / Так, Сонце – золото, а Місяць – срібло суть, / Залізо – Марс, Меркурій, звісно, – ртуть, / Юпітер – олово, Сатурн – це є свинець, Венера – мідь ...» [29, с. 26]. Цю ж інформацію наводить і Прокопович: «7 металів внаслідок певної подібності й аналогії у хіміків називаються іменами 7 планет. Золото називається також сонцем, срібло – місяцем, мідь – венерою, залізо – марсом, олово – юпітером, свинець – Сатурном. Живе срібло (ртуть) називається меркурієм» (арк. 243зв.) [31, с. 494]. Йому вторить Георгій Кониський¹ (Філософія природи, або фізика. Кн. 3. Трактат III. Досконалі змішані неживі: метали, каміння і т.п. Гл. II, арк. 290) [20, с. 416], а майже дослівний текстуальний збіг наводить на думку про пряме запозичення.

Практично до Нового часу відмінності між астрологією та астрономією визначеними чітко не були. Принаймні Роджер Бекон (1214–1292 рр.) стверджував, що назви використовувались як синонімічні, й у трактаті «Opus majus» підкріплював цю думку авторитетами Птолемея (бл. 87–165 рр.) та Авіценни [2, с. 257; 40, с. 429-430]. Водночас брат Роджер тлумачив термінологічну пару астрономія-астрологія і в інший спосіб, причому протилежний сучасному²: вважав астрологію абстрактною наукою про зорі, а астрономію – практикою складання гороскопів [35, с. 54].

На думку Р.Бекона, вплив небесних сил на людину не є обумовленим чимось містич-

ним, а здійснюється на рівні фізичних впливів і завдяки їм [35, с. 51-53]. Людина вільна у власній долі³, небеса ж визначають загальні тенденції перебігу подій. У трактаті «Secretum Secretorum...» [59, с. 4] автор стверджує, що душу не детерміновано, але стимульовано певними космічними комбінаціями, що впливають на людське тіло [40, с. 429]. Якщо вплив земних тіл на людські відчуття є очевидним, то це має бути притаманним і небесним тілам. Однак, вплив небес не позбавляє людину волі, дублює думку автор у трактаті «Opus Majus» [35, с. 52-53].

Схожих думок дотримувався Ніколя Орем (1323/25–1382 рр.) – вчений з оточення Карла V Мудрого. У «Книзі про дивінацію» (Livre des divination, 1360–1370 рр., BNF MS Français 19951) він стверджує, що планети впливають на людину через фізичні дії на земні об'єкти, які людина може пізнати та зрозуміти, доклавши певних зусиль [40, с. 503]. Схожі погляди наведено Стефаном Яворським у книзі «Астрологія, або трактат про зорі» (арк. 382-395 зв.) [54, с. 217-253]: «... тим не менше, зорі впливають на раціональну душу та її волю, тільки не прямо, а впливом на органи» (арк. 384 зв.) [54, с. 223].

О. Стефан закликає до всебічного урахування природних чинників, як небесних, так і земних, для передбачення вірогідного перебігу подій: «астрологи можуть знати наперед ... про ті речі, які стосуються стану неба, наприклад, схід, захід, вигляд, затемнення зірок, планет та інші подібні речі. ... // тільки вірогідно ... астрологи можуть говорити про хвороби, холод, бурі, неврожаї, повені, посуху, землетруси та інші природні наслідки, які трапляються ... під впливом небесних тіл. ... Адже для пізнання таких наслідків астрологу не досить споглядати небо, йому треба досліджувати природу ... світу, ... всі найближчі причини, які можуть прискорювати чи стримувати сприяння неба в певний момент» (арк. 387-387 зв.) [54, с. 231]. Міркування могилянця видаються співзвучними думкам засновника філософії емпіризму і творця новочасної наукової парадигми, сера Френсіса Бекона (1561–1626 рр.): «... ми не відмовляємося цілком від астрології, якщо вона зазнає реформи ... поза сумнівами, небесним тілам притаманні і деякі інші форми впливу окрім випромінювання тепла та світла ... Однак все це глибоко приховано у сховках природи і вимагає докладнішого дослідження» [3, с. 226].

Бачення Стефаном Яворським методології науки добре відбиває наступний фрагмент з «Великої логіки»: «...очевидне пізнання є пев-

1 Григорій (в чернецтві Георгій) Кониський (1717–1795 рр.) – випускник Києво-Могилянської академії (1743 р.), її професор (з 1745 р.) і ректор (з 1751 або 1752 р.). В академії викладав поетику, риторіку і філософію. Автор останнього оригінального курсу натурфілософії КМА (1749 р.). З 1755 р. – архієпископ Могилівський.

2 Сьогодні під астрономією (від грец. astron – зірка, nomos – закон) розуміють науку про будову й розвиток космічних тіл і Всесвіту [44, с. 79].

3 Ці міркування видаються співзвучними вислову апостола Павла, що повторюється ним двічі (1 Кор. 6:12; 1 Кор. 10:23): «Усе мені можна, та не все на пожиток». В одному місці апостол додає: «... але мною ніщо володіти не повинно» (1 Кор. 6:12). Цитати з Біблії наводяться у перекладі проф. І. Огієнка (митр. Іларіона).

ним та істинним, а не навпаки, бо акти віри божественні, найпевніші та найістинніші, але не очевидні. ... очевидність, рівно як і певність, є троякою: моральною, фізичною та метафізичною ... Фізична є така, через яку так чітко подається об'єкт, що природно ти не можеш не погодитися з таким існуванням об'єкта, хіба що він розглядається в надприродному порядку. ... Про те, яка з цих очевидностей здатна до наукових актів та доказів, зроби висновок зі сказаного у вступних заувагах» (арк. 180 зв.-181) [52, с. 592-593].

У природничих поглядах о. Стефана уявлення старої натурфілософії представлено у симбіозі з фізикою нового часу (наприклад, арк. 383 [52, с. 220], арк. 399 зв., 400 [56, с. 263, 264], арк. 432 зв. [57, с. 354-355]).

Однак, попри очевидне тяжіння до новочасних наукових підходів, «чорнокнижне знання» віднесено Френсісом Беконом до «наук, що спираються радше на фантазію й віру, ніж на розум і докази», яких можна нарахувати три: «астрологія, натуральна магія та алхімія» [3, с. 115]. Отже, незважаючи на сцієнтистські тенденції розвитку, складники «чорнокнижного циклу» не можуть перетворитися на природничі науки внаслідок принципових методологічних відмінностей.

Висновки. Твори діячів КМА, зокрема Стефана Яворського і Теофана Прокоповича, є інформативним джерелом щодо стану української барокової вченості, яка розвивалася у відповідності до європейської традиції та містила уявлення «комплексу чорнокнижного знання», хоча цей термін могилянцями не використовувався.

Уявлення могилянців щодо натуральної магії є подібними до поглядів діячів європейського Відродження, де магія виступає як мистецтво практичного застосування відомостей про природу.

«Чорнокнижні» науки зокрема включають алхіміко-астрологічні уявлення, що постають в історичній єдності. Порівняльний аналіз соціокультурних проявів свідчить, що складники концептуальних пар «алхімія-хімія», «астрологія-астрономія» стосуються сутнісно різних феноменів. Алхімія та астрологія не можуть перетворитися на дисципліни в межах сучасної наукової парадигми внаслідок принципових методологічних відмінностей.

Натурфілософські погляди могилянців містять чимало фантазійних уявлень, історично притаманних європейській соціокультурній традиції, однак, очевидною є їх загальна спрямованість на розвиток природознавства в душі науки часів раннього модерну.

Список використаних джерел

1. Блаженний Августин (1998). О граде божием. Книги XIV–XXII. В кн.: *Творения в 4 тт. Т.4* (с. 3-585). СПб.: «Алетейя», К.: «УЦИММ-Пресс».

2. Бэкон Р. (2005) Большое сочинение. В кн.: Бэкон Р. *Избранное* (с. 38-413). М.: Издательство Францисканцев.

3. Бэкон Ф. (1971) О достоинстве и приумножении наук. В кн.: Бэкон Ф. *Сочинения в 2-х тт. Т.1* (с. 86-546). М.: Мысль.

4. Гайденок П.П. (2010) Понимание природы и трактовка естествознания в средние века. В кн.: Серегин А.В. (ред.) (2010) *Космос и душа (Вып. 2). Учение о природе и мышлении в Античности, Средние века и Новое время: [Исследования и переводы]* (с.241-317). М.: Прогресс-Традиция.

5. Гізель І. (2009) *Вибрані твори: у 3-х тт. Т.1*, Книга 1. К.-Л.: Свічадо.

6. Гізель І. (2009) *Вибрані твори: у 3-х тт. Т.1*, Книга 2. К.-Л.: Свічадо.

7. Гізель І. (2011) *Вибрані твори: у 3-х тт. Т.2*. К.-Л.: Свічадо.

8. Гізель І. (2011) *Вибрані твори: у 3-х тт. Т.3*. К.-Л.: Свічадо.

9. Гоголь Н.В. (1978) О средних веках. В кн.: Гоголь Н.В. *Собрание сочинений в 7 тт. Т.6* (с. 28-39). М.: Художественная литература.

10. Горфункель А.Х. (1969) *Томмазо Кампанелла*. М.: Мысль.

11. Гюго В. (2020) *Собор Паризької Богоматері*. Харків: Фоліо.

12. Двинянинов Б.К. (ред.) (2021) *Доктор Джон Ди (сборник)*. СПб.: Изд. «Академия исследований культуры».

13. Диса К. (2014) Астрологія в господарських порадах Гетьманщини XVIII ст. В кн.: Петрук О. (ред.) *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць* (с. 202-210). Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України.

14. Жубіль Г. (ред.) (2020) *Триада часу. Вип. 4. Юрію Котермакові (Дрогобичу) 570*. Дрогобич: Посвіт.

15. Захара І.С. (1992) Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії. В кн.: Яворський С. *Філософські твори*. Т.1 (с. 5-40). К.: Наукова думка.

16. Иосиф Волоцкий (2011). *Просветитель*. М.: Институт русской цивилизации.

17. Ібн Сіна (2020) *Книга Спасіння*. К.: Темпора.

18. Йейтс Ф. (1999) *Розенкрейцерское просвещение*. М.: Алетейя, Энигма.

19. Коцицький А., Підкова І. (ред.) (2007) *Енциклопедія Львова*. Т.1. Львів: Літопис.

20. Кониський Г. (1990) Філософія природи, або фізика. В кн.: Кониський Г. *Філософські твори у 2-х тт. Т.2* (с.6-745). К.: Наук. думка.

21. Кониський Г. (1990) *Філософські твори у 2-х тт. Т.1*. К.: Наук. думка.

22. Кониський Г. (1990) *Філософські твори у 2-х тт. Т.2*. К.: Наук. думка.

23. Копистенський З. (2006) Из книги: «Палінодія, або Книга оборони», 1621. В кн.: Шевчук В., Яременко В. (ред.) *Слово многоцінне. Книга перша* (с.637-644). К.: Аконт.

24. Кралюк П.М., Якубович М.М. (2011) *Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях*. Острог: Вид. нац. ун-ту «Острозька академія».

25. Кудрявцев П.С. (1951) *Історія фізики*. Т. 1. К.: Радянська школа.

26. Кузнецов Б.Г. (1968) *Пути физической мысли*. М.: Наука.
27. Леманн А. (ред.) (1991) *Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней*. К.: Україна.
28. Матвішин Я. (2014) Ідеї Коперника в Україні. В кн.: Петрук О. (ред.) *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць* (с.370-421). Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України.
29. *Поетична алхімія Джеффри Чосера* (2017) / [Переклад, коментарі, передмова і заключна стаття К.Родигіна]. К.: ФОП Халіков.
30. Прокопович Ф. (1980) Логіка. В кн.: Прокопович Ф. *Філософські твори в 3-х тт.* Т. 2 (с. 10-112). К.: Наукова думка.
31. Прокопович Ф. (1980) Натурфілософія або фізика. В кн.: Прокопович Ф. *Філософські твори в 3-х тт.* Т. 2 (с.113-502). К.: Наукова думка.
32. Прокопович Ф. (1979) *Філософські твори. У 3-х тт.* Т.1. К.: Наук. думка.
33. Прокопович Ф. (1980) *Філософські твори. У 3-х тт.* Т.2. К.: Наук. думка.
34. Прокопович Ф. (1981) *Філософські твори. У 3-х тт.* Т.3. К.: Наук. думка.
35. Редгроув Г.С. (2021) Роджер Бэкон. Отец экспериментальной науки и средневекового оккультизма. В кн.: *Роджер Бэкон: алхимия, астрология, магия и медицина (сборник)* / Пер. Ю.Ф.Родиченкова (с.21-83). СПб.: Изд. «Академия исследований культуры».
36. Родигін К. (2013) Феномен алхімії Заходу в координатах науки, мистецтва та філософії. *Paddhati : міждисциплінарно-методологічний мережевий журнал. Вип. 2*. URL <http://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia/mizhdystyplinarny-zhurnal/216-2013-vipusk-2/1148-kostiantyn-rodyhin-fenomen-alkhimi-zakodu.html>
37. Родигін К., Родигін М. (2012) Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV – XVII століть. *Схід*. № 2 (116) (с. 164-172).
38. Родигін К., Родигін М. (2022) Алхімічна доктрина у викладі Теофана Прокоповича в контексті загальноєвропейської традиції та соціокультурних тенденцій. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.49 (с. 117-138). Донецьк-Маріуполь-Харків.
39. Родиченков Ю.Ф. (2019) *Двадцять веков алхимии: от псевдо-Демокрита до наших дней*. СПб.: Изд. РХГА.
40. Саплин А.Ю. (2020) *История астрологии: с древнейших времен до наших дней*. СПб.: Изд. РХГА.
41. Сковорода Г. (2017) Вхідні двері до християнського доброчестя. В кн.: Сковорода Г. *Найкраще* (с. 14-27). Львів: Terra Incognita.
42. Сковорода Г. (2017) Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті (Дружня бесіда про душевний спокій). В кн.: Сковорода Г. *Найкраще* (с. 92-135). Львів: Terra Incognita.
43. Сковорода Г. (2017) Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар миру. В кн.: Сковорода Г. *Найкраще* (с. 136-211). Львів: Terra Incognita.
44. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. (укл.) *Сучасний словник іншомовних слів*. К.: Довіра.
45. Старостин Б.А. (1981) Древнерусская наука в контексте средневековой культуры. *ВИЕТ*. №1 (с.13-14).
46. Стратий Я.М. (1981) *Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII в.* К.: Наукова думка.
47. Уитингтон Э.Т. (2021) Роджер Бэкон и медицина. В кн.: *Роджер Бэкон: алхимия, астрология, магия и медицина (сборник)* (с.175-216). СПб.: Изд. «Академия исследований культуры».
48. Федорович Н. (2014) Опис астрономічних явищ у літописах і в давній українській літературі. В кн.: Петрук О. (ред.) *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць* (с.156-185). Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України.
49. Фома Аквинский (2003). Трактат о творении. В кн.: Фома Аквинский. *Сумма теологии. Часть I. Вопросы 44-74* (с.3-73). К.: Эльга; Ника-Центр.
50. Хорт Г.М. (2021) Доктор Джон Ди. Мистика и астрология елизаветинской эпохи. В кн.: Двина-нинов Б.К. (ред.) *Доктор Джон Ди (сборник)* (с.7-81). СПб.: Изд. «Академия исследований культуры».
51. Юрій Дрогобич (2006) Посвята папі Сиксту IV у книзі «Прогностична оцінка 1483 року». В кн.: Шевчук В., Яременко В. (ред.) *Слово многоцінне. Книга перша* (с.32-33). К.: Аконті.
52. Яворський С. (1991) Велика логіка. В кн.: Яворський С. *Філософські твори: у 3 тт.* Т.1 (с.115-614). К.: Наук. думка.
53. Яворський С. (1991) *Філософські твори: у 3 тт.* Т.1. К.: Наук. думка.
54. Яворський С. (2018) Астрологія, або трактат про зорі. В кн.: Яворський С. *Філософські твори: у 3 тт.* Т.2 (с.217-253). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
55. Яворський С. (2018) Перипатетичні змагання за наступними книгами «Фізики» Аристотеля. В кн.: Яворський С. *Філософські твори: у 3 тт.* Т.2 (с.7-148). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
56. Яворський С. (2018) Стойхеологія, або трактат про елементи. В кн.: Яворський С. *Філософські твори: у 3 тт.* Т.2 (с.254-257). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
57. Яворський С. (2018) Трактат про народження й знищення, або виникнення й загибель. В кн.: Яворський С. *Філософські твори: у 3 тт.* Т.2 (с.301-382). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
58. Яворський С. (2018) *Філософські твори: у 3 тт.* Т.2. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
59. Bacon R. (1920) *Secretum secretorum cum glossis et notibus. Tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta Fratris Rogeri*. Oxonii: Clarendoniano.
60. Bugaj R. (1986) *Nauki tajemne w dawnej Polsce – Mistrz Twardowski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
61. Isaievych I. (2008) Georgius Drohobicz de Russia (Jurij Drohobyč z Rusi): Authentic Sources, 20th Century Positivist Scholarship and Contemporary Quasi-Myths. *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studi in onore di Giovanna Brogi Bercoff. A cura di Maria Di Salvo, Giovanna Siedina, Giovanna Moracci. (Biblioteca di Studi Slavistici. - Vol. 8.)* (p. 289-295). Firenze: Firenze University Press.

62. Oesper R.E. (1930) Alchemy: Folly or Wisdom? *J. Chem. Educ.* Vol. 7, № 11 (p. 2664-2674).

63. Principe L.M., Newman W.R. (2001) Some Problems with the Historiography of Alchemy. In: Newman W.R. and Grafton A. (eds.) (2001) *Secrets of Nature: Astrology and Alchemy in Early Modern Europe* (p. 385-431). Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.

64. Sheppard H.J. (1986) European Alchemy in the Context of a Universal Definition. *Wolfenbütteler Forschungen*. Vol. 32 (p. 13-17).

References

1. Blessed Augustine (1998). O grade Bozhiem. Knigi XIV – XXII. In: *Tvoreniya v 4 tt. T.4* (p. 3-585). Saint Petersburg.: Aleteia, Kyiv: UCIMM-Press (On the City of God. In: Works in 4 vols. Vol.4).

2. Bacon R. (2005) Bolshoe sochinenie. In: Bacon R. *Izbrannoe* (p. 38-413). Moscow: Izdatelstvo Frantsiskantsev (Opus Maius. In: Selected works).

3. Bacon F. (1971) O dostoinstve i priumnozhenii nauk. In: Bacon F. *Sochineniya v 2-x tt. T.1* (p. 86-546). Moscow: Mysl (The Proficiency and Advancement of Learning. In: Works in 2 vols. Vol.1).

4. Gaidenko P.P. (2010) Ponimanie prirody i traktovka estestvoznaniya v srednie veka. In: Seregin A.V. (ed.) (2010) *Kosmos i dusha (Vyp. 2). Uchenie o prirode i myshlenii v Antichnosti, Srednie veka i Novoe vremya: [Issledovaniya i perevody]* (p.241-317). Moscow: Progress-Traditsiya (The understanding of Nature and the interpretation of natural science in the Middle Ages. In: Cosmos and Soul. A doctrine of nature and thinking in Antiquity, Middle Ages, and Modern era: research and translations).

5. Giesel I. (2009) *Vybrani tvory: u 3-kh tt. T.1, Knyha 1*. Kyiv-Lviv: Svichado (Selected works in 3 vols. Vol.1, Book 1).

6. Giesel I. (2009) *Vybrani tvory: u 3-kh tt. T.1, Knyha 2*. Kyiv-Lviv: Svichado (Selected works in 3 vols. Vol.1, Book 2).

7. Giesel I. (2011) *Vybrani tvory: u 3-kh tt. T.2*. Kyiv-Lviv: Svichado (Selected works in 3 vols. Vol.2).

8. Giesel I. (2011) *Vybrani tvory: u 3-kh tt. T.3*. Kyiv-Lviv: Svichado (Selected works in 3 vols. Vol.3).

9. Gogol N.V. (1978) O srednikh vekakh. In: Gogol N.V. *Sobranie sochineniy v 7 tt. T. 6* (p. 28-39). Moscow: Khudozhestvennaya literatura (On the Middle Ages. In: Collected works in 7 vols. Vol.6).

10. Gorfunkel A.Kh. (1969) *Tommazo Campanella*. Moscow: Mysl.

11. Hugo V. (2020) *Sobor Paryzkoj Bohomateri*. Kharkiv: Folio (Notre-Dame de Paris).

12. Dvinyaninov B.K. (ed.) (2021) *Doktor John Dee (sbornik)*. Saint Petersburg.: Izdatelstvo «Akademiya issledovaniy kultury» (Doctor John Dee. A collection).

13. Dysa K. (2014) Astrolohiiia v hospodarskykh poradnykakh Hetmanshchyny XVIII st. In: Petruk O. (ed.) *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* (p. 202-210). Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya.S. Pidstryhacha NAN Ukrainy (Astrology in Economic Guides in the 18th-century Cossack Hetmanate. In: The Ukrainian Sky: Studies on the History of Astronomy in Ukraine: a collection of scientific works).

14. Zhubil H. (ed.) (2020) *Triada chasu. Vyp. 4. Yuriiu Kotermaкови (Drohobychu) 570*. Drohobych: Posvit (The Triad of Time. Issue 4. 570 years of Yuri Koterma (Drohobych)).

15. Zakhara I.S. (1992) Stefan Yavorskyi v istorii vitchyznanoi filosofii. In: Yavorskyi S. *Filosofski tvory. T.1* (p. 5-40). Kyiv: Naukova dumka (Stefan Yavorskyi in the history of domestic philosophy. In: Philosophical Works. Vol.1).

16. Iosif Volotskiy (2011). *Prosvetitel*. Moscow: Institut russkoy tsivilizatsii (The Enlightener).

17. Ibn Sina (2020) *Knyha Spasinnia*. Kyiv: Tempora (The Book of Salvation).

18. Yates F. (1999) *Rozenkrejterskoe prosveschenie*. Moscow: Aleteia, Enigma (The Rosicrucian Enlightenment).

19. Kozytyskyi A., Pidkova I. (eds.) (2007) *Entsyklopediia Lvova. T.1*. Lviv: Litopys (The Encyclopedia of Lviv. Vol.1).

20. Konyskyi H. (1990) Filosofiiia pryrody, abo fizyka. In: Konyskyi H. *Filosofski tvory u 2-kh tt. T.2* (p.6-745). Kyiv: Naukova dumka (Natural philosophy, or Physics. In: Philosophical works in 2 vols. Vol.2).

21. Konyskyi H. (1990) *Filosofski tvory u 2-kh tt. T.1*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical works in 2 vols. Vol.1).

22. Konyskyi H. (1990) *Filosofski tvory u 2-kh tt. T.2*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical works in 2 vols. Vol.2).

23. Kopystynskyi Z. (2006) Iz knyhy: «Palinodiia, abo Knyha oborony», 1621. In: Shevchuk V., Yaremenko V. (red.) *Slovo mnohotsinne. Knyha persha* (p.637-644). Kyiv: Akonit (From the book: Palinodia, or the Book of Defence, 1621. In: The Precious Word. Book 1).

24. Kraliuk P.M., Yakubovych M.M. (2011) *Yan Liatos: renesansna filosofiiia ta nauka na ukrainskykh zemliakh*. Ostroh: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» (Jan Latosz: the Renaissance philosophy and science in Ukrainian lands).

25. Kudriavtsev P.S. (1951) *Istoriia fizyky. T. 1*. Kyiv: Radianska shkola (The History of Physics. Vol.1).

26. Kuznetsov B.G. (1968) *Puti fizicheskoy mysli*. Moscow: Nauka (Paths of Physical Thought).

27. Lemann A. (ed.) (1991) *Illyustririvannaya istoriya suveriy i volshebstva ot drevnosti do nashikh dnei*. Kyiv: Ukraina (The Illustrated History of Superstitions and Magic from the Antiquity till Nowadays).

28. Matviishyn Ya. (2014) Idei Kopernyka v Ukraini. In: Petruk O. (ed.) *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* (p.370-421). Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya.S. Pidstryhacha NAN Ukrainy (The Ideas of Copernicus in Ukraine. In: The Ukrainian Sky: Studies on the History of Astronomy in Ukraine: a collection of scientific works).

29. *Poetychna alkhimiia Geoffrey Chaucer'a* (2017) / Translation, comments, preface, and conclusion by K. Rodyhin. Kyiv: FOP Khalikov (Geoffrey Chaucer's Poetical Alchemy).

30. Prokopovych F. (1980) Lohika. In: Prokopovych F. *Filosofski tvory v 3-kh tt. T. 2* (p. 10-112). Kyiv: Naukova dumka (Logics. In: Philosophical works in 3 vols. Vol.2).

31. Prokopovych F. (1980) Naturfilosofiiia abo fizyka. In: Prokopovych F. *Filosofski tvory v 3-kh tt.*

- T. 2 (p.113-502). Kyiv: Naukova dumka (Natural Philosophy, or Physics. In: Philosophical works in 3 vols. Vol.2).
32. Prokopovych F. (1979) *Filosofski tvory. U 3-kh tt. T.1*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical works in 3 vols. Vol.1).
33. Prokopovych F. (1980) *Filosofski tvory. U 3-kh tt. T.2*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical works in 3 vols. Vol.2).
34. Prokopovych F. (1981) *Filosofski tvory. U 3-kh tt. T.3*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical works in 3 vols. Vol.3).
35. Redgrove H.S. (2021) Roger Bacon. Otets eksperimentalnoy nauki i srednevekovogo okkultizma. In.: *Roger Bacon: alkhimiya, astrologiya, magiya i meditsina (sbornik)* / Transl. by. Yu.F. Rodichenkov (p.21-83). Saint Petersburg: Izdatelstvo «Akademiya issledovaniy kultury» (Roger Bacon. The Father of Experimental Science and Medieval Occultism. In: Roger Bacon. Alchemy, astrology, magic, and medicine (collected works)).
36. Rodyhin K. (2013) Fenomen alkhimii Zakhodu v koordynatakh nauky, mystetstva ta filosofii. *Paddhati: mizhdystyplinarno-metodolohichniy merezhevyi zhurnal. Issue 2*. URL <http://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia/mizhdystyplinarniy-zhurnal/216-2013-vipusk-2/1148-kostiantyn-rodyhin-fenomen-alkhimii-zakhodu.html> (The phenomenon of Western alchemy in the coordinates of science, art, and philosophy).
37. Rodyhin K., Rodyhin M. (2012) Alkhimiya ta naturfilosofske znannia v mentalnomu ta heopolitychnomu prostori Skhidnoi Yevropy XV–XVII stolit. *Skhid*. No. 2 (116) (p. 164-172) (The Alchemy and Natural Philosophical Knowledge in the Mental and Geopolitical Space of the 15-17th-Centuries Eastern Europe).
38. Rodyhin K., Rodyhin M. (2022) Alkhimichna doktryna u vykladi Teofana Prokopovycha v konteksti zahalnoievropeiskoi tradytsii ta sotsiokulturnykh tendentsii. *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T.49* (p. 117-138). Donetsk-Mariupol-Kharkiv (The Alchemical Doctrine Presented by Theophan Prokopovych in the Context of Common European Tradition and Socio-Cultural Trends).
39. Rodichenkov Yu.F. (2019) *Dvadsat vekov alkhimii: ot psevd-Demokrita do nashikh dney*. Saint Petersburg: Izd. RKhGA (Twenty Centuries of Alchemy: From Pseudo-Democritus to Modern Time).
40. Saplin A.Yu. (2020) *Istoriya astrologii: s drevneyshikh vremen do nashikh dney*. Saint Petersburg: Izd. RKhGA (The History of Astrology: From Ancient to Modern Times).
41. Skovoroda H. (2017) Vkhidni dveri do khrystyianskoho dobrochestia. In: Skovoroda H. *Naikrashche* (p. 14- 27). Lviv: Terra Incognita. (An Entrance to Christian Piety. In: The Best Works)
42. Skovoroda H. (2017) Rozmova p'iaty podorozhnykh pro spravzhnie shchastia v zhytti (Druzhnia besida pro dushevnyi spokii). In.: Skovoroda H. *Naikrashche* (p. 92-135). Lviv: Terra Incognita. (A Conversation of Five Wanderers about True Life Happiness (A Friendly Talk on Peace of Mind. In: The Best Works)
43. Skovoroda H. (2017) Rozmova, shcho nazyvaetsia Alfavit, abo Bukvar myru. In.: Skovoroda H. *Naikrashche* (p. 136-211). Lviv: Terra Incognita. (A
- Talk Named an Alphabet, or an Alphabet of Peace. In: The Best Works)
44. Skopnenko O.I., Tsybaliuk T.V. (eds.) *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv: Dovira (The Modern Dictionary of Foreign Words).
45. Starostin B.A. (1981) Drevnerusskaya nauka v kontekste srednevekovoy kultury. *VIET. №1* (p.13-14) (The Old Rus Science in the Context of the Medieval Culture).
46. Stratii Ya.M. (1981) *Problemy naturfilosofii v filosofskoy mysli Ukrainy XVII v*. Kyiv: Naukova dumka (The Problems of Natural Philosophy in the Philosophical Thought of 17th-century Ukraine).
47. Withington E.T. (2021) Roger Bacon i meditsina. In: *Roger Bacon: alkhimiya, astrologiya, magiya i meditsina (sbornik)* (p.175-216). Saint Petersburg: Izdatelstvo «Akademiya issledovaniy kultury» (Roger Bacon and Medicine. In: Roger Bacon: Alchemy, Astrology, Magic, and Medicine (Collected works)).
48. Fedorovych N. (2014) Opys astronomichnykh yavlyshch u litopysakh i v davniy ukrainskii literaturi. In: Petruk O. (ed.) *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* (p.156-185). Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya.S. Pidstryhacha NAN Ukrainy (A Description of Astronomical Phenomena in the Chronicles and Old Ukrainian Literature. In: The Ukrainian Sky: Studies on the History of Astronomy in Ukraine: a collection of scientific works).
49. Thomas Aquinas (2003). *Traktat o tvorenii*. In: Thomas Aquinas. *Summa teologii. Chast I. Voprosy 44-74* (p.3-73). Kyiv: Elga; Nika-Centr (The Treatise on Creation. In: The Sum of Theology. Part I. Questions 44-74).
50. Hort G.M. (2021) Doktor John Dee. Mistika i astrologiya elizavetinskoy epokhi. In: Dvinyaninov B.K. (ed.) *Doktor John Dee (sbornik)* (p.7-81). Saint Petersburg: Izdatelstvo «Akademiya issledovaniy kultury» (Dr. John Dee: Elizabethan mystic and astrologer. In: Doctor John Dee. A collection).
51. Yurii Drohobych (2006) Posviata papi Sykstu IV u knyzi «Prohnostychna otsinka 1483 roku». In: Shevchuk V., Yaremenko V. (eds.) *Slovo mnohotsinne. Knyha persha* (p.32-33). Kyiv: Akonit (A Dedication to the Pope Sixtus IV in the Book “Prognostic Assessment of the Current Year 1483”. In: The Precious Word. Book 1).
52. Yavorskyi S. (1991) Velyka lohika. In: Yavorskyi S. *Filosofski tvory: u 3 tt. T.1* (p.115-614). Kyiv: Naukova dumka (The Major Logics. In: Philosophical Works in 3 vols. Vol.1).
53. Yavorskyi S. (1991) *Filosofski tvory: u 3 tt. T.1*. Kyiv: Naukova dumka (Philosophical Works in 3 vols. Vol.1).
54. Yavorskyi S. (2018) Astrolohiia, abo traktat pro zori. In: *Yavorskyi S. Filosofski tvory: u 3 tt. T.2* (p.217-253). Lviv: LNU im. Ivana Franka (Astrology, or a Treatise on Stars. In: Philosophical Works in 3 vols. Vol.2).
55. Yavorskyi S. (2018) Perypatetychni zmahannia za nastupnyimi knyhamy «Fyzyky» Arystotelia. In: *Yavorskyi S. Filosofski tvory: u 3 tt. T.2* (p.7-148). Lviv: LNU im. Ivana Franka (The Peripatetic Competitions after the Next Books of Aristotle's Physics. In: Philosophical Works in 3 vols. Vol.2).

56. Yavorskyi S. (2018) Stoikheolohiia, abo traktat pro elementy. In: Yavorskyi S. *Filosofski tvory: u 3 tt. T.2* (p.254-257). Lviv: LNU im. Ivana Franka (Stoicheology, or a Treatise on Elements. In: Philosophical Works in 3 vols. Vol.2).

57. Yavorskyi S. (2018) Traktat pro narodzhennia y znyshchennia, abo vynyknennia y zahybel. In: Yavorskyi S. *Filosofski tvory: u 3 tt. T.2* (p.301-382). Lviv: LNU im. Ivana Franka (A Treatise on Birth and Destruction, or Origin and Death. In: Philosophical Works in 3 vols. Vol.2).

58. Yavorskyi S. (2018) *Filosofski tvory: u 3 tt. T.2*. Lviv: LNU im. Ivana Franka (Philosophical Works in 3 vols. Vol.2).

59. Bacon R. (1920) *Secretum secretorum cum glossis et notibus. Tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta Fratris Rogeri*. Oxonii: Clarendoniano.

60. Bugaj R. (1986) *Nauki tajemne w dawnej Polsce – Mistrz Twardowski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

61. Isaievych I. (2008) Georgius Drohobicz de Russia (Jurij Drohobyč z Rusi): Authentic Sources, 20th Century Positivistic Scholarship and Contemporary Quasi-Myths. *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studi in onore di Giovanna Brogi Bercoff. A cura di Maria Di Salvo, Giovanna Siedina, Giovanna Moracci. (Biblioteca di Studi Slavistici. - Vol. 8.)* (p. 289-295). Firenze: Firenze University Press.

62. Oesper R.E. (1930) Alchemy: Folly or Wisdom? *J. Chem. Educ.* Vol. 7, № 11 (p. 2664-2674).

63. Principe L.M., Newman W.R. (2001) Some Problems with the Historiography of Alchemy. In: Newman W.R. and Grafton A. (eds.) (2001) *Secrets of Nature: Astrology and Alchemy in Early Modern Europe* (p. 385-431). Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.

64. Sheppard H.J. (1986) European Alchemy in the Context of a Universal Definition. *Wolfenbütteler Forschungen*. Vol. 32 (p. 13-17).

УДК 1 (091)

**МЕТОДИ ПІЗНАННЯ В ТРАДИЦІЇ
КАШМІРСЬКОГО ШИВАЇЗМУ
ПО ТЕКСТУ «ШИВА-СУТРА»**

**METHODS OF KNOWLEDGE IN THE
TRADITION OF KASHMIR SHIVAISM
ACCORDING TO THE TEXT
«SHIVA-SUTRA»**

Шинкарьова А.,

аспірантка кафедри Історії філософії
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: shinkarovaalina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5167-0333

Shinkaryova A.,

graduate student of the Department of
History of Philosophy of Kyiv National University
named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv),
e-mail: shinkarovaalina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5167-0333

В статті розглянуті методи пізнання, які були запропоновані учням в традиції кашмірського шиваїзму на самому початку її становлення. За час існування кашмірського шиваїзму на території сучасного штату Кашмір, загально визнаним її початком було викладання Васугуптою «Шива-сутри», авторство якої, за поширеною традицією індійської філософської думки, приписувалося Шиві. Цей текст, який датується VII-IX ст. н.е. є одним з найважливіших в традиції.

Матеріалом дослідження були шлоки тексту «Шива-сутри», перекладеного з санскриту під час магістерського дослідження в КНУ імені Тараса Шевченка.

Ключові слова: чайтанья, чітта, «Шива-сутра», кашмірський шиваїзм, Абгінавагупта.

The article considers the methods of cognition that were offered to students in the tradition of Kashmiri Shivaism at the very beginning of its formation. During the existence of Kashmiri Shivaism in the modern state of Kashmir, it was generally accepted that Vasugupta taught the Shiva Sutra, which, according to a common tradition of Indian philosophical thought, was attributed to Shiva. This text, which dates from the VII-IX centuries AD. is one of the most important in the tradition.

The material of the research was the sloka of the text "Shiva-sutra", translated from Sanskrit during the master's study at the Taras Shevchenko National University.

Keywords: caitanya, chitta, Shiva Sutra, Kashmiri Shivaism, Abginawagupta.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження аргументована тим, що тексти кашмірського шиваїзму є малодослідженою темою у вітчизняному науковому співтоваристві, проте саме вони репрезентують філософ-

ську школу, яка визнається найвищим етапом розвитку індійської філософії періоду її розквіту.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження було виявити шлоки «Шива-сутри», які містять концепти, що описують пізнання і його методи. Прояснити, чи відрізняються методи пізнання, запропоновані у трьох розділах, в залежності від рівня учня і його здатності до сприйняття і опанування практик різного рівня складності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що «Шива-сутра» неодноразово перекладалася іноземними мовами, перекладів українською досі не існувало. Найкращим перекладам «Шива-сутри» вже більше 30-ти років. За поширеною традицією індійської філософської думки, текст супроводжується коментарем і, здебільше, такі коментарі надають «Шива-сутри» - прозору філософському тексту, релігійного тлумачення.

Новизна дослідження полягає в тому, що самостійний переклад «Шива-сутри» українською мовою в методології історико-філософського дослідження, дозволяє звільнити його від історично-обумовлених інтерпретацій і виявити сутність концептів, закладених в нього.

В індійській філософській традиції було поширеним складання списків, як спосіб систематизації. Практика складання списків застосовувалася і до філософських шкіл або даршан. В списку філософських шкіл - тексті XIV ст. «Сарвадаршана-санграха», авторство якого приписується індійському вченому Мадхаві, і який вважається авторитетної збіркою шістнадцяти найбільш відомих філософських систем Індії, кожній філософській школі відводиться окремий розділ. Школи названі, як правило, за іменем засновника або найбільш відомого представника, або ж, в деяких випадках, складовою частиною назви є головний концепт філософської системи.

С. Радхакрішнан в своїй роботі «Індійська філософія» вказує, що Мадхва відмітив чотири школи шиваїзма – накулішатупаті, шива, пратьябхіджня і расешвара [957, 13].

Розділ «Сарвадаршана-санграха», який названий «Пратьябхіджня - даршана», присвячений кашмірському шиваїзму [248, 8]. В назві використаний термін пратьябхіджня, який означає впізнавання. Концепт пратьябхіджня є одним з головних в філософській традиції, яка виникла приблизно в VIII- XI ст. в Кашмірі і відома сьогодні як кашмірський шиваїзм. Ця традиція шиваїзму-шактизму склалася поєднанням підходів шкіл тантри Кули, Тріки і Крама. Найбільшого розквіту філософської думки кашмірський шиваїзм досяг в роботах Абгінавагупти (X-XI ст.), саме він концептуалізував досвід, накопичений тантричними школами і обґрунтував тантричну філософію.

Тексти кашмірського шиваїзму стали доступними для вивчення на Заході, насамперед,

починаючи з публікації Кашмірської серії тантричних текстів (Kashmir Series Of Texts And Studies). Згідно списку публікацій дослідницького департаменту штата Джаму и Кашмір до 1962 було опубліковано 104 роботи, різні за об'ємом, серед них 74 включено в Кашмірську серію [27], інші видані окремими виданнями. Текстом №1 опублікованим в 1911 в цій серії був текст «Шива-сутра» Васугупти з коментарем Кшемараджі, що підкреслює його особливе значення [28].

«Шива-сутра» Васугупти це корінний текст традиції, який містить філософські концепції та ідеї. Можна вважати, що в «Шива-сутрі» обґрунтовується світогляд практика, пояснюються базові концепції, які допомагають зрозуміти на що спрямована ця традиція і чого саме може досягти практикуюча людина.

В трьох розділах «Шива-сутри» запропоновано три підходи до практики, орієнтовані на три різних типи учнів. Поділ учнів на типи, в залежності від способу сприйняття інформації, а отже, і здатності до навчання, досить поширений в індійській філософській культурі. Так наприклад, учні можуть поділятися на дів'я, віра, пашу. Дів'я досягають знання не докладаючи зусиль, їм все зрозуміло з першого разу, віра горять бажанням пізнавати, а пашу – дуже повільно пізнають щось.

В трьох частинах «Шива-сутри» викладені підходи до пізнання трьох різних типів. Термін упая (urāya) означає засоби, методи, способи.

Назва першого розділу «Шива-сутри» 1-śāmbhavarāya означає благий, використовується як епітет Шиви. І весь перший розділ спрямований на доведення головного концепту «Шива-сутри», що розумність людини і є вищий стан, і завдання полягає в тому, щоб усвідомити себе таким.

Другий розділ «Шива-сутри» 2-śāktorāya. Концепт шакті (śakti) складний, він перекладається як енергія, воля, бажання. Персоніфіковане уявлення про знання, які різновид Шакті, якими практик може оволодіти як жінкою, часто зустрічається в традиції Ваджраяни, тибетського різновиду тантри. Загальна ідея другої частини «Шива-сутри» - природа знання граматична.

Третій розділ «Шива-сутри» 3-āṇavarāya. Словосполучення āṇavarāya складається з āṇava, який у словнику Monier-Williams – exceeding smallness, у словнику Apte - exceedingly small.

Оскільки сутри це специфічний жанр текстів, в якому зміст викладається послідовно за допомогою коротких тез, то можна зробити висновок, що кожний розділ відповідно присвячений роз'ясненню першої шлоки розділу.

Всі три розділи «Шива-сутри» починаються з шлок, які мають в своєму складі концепт, пов'язаний зі свідомістю, мисленням.

Перший розділ 1- śāmbhavarāya починається зі шлоки:

caitanyaṃātma | 1-1|

Атман – усвідомленість

Слово caitanyaṃ іменник середнього роду в номінативному відмінку, у словнику Monier-Williams – consciousness, intelligent, sensation, soul, spirit; the Universal Soul or Spirit.

Слово походить від кореня cit, який в словнику Apte перекладається як to perceive, see, notice, observe; to know, understand, be aware or conscious of; thought, perception; intelligence, intellect, understanding. У Monier-Williams перекладається як piling up, knowing, thinking; thought, intellect, spirit, soul. Згідно зі «Дхату-патхою» – збіркою санскритських коренів IV століття до н.е., авторство якого приписується граматику Паніні, cit має значення to perceive, be conscious; to think, consider; to be awake/conscious, to understand.

Формотворення слова caitanyaṃ відбулося в два етапи: через додавання до кореня cit суфікса an, цей суфікс створює назву дії середнього роду і впливає на корінь, а саме посилює голосну і змінює голосну a на ai; потім до слова додався вторинний суфікс ya, який створює абстрактний іменник середнього роду.

Отже caitanyaṃ- це усвідомленість – абстрактний іменник. Ще і з відтінком універсальності. Але, це слово – те, що означає. А означуване якраз останнє слово шлоки, а саме атман. Така форма шлоки, в якій те, що означає і означуване слово в номінативних відмінках, перекладаються з останнього слова.

Атман особливо насичений термін, стосовно якого немає однозначної узгодженості у перекладі. Це і індивідуальна душа, і універсальна душа, і глибинна сутність людини. Цей термін можна залишити без перекладу.

Другий розділ 2-śāktorāya починається зі шлоки:

cittaṃ mantraḥ | 2-1|

Мантра – мислення

В даному випадку слово cittaṃ в середньому роді означає розум, мислення, знання. Взагалі слово citta має близько 10 варіантів перекладу. У словнику Monier-Williams – attending, observing; thinking, reflecting, imagining; intention, aim; memory; intelligence, reason. У словнику Apte – observing, attending; thought, thinking, attention; desire, intention, aim; the aim; the heart; reason, intellect; knowledge.

Слово cittaṃ утворилося з того самого кореня cit додаванням суфіксу ta, який створює пасивно-активний дієприкметник минулого часу середнього роду.

Термін mantra має в своєму складі корінь man і суфікс tra. Корінь man в «Дхату-патха» перекладається як to think, to consider as; to understand – і означає думати, зрозуміти, а суфікс tra – місце знаходження або інструмент. Складається значення – те, в чому знаходиться думка, тобто мовний вираз, місце формулювання думки. Або ж інструмент мислення.

Третій розділ 3-āṇavopāya починається зі шлоки:

ātmā cittam | 3-1|

Мислення – атман

В цій шлоці використані вже знайомі терміни cittam і атман. Оскільки атман може означати як індивідуальну душу людини, так і загальний світ, означення мислення через атман підкреслює ідею про зв'язок індивідуальної душі з всесвітом і природу цього зв'язку – розумність.

Концепти: чайтанья (caitanya), чітта (citta), мантра (mantra) сформовані з коренів, які мають відношення до мислення. У cit - значення ближче до думка, як така, а у man - власна думка. Від кореню man походить слово манос – різновид когнітивного органу почуттів –індрії. За допомогою первинних і вторинних суфіксів ці корені стали різними частинами мови, але зберегли значення, які мають відношення до процесу мислення.

В першому розділі «Шива-сутри» 1-śāmbhavorāya вже в першій шлоці задекларовано, що атман це розумність – свідомість.

caityanamātmā | 1-1|

Атман – усвідомленість

Стан Бхайрави, який є найвищим в тантрі – це спрямування вгору

udyamo bhairavaḥ | 1-5|

Бхайрава – спрямованість вгору

А розрізнення трьох станів свідомості – це стан насолоди:

j ā g r a t s v a p n a s u ṣ u p t a b h e d e t u r y ā b h o g a s a m b h a v a ḥ | 1-7|

Можливість розрізнити стани пробудження, сну, глибокого сну - можливість насолоджуватися четвертим станом турья.

Оскільки вже з перших концептів «Шива-сутри» формується уявлення про дискурс твору, зрозуміло, що мова йде не про фізичні стани організму, а про ментальні і когнітивні. В шлоці мова йде про пробудження від невігластва, хибних уявлень, застарілих переконань і насолодження від звільнення своєї свідомості від помилкових уявлень.

jñānam jāgrat | 1-8|

Пробудження – це знання

svapno vikalpāḥ | 1-9|

Ментальні конструкції – це сон

aviveko māyāsaṁsuptam | 1-10|

Глибокий сон майі - це нерозрізнення.

tritayabhoktā vīreśaḥ | 1-11|

Володар героїв той, хто насолоджується (розрізненням) трьох (станів).

vitarka ātmajñānam | 1-17|

Знання атмана – розрізнення [23].

Отож, можна стверджувати, що головним методом роботи зі свідомістю, який пропонує перший розділ «Шива-сутри» – є розрізнення станів свідомості на знання, ментальні конструкції і ілюзії.

В першій шлоці другого розділу 2-śāktopāya: cittam mantraḥ | 2-1|

Мантра – свідомість.

Знання людини пов'язане зі словами, і ознакою того, що людина щось зрозуміла буде те, що це розуміння сформульоване у висловлювання красиве і лаконічне, як мантра.

prayatnaḥ sādhaḥ | 2-2|

Практик наполегливий.

vidyāśarīrasattā mantrarahasyam | 2-3|

Схована в мовному виразі – природа знання.

gururupāyaḥ | 2-6|

Метод – гуру.

mātrkācakrasambodhaḥ | 2-7|

Розуміння – матрика чакра.

Матрика – це поширена назва санскритського алфавіту.

jñānam annam | 2-9|

Їжа - знання

vidyāsamhāre taduttha svapna darśanam | 2-10|

Пробудження від бачення сну – збирання знань в одне [18].

Отже, практик досягає розуміння, формує знання і збирає разом знання, тобто створює систему знань. І здійснює це за допомогою вчителя. Тобто для тих учнів, які не здатні одразу прийняти і усвідомити концепт, що розумність людини і є її природа, в другому розділі пропонується шлях пізнання за допомогою гуру.

Третій розділ 3- āṇavopāya починається з шлоки

ātmā cittam | 3-1|

Мислення – атман

В третьому розділі «Шива-сутри» окремий інтерес викликають методи пізнання, пов'язані з переживанням досвіду. Це методи роботи з індріями, органами почуттів описані в групі шлок:

jāgrad dvitīyakaḥ | 3-8|

Подвійний діяч - спостерігач

nartaka ātmā | 3-9|

Атман – актор

gaṅgo'ntarātmā | 3-10|

Внутрішній атман – сцена

prekṣakāṅdriyāṇi | 3-11|

Органи почуттів (індрії) - глядачі [18].

В цих шлоках мова йде про спостереження за власними переживаннями, які відіграються на внутрішній сцені.

Ще два цікавих метода, які можна вважати також різновидом переживання – це розчинення і становлення.

sthitilayau | 3-31|

Зникнення (розчинення) і становлення

tat pravṛttāvapyanirāsaḥ samvettrbhāvāt | 3-32|

В тій діяльності виникає раса [18].

Що стосується концепту раса, яка виникає в процесі діяльності, його можна перекладати як естетичне переживання, сік, есенція. Цей концепт, який з'являється вже у Мандук'я упанішаді, «Натгья- шастрі» Бгарати і, згодом,

у «Шива-сутрі» і отримає подальший розвиток в філософії Абгінавагупти, а саме у теорії раса.

Отже, в третій частині «Шива сутри» є методи, пов'язані з переживаннями, контролем і процесом розчинення, і кристалізації свідомості.

Можна зробити висновок, що перший розділ орієнтований на склад учнів, які можуть досягати інсайту, прориву завдяки потужному мисленню. Основний метод для них розрізнення, в тому числі своїх ілюзій. Другий розділ орієнтований на учнів, які можуть вивчити щось, набути знань за допомогою вчителя. Природа їх знань граматична і метод формулювання і структурування матеріалу. Третій розділ для учнів, яким необхідно контролювати переживання і думки і їх метод пізнання, пов'язаний з розчиненням у досвіді і концентрацією себе з нього.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, вже у базовому найавторитетнішому тексті традиції тантри ми можемо бачити чітко виражений методологічний підхід. В кожному з трьох розділів вже в першій шлоці, яка роз'яснюється впродовж наступних шлок, закладено концепт, пов'язаний з пізнанням, свідомістю, мисленням. Методи і техніки запропоновані в кожному з розділів спрямовані на пізнання природи людини, а саме розумності. Але при цьому автор вважає за необхідне сказати те ж саме трохи іншою мовою, враховуючи різну здатність учнів до сприйняття. Це означає що існувало декілька методологічних підходів до досягнення однієї і тієї ж мети. Це стає цілком зрозумілим, якщо сприймати тантру як практику, орієнтовану на розвиток розумності і свідомості людини.

Можна вважати вкрай перспективним подальше вивчення традиції кашмірського шиваїзму в напрямку дослідження методології, яка була розроблена і запропонована в текстах кашмірського шиваїзму.

Список використаних джерел

1. Абхінавагупта, Тантра- сара [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://www.abhidharma.ru/A/Yoga/Tantra/Sara.htm> (дата звернення 27.04.2020). — Назва з екрана
2. Аристотель, Поэтика [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://royallib.com/read/aristotel/poetika.html#0> (дата звернення 27.04.2020). — Назва з екрана
3. Гнаговська Г. В. Принцип історизму та історизму в дослідженні індійської філософії / Г. В. Гнаговська // Всеукраїнська конференція індологів «Індія - 70 років незалежного розвитку: досягнення, проблеми, перспективи» 30-31 січня 2018 р. [Текст] / за ред. О. І. Лукаш. — Київ: Фоліант, 2018. — С. 33–34.
4. Гришкова Н.В. Концепт як мовно-культурний феномен / Н. В. Гришкова //Наукові записки [На-

ціонального університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна - 2009. - Вип. 11. - С. 187-193.

5. Завгородній Ю. Ю. Індійська філософія й уявлення про звільнення (мокшу) у «Манав-дгарма-шастрі» / Ю. Ю. Завгородній. — *Sententiae*, 36(2), 2017в. — С. 117–132.

6. Завгородній Ю. Прана // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Полішук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). — Київ: Абрис, 2002.— 742.

7. Індійська філософія: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авторів; за заг. ред. Т. П. Кононенко. — Харків: Фолио, 2019. — 142с.: іл.

8. Историко – философский ежегодник 2009. - М: Центр гуманитарных инициатив. 2010. – 509 с.

9. Кашмирский Шиваизм. Наслаждение и освоение. Пандит Б.Н. - М.: Издательство Ганга. 2010. -352 с.

10. Кшемараджа Разьяснение Шива-сутры. Паравешика: пер. с санскр. О. Ерченкова. — М.: Ганга, 2012. — 320 с.

11. Лунный свет санхьи. Изд. подгот. В. К. Шохин. -М.: Ладомир, 1995. - 326 с.

12. Паду А. Понять тантризм пер. А.Игнатъева [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://www.facebook.com/andreignatiev.3> (дата звернення 27.04.2020). — Назва з екрана

13. Радхакришнан Сарвепалли Индийская философия. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2008. – 1007 с.

14. Сафронов А. Г. Психопрактики в мистических традициях от архаики до современности: монография / А. Г. Сафронов. — Х.: ФЛП Коваленко А. В., 2008. — 288 с.

15. Сафронов А. Г. Сутра 1.2. Читта вритти ниродха [Електронний ресурс] / А. Г. Сафронов. — Режим доступу до ресурсу: http://www.yogasutra.org/2012/12/blog-post_19.html#more (дата звернення 30.03.2018а). — Назва з екрана

16. Упанишады веданты, шиваизма и шактизма. Антология избранных упанишад / Пер. с санскрита С. В. Лобанова, С. С. Фёдорова. — М.: Старклайт, 2009. — 224 с.

17. Шохин В. К. Школы индийской философии. Период формирования (IV в. до н.э. – II в. н.э.) / В. К. Шохин. — М.: Восточная литература, 2004. - 415 с.

18. Шинкарёва А.О. «Філософія кашмірського шиваїзму на прикладі «Шива-сутра» кваліфікаційна робота за напрямком підготовки історія філософії на здобуття кваліфікаційного рівня магістра філософії – К., 2020.

19. Abhinavagupta Tantrāloka.- Varanasi: Indian Mind, 2016 – 322.

20. Kamalakar Mishra. Kashmir Shaivism. The Central Philosophy of Tantrism. – Rudra Press Delhi 1999. - 473.

21. Monier Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European languages - Oxford Clarendon Press 1899. – 701.

22. Singh J. Siva Sutras. The Yoga of Supreme Identity – Motilal Banarsidass Publishers PVT. LTD Delhi 2006. – 332 с.

23. Shinkarova A. The concept caitanya in the philosophy of Kashmir shaivism in the text the Siva

Sutras. "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020", International Scientific Conference (2020; Kyiv). International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020", April 22-23, 2020. – Kyiv: Publishing center "Kyiv University", 2020. – 343 p.

24. The aphorisms of Siva. The SivaSutra with Bhaskara's Commentary the Varttika. Translated with Exposition and Notes by Mark S.G. Dyczkowski. State University of New York Press. – 247.

25. The Dhatupathah by J.L. Shastri. 3rd reprint. – Delhi: Motilal Banarsidass, 2011. – 52 p.

26. śrīśivasūtra [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.281055/page/n3/mode/2up> (дата звернення 27.04.2020). — Назва з екрана

27. śrīśivasūtra [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://sanskritdocuments.org/doc/shiva/shivasutra.html?lang=sa>, (дата звернення 27.04.2020). — Назва з екрана

28. https://archive.org/details/kashmirseriesoftextsandstudiesuniversityofkashmir_202004_845_D/page/n1/mode/2up

29. https://archive.org/details/kstsbooklistuniversityofjk_202004_730_m/page/n13/mode/2up

References

1. Abhinavagupta, Tantrasara [Electronic resource] / Mode of access to the resource: <http://www.abhidharma.ru/A/loga/Tantra/Cara.htm> (access date 27.04.2020). - Name from the screen

2. Aristotle, Poetics [Electronic resource] / Mode of access to the resource: <https://royallib.com/read/aristotel/poetika.html#0> (access date 27.04.2020). - Name from the screen

3. Gnatovska GV The principle of historicism and historicism in the study of Indian philosophy / GV Gnatovska // All-Ukrainian Conference of Indologists "India - 70 years of independent development: achievements, problems, prospects" January 30-31, 2018 [Text] / for ed. OI Lukash. - Kyiv: Foliant, 2018. - P. 33-34.

4. Grishkova NV The concept as a linguistic and cultural phenomenon / NV Grishkova // Scientific notes [National University "Ostroh Academy"]. Ser.: Philological - 2009. - Issue. 11. - P. 187-193.

5. Zavgorodny Yu. Yu. Indian philosophy and ideas about liberation (moksha) in "Manava-dharma-shastra" / Yu. Yu. Zavgorodny. - Sententiae, 36 (2), 2017v. - P. 117-132.

6. Zavgorodny Y. Prana // Philosophical encyclopedic dictionary / VI Shinkaruk (chairman of the editorial board) and others.; LV Ozadovska, NP Polishchuk (scientific editors); IO Pokarzhevskaya (decoration). - Kyiv: Abris, 2002. — 742.

7. Indian philosophy: a guide. for students. higher textbook lock / qty. authors; for the head ed. TP Kononenko. - Kharkiv: Folio, 2019. - 142p.: ill.

8. Historical and Philosophical Yearbook 2009. - M.: Center for Humanitarian Initiatives. 2010. - 509 p.

9. Kashmiri Shivaism. Enjoyment and liberation. Pandit BN - Moscow: Ganges Publishing House. 2010. - 352 p.

10. Kshemaraja Explanation of the Shiva Sutra. Parapraveshika: lane. in Sanskrit O. Erchenkova. - M.: Ganga, 2012. - 320 p.

11. Sankhya moonlight. Ed. prep. VK Shokhin. -M.: Ladomir, 1995. - 326 p.

12. Padu A. The concept of tantrism per.A. Ignatiev [Electronic resource] / Mode of access to the resource: <http://www.facebook.com/andrei.ignatiev.3> (access date 27.04.2020). - Name from the screen

13. Radhakrishnan Sarvepalli Indian philosophy. - Moscow: Academic Project; Alma Mater, 2008. - 1007 p.

14. Safronov AG Psychopractices in mystical traditions from the archaic to the present: a monograph / AG Safronov. - H.: FLP Kovalenko AV, 2008. - 288 p.

15. Safronov AG Sutra 1.2. Читта вритти ниродха [Electronic resource] / AG Safronov. - Mode of access to the resource: http://www.yogasutra.org/2012/12/blog-post_19.html#more (access date 30.03.2018a). - Name from the screen

16. Upanishads of Vedanta, Shivaism and Shaktism. Anthology of Selected Upanishads / Translated. from Sanskrit SV Lobanov, SS Fedorov. - M.: Star-kleit, 2009. - 224 p.

17. Shokhin VK School of Indian Philosophy. Period of formation (IV century BC - II century AD) / VK Shokhin. - M.: Восточная литература, 2004. - 415 с.

18. Shinkaryova AO "Philosophy of Kashmiri Shivaism on the example of" Shiva-sutra "qualification work in the field of preparation of the history of philosophy for the qualification level of Master of Philosophy - K., 2020.

19. Abhinavagupta Tantrāloka. - Varanasi: Indian Mind, 2016 - 322.

20. Kamalakar Mishra. Kashmir Shaivism. The Central Philosophy of Tantrism. - Rudra Press Delhi 1999. - 473.

21. Monier Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages - Oxford Clarendon Press 1899. - 701.

22. Singh J. Gray Tomorrow. The Yoga of Supreme Identity - Motilal Banarsidass Publishers PVT. LTD Delhi 2006. - 332 с.

23. Shinkarova A. The concept of caitanya in the philosophy of Kashmir shaivism in the text of Siva Sutras. "The Days of Science of the Faculty of Philosophy - 2020", International Scientific Conference (2020; Kyiv). International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy - 2020", April 22-23, 2020. - Kyiv: Publishing center "Kyiv University", 2020. - 343 p.

24. The aphorisms of Siva. The Gray Tomorrow with Bhaskara's Commentary the Varttika. Translated with Exposition and Notes by Mark S.G. Dyczkowski. State University of New York Press. - 247.

25. The Dhatupathah by J.L. Shastri. 3rd reprint. - Delhi: Motilal Banarsidass, 2011. - 52 p.

26. śrīśivasūtra [Electronic resource] / Resource access mode: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.281055/page/n3/mode/2up> (accessed 27.04.2020). - Name from the screen

27. śrīśivasūtra [Electronic resource] / Resource access mode: <https://sanskritdocuments.org/doc/shiva/shivasutra.html?lang=sa>, (accessed 27.04.2020). - Name from the screen

28. https://archive.org/details/kashmirseriesoftextsandstudiesuniversityofkashmir_202004_845_D/page/n1/mode/2up

29. https://archive.org/details/kstsbooklistuniversityofjk_202004_730_m/page/n13/mode/2up

УДК 17:[616.98-036.21:578.834-021.68]+[316.3:330.341](045)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР
POST-COVID-19 РЕАЛЬНОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ (ЧАСТИНА 2)**

**SOCIO-ECONOMIC DIMENSION OF POST-
COVID-19 REALITY: PHILOSOPHICAL
ANALYSIS (PART 2)**

Шуст Н. Б.,

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії, соціології
та політології Київського національного
торговельно-економічного
університету (Київ, Україна)
e-mail: n.shust@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8491-160X

Морозов А. Ю.,

доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, соціології
та політології, Київського національного
торговельно-економічного
університету (Київ, Україна)
e-mail: a.morozov@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-8051-7055

Shust N. B.,

Doctor of sociological sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy,
Sociology and Political science Kyiv National
University of trade and economics (Kyiv, Ukraine)
e-mail: n.shust@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8491-160X

Morozov A. Yu.,

Doctor of philosophical Sciences, Associate
professor, Professor of the Department of
Philosophy, Sociology and Political science
Kyiv National University of trade and
economics (Kyiv, Ukraine)
e-mail: a.morozov@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-8051-7055

У статті здійснено філософський аналіз соціально-економічного виміру «пост-ковідного» стану; розглядаються зміни світу в різних сферах життя суспільства та внесення корективів в баланс розвитку; доведено необхідність реформування сучасного соціуму.

Ключові слова: філософський вимір, соціально-економічний метод, українське суспільство, ковід, нігілізм, глобальна економічна система, геополітичне середовище, цифрова економіка.

The article carried out a philosophical analysis of the socio-economic dimension of the «post-kovid» state; considers changes of the world in different spheres of society and making adjustments to the balance of development; proved the need to reform modern society.

Keywords: philosophical dimension, socio-economic method, Ukrainian society, kovid, nihilism,

global economic system, geopolitical environment, digital economy.

Постановка проблеми. Головним фактором впливу на соціально-економічні процеси в сьогоденні виявився фактор розповсюдження пандемії, що в свою чергу суттєво впливає на життєдіяльність багатьох держав світу, в тому числі і на Україну. «Пандемія COVID-19 нанесла беспрецедентний удар по мировым усилиям, направленным на ликвидацию крайней бедности, повышение медианного дохода и достижение всеобщего благополучия» [1], а також звела нанівець досягнутий в останні десятиліття прогрес у сфері людського капіталу [2].

Професор Бостонського університету Сандро Галеа (Sandro Galea) [3] на питання: «Як вирішити соціальні проблеми, які сприяли поширенню Covid-19?» відповів, що пандемія – це міжнародний провал, який підкреслив, наскільки слабкими є наші соціальні та економічні системи та наскільки вони не сприяли покращенню нашого здоров'я. Що нам робити, коли пандемія піде на спад? Нам потрібно довго і ретельно аналізувати соціальні та економічні системи, від яких залежить те, як ми живемо, працюємо та розважаємося. Тут ідеться саме про соціальні проблеми, а не біологічні. А їх вирішувати складніше. Але Covid-19 повинен спонукати нас знайти спосіб перебудувати світ таким чином, щоб усі без винятку мали доступ до якісного медичного обслуговування, безпечного житла, хороших шкіл, достойної заробітної плати, чистого повітря, питної води. Світ повинен стати кращим».

Виклад основного матеріалу дослідження. COVID-19 є ще одним аргументом на користь збільшення медичного страхування і надання оплачуваної відпустки через хворобу. В країнах, охоплених кризою громадської охорони здоров'я, незастраховані пацієнти і ті, хто не має оплачуваної відпустки через хворобу, отримують потужний стимул для продовження роботи, бо не можуть дозволити собі припинити працювати. Це в свою чергу поставить під загрозу інших і в результаті підвищить рівень смертності і посилить спільний економічний вплив кризи.

Хоча закриття кордонів не може гарантувати повне вирішення ризику зараження, все ж воно виявилось певною мірою ефективним заходом. Повністю «звернути» глобалізацію шляхом відступу за національні кордони вже неможливо. Втім, є більш реалістичне рішення в дусі повернення до ідей соціально захищеної держави. Воно, на думку вченого, полягає в тому, щоб розширити доступ до охорони здоров'я та основних засобів соціального захисту для більшої частини населення світу. Це не тільки продемонструє солідарність, а й мінімізує системний ризик з боку незахище-

них груп населення, які особливо вразливі для пандемій. Адже «вразливі люди повинні бути захищені» [4].

В контексті проблеми соціального захисту в першу чергу повинна бути здійснена переосмислення концепція національної безпеки. У свідомості переважної більшості ця концепція викликає образи добре оснащених військових фортець зі збройними силами, готовими захищати національні інтереси від можливих реальних або уявних нападів потенційних супротивників, поглинаючи при цьому значну частку національних бюджетів. «COVID-19 показав нам, що в розпал пандемії найдосконаліша зброя є абсолютно марною: атомна бомба неефективна в боротьбі з вірусом. Відтепер національну безпеку потрібно буде розглядати з точки зору благополуччя людей, здатності урядів забезпечити хорошу підготовку інфраструктури охорони здоров'я, чистоту навколишнього середовища, мережу соціального захисту та ресурси для продовження освіти дітей та молоді, які мають жити в пост-ковідному світі. Все це має сприяти збільшенню людського капіталу» [4, с. 52].

Отже, позиція Лопеса-Клароса та Пікетті [5] стосовно відновлення welfare state цілком зрозуміла. Однак, існує інша, альтернативна точка зору, яку представляють прихильники ультра-глобалізму, в якій пандемія – привід не для посилення ролі держави, а навпаки – для її остаточного демонтажу. Цю точку зору представляє Клаус Шваб - відомий економіст, один з фундаторів Всесвітнього Економічного Форуму в Давосі. Шваб - послідовний ідеолог глобалізму, проєкту, що передбачає знищення національних держав, об'єднання світу в єдиний простір: культурно, політично та економічно. У своїх творах він прогнозує майбутнє, в якому будуть стерті державні кордони і щезнуть відмінності між багатими і бідними країнами. Це буде планетарна держава з єдиним світовим урядом. «Якщо демократія і глобалізація будуть розширюватися, то національній державі місця не залишиться». Клаус Шваб - автор книг «The aftermath of Covid – 19: Pandemic» та «Covid-19: The Great Reset» (у співавторстві з Thierry Malleret), що вийшли у 2020 році. Він також є одним з творців концепції Great reset, що стала офіційною повісткою дня останнього Всесвітньо-економічного форуму. Зазвичай reset не зовсім вірно перекладають як перезавантаження, адже є більш точні англійські слова – reboot або restart. Reset – краще перекласти як скидання (рос. «сброс»), обнуління. Reset – це спроба скасувати всю попередню історію і побудувати якісно новий світ.

Книга Шваба важлива в першу чергу як ідеологічний документ, як певна програма, план дій. Вчений розпочинає з питання: «Багато хто запитує, чи зможемо ми нарешті повернутися до нормального життя? Якщо, коротко, - ніколи. Життя ніколи не повернеться до зла-

маного (зруйнованого) стану нормальності, що домінувала до кризи, оскільки епідемія – точка фундаментального повороту (inflexion) нашої глобальної траєкторії» [6, с. 1]. «Миру, яким ми його знали в перші місяці 2020 року, більше немає - він розсипався на тлі пандемії. Наша історія розділиться на дві частини: до коронавірусу і після» [6, с. 1]. Нас приголошує стрімкий і несподіваний характер змін, при чому ці зміни «другого, третього і четвертого порядків». Зміни, що відбуваються в світі, мають кумулятивний ефект та несуть несподівані і непередбачувані наслідки. Таким чином, формується «нова нормальність» (термін Шваба) - відмінна від тієї, яку ми залишили позаду. «Ми повинні негайно запустити «Велике перезавантаження». Це - нагальна потреба. Нездатність поборотися з глибоко вкоріненими хворобами наших суспільств і економік зміцнить ризик того, що рецидив хвороби спричинить сильні потрясіння, конфлікти і навіть революції. Наш обов'язок - почати діяти. Пандемія дає нам цей шанс: це - вузьке «вікно можливостей» для роздумів, рішень і перезавантаження нашого світу» [6, с. 157].

Багато з наших старих переконань, уявлень про те, яким повинен бути світ, руйнуються. Велике значення в цьому процесі відкидання старого та встановленні нового світового порядку буде відігравати молодь. Саме вона, на думку вченого, є каталізатором змін. Основними напрямками цих змін, метою яких є створення «нової нормальності», стануть кліматичні зміни, боротьба за гендерну рівність (на перший план вийдуть ЛГБТ-спільнота та домінування секс-меншин), і так звана «зелена енергетика».

Ми бачимо тут дещо загальні слова про справедливість, рівність, соціальну солідарність та згуртованість. По суті мова йде про новий суспільний договір, коли багаті обкладуть податками (паралель з Т. Пікетті), а для корпораций введуть додаткові правила. Ми бачимо, що на думку Шваба, повинно існувати тісна взаємодія держави і великого капіталу. Але коли починаєш з'ясовувати, з'ясовується, що сутність перезавантаження дещо інша: корпорації почнуть втручатися в справи держави і диктувати їй, що робити. Наприклад, масовий перехід до віддаленої роботи, дистанційну освіту, цифрові перепустки і перекриті кордони. (До речі цікаво, що Шваб закликає влади всіх країн ні за що не знімати карантин і залишати жорсткі обмеження на невизначений час). Шваб також зазначає, що корпорації можуть втручатися в державну політику не лише шляхом лобіювання. Мова йде про нову узаконену систему і фактичне знищення національної держави (nation state)/ плани ініціаторов «The great reset» дуже революційні [7].

На думку Шваба, економіка нового світу буде управлятися гігантськими монополіями-

корпораціями. «Все в майбутньому будуть вирішувати нікому не підзвітні групи експертів, за якими повинні стояти глобальні корпорації з соціальною відповідальністю» [6].

Ці слова Шваба викликають великий сумнів, адже в усі часи корпорації хвилювали перш за все прибуток, але не соціальна відповідальність. Те, що капіталізм намагається знищити державу, приватизувати її, є саме по собі симптомом радикальних змін. Втім, з нашої точки зору, краще погана держава, аніж повна її відсутність, бо тут у індивіда є хоча б теоретична можливість якось впливати на процес прийняття рішень можновладців. Тоді як в корпорації організація праці та управління побудовані настільки жорстко, що у пересічного працівника залишається дуже мало маневрів для прояву індивідуальної свободи.

Але чому саме зараз глобалісти розкривають свої плани? Невже тільки через пандемію? Адже спільнота «нових глобалістів», що прагнули звільнити бізнес від впливу держави і утвердити суверенітет ринків, з'явилася ще у другій половині ХХ ст. Ще в далекому 1971 році з'явився Європейський форум менеджменту, який пізніше перейменували у Всесвітній Економічний форум у Давосі. І з тих пір все йшлося у руслі глобалізації. Але потім світова економіка увійшла в стан кризи, почали накопичуватись зовнішні і внутрішні проблеми. Декілька років тому економісти почали говорити про тенденцію повернення до кейнсіанської макроекономічної моделі, де акцент робиться на державне регулювання сукупного економічного попиту. Згадаймо як держава допомагала банкам і корпораціям виходити з кризи 2007-2008 рр. в економічно розвинутих країнах. І тут виникає пандемія, яка «зручна» саме для інтересів корпорацій. «Наш обов'язок - взяти бика за роги, - закликає Клаус Шваб. - Пандемія дає нам цей шанс: це вузьке вікно можливостей для роздумів, рішень і перезавантаження нашого світу». Інакше, додамо від себе, держави візьмуть все це на себе, що корпораціям зовсім не потрібно.

Але повернемося до футурологічних прогнозів Клауса Шваба. На думку вченого, у найближчий час ми зможемо спостерігати, як буде відмирати приватна власність, а її місце займе «економіка користування» або «економіка участі». Цитата: «Світ більше не буде колишнім, капіталізм прийме іншу форму, у нас з'являться абсолютно нові види власності крім приватної та державної. Найбільші транснаціональні компанії візьмуть на себе більше соціальної відповідальності, вони будуть активніше брати участь у суспільному житті і нести відповідальність заради спільного блага».

Готівка буде повністю ліквідована, а замість неї будуть введені цифрові валюти. «Зелена енергетика» витіснить вуглеводну енергетику. Будуть введені ліміти на споживання води, електричної енергії, деяких «екологічно

небезпечних» видів продуктів (м'яса), промислових виробів (автомобілів). А найбільш радикальним засобом зниження навантаження на екосферу стане зниження демографічного росту і навіть скорочення чисельності населення. Цитата: Чим більше демографічне зростання, тим вище ризик нових пандемій». По суті, тут Шваб працює в руслі парадигми нео-мальтузіанства і повторює основні тези, що прозвучали в доповіді Римського клубу «Межі зростання» [8]. Основні концептуальні ідеї такі самі – обмеження споживання широкими масами населення, скорочення населення, світове над-державне управління, в якому головну роль відіграють «незалежні експерти» (наскільки вони незалежні, якщо за ними стоять інтереси корпорації - питання дискусійне!).

Шваб також пише, що зовсім скоро буде завершена роботизація в усіх сферах економіки та суспільного життя. «До 2035 року може бути автоматизовано до 86% робочих місць в ресторанах, 75% робочих місць в торгівлі і 59% в індустрії розваг»; «До 75% ресторанів можуть збанкрутувати через локдаун і подальші міри соціального дистанціювання» [6, с. 122]. «Жодна галузь промисловості, жодне підприємство не залишиться незацепленим» [6, с. 1].

У майбутньому вченим передбачається введення безумовного базового прибутку для людей, яких замінять роботами, але за умов наявності підтвердження, що людина вакцинована. Продовжиться цифровізація всіх сфер економіки і суспільства. Буде створена ефективна система контролю за поведінкою та переміщенням людей, в тому числі за допомогою технології ідентифікації обличчя. Шваб прямо про це й пише: «Щоб покласти край пандемії, потрібно створити всесвітню мережу цифрового контролю» [6, с. 16-17].

На це є свій резон, адже будуть зростати протестні настрої, яких треба буде гасити. Цитата: «Проблема розсинхронізації між двома групами (тими, хто приймає рішення, і громадськістю), чий горизонт сильно різниться, стоїть гостро, і впоратися з нею в розрізі пандемії буде непросто. Стрімкість шоку і глибина заподіяного болю непорівнянні з політичною стороною питання ... Люди можуть зникнути від стресу і стати «неслухняними» [6, с. 14]. Нова модель охорони здоров'я буде передбачати регулярне тестування, обов'язкову вакцинацію, встановлення обмежень чи покарань для тих, хто буде ухилятися від дисциплінарних правил. В дусі трансгуманізму буде вдосконалена людина.

Підсумовуючи роздуми К. Шваба, можна назвати основні небезпеки, що чекають людство у зв'язку з епідемією найближчим часом: перевантаження системи охорони здоров'я; наростання конфлікту між США та Росією та Китаєм; посилення контролю над населенням;

впровадження онлайн-технологій та цифровізації; прискорення роботизації та автоматизації і як наслідок - криза на ринку праці – безробіття (адже роботам не треба платити).

Щодо проблем безробіття, доцільно навести офіційну статистику [9]. За даними Всесвітнього банку, ситуація, що склалася, може призвести до крайнього зубожіння від 40 – до 60 млн. людей на планеті, при чому Африка і Південна Азія постраждають більше за всіх. Міжнародна організація праці очікує, що еквівалент втрачених робочих місць складає 195 млн. Світова продовольча програма прогнозує, що 135 млн. людей потерпають від голоду, а ще 130 млн. знаходяться на межі голоду. Тому не дарма ООН забезпечують стратегію термінових соціально-економічних заходів реагування, засновану на таких елементах як: захист систем охорони здоров'я, соціальної захист, захист робочих місць, малих і середніх підприємств, найбільш вразливих виробничих суб'єктів. ООН збрала \$ 697 млн. з \$ 2 млрд., які потрібні для надання гуманітарної допомоги країнам через пандемію коронавірусу, повідомив офіційний представник генсека ООН Стефан Дюжаррік.

Отже, ми бачимо, що на сьогоднішній день проблема справедливості стоїть дуже гостро. Попри ті заходи, що планує ООН в суспільстві бракує справедливості.

Одним з наслідків глобалізації стало збільшення розриву рівня доходів населення і, як наслідок, зростання розшарування суспільства, яке все чіткіше стало ділитися на дві групи: бенефіціарів та жертв глобалізації. В контексті пост-радянських країн, і особливо України, можна сказати, що такою жертвою стають бюджетні працівники, лікарі, вчителі, наукові співробітники, музейні та театральні діячі, пенсіонери, інваліди, люди з обмеженими можливостями тощо. З введенням карантинних заходів під час пандемії розрив рівня доходів населення зберігається. Особливо це видно на прикладі бізнесу, адже є ті, кому дозволили працювати (наприклад, аптеки, зоомагазини, супермаркети, громадський транспорт), і ті, кого закрили на локдаун (ювелірні, мебельні, магазини іграшок, одягу, білизни, сувенірів тощо), хто зміг пристосуватися до онлайн-дистанційних форм роботи, і тими, хто не зміг цього зробити в силу різних причин. Фактично, дрібний, середній і великий бізнес були поставлені в нерівні умови.

Нерівність проявилася й на соціальному рівні – у такому явищі як соціальна стигматизація, яку свого часу, ще у 1960-ті роки ретельно описав соціолог І. Гофман [10]. У 2020 році ВООЗ випустила доволі цікавий документ під назвою «Соціальна стигматизація і Ковід-19. Інструкція з попередження і подолання стигматизації». В ньому йдеться про проблему соціальної стигматизації у питаннях здоров'я – тобто виникнення негативної асоціації певно-

го захворювання з певною групою людей із загальними характеристиками. Під час спалаху захворювання соціальна стигматизація може виражатися в розповсюдженні упередженості, стереотипів, дискримінації та сегрегації щодо таких людей або у втраті ними свого статусу внаслідок асоціації їх із хворобою, що несе загрозу життя. Подібне звернення може мати негативні наслідки для пацієнтів, а також тих людей, що за ними доглядають, їх близьких і безпосереднього соціального оточення. Стигматизація може також поширюватися на людей, які не страждають захворюванням, але мають загальні характеристики з такою групою осіб. Нинішній спалах COVID-19 провокує стигматизацію і дискримінаційне поводження суспільства стосовно до представників певних етнічних груп (наприклад, китайців), а також до людей, підозрюваних в контакті з носіями коронавірусної інфекції. Далі виникає законірне питання про причини масової стигматизації. На думку фахівців з ВООЗ, масштаби стигматизації на ґрунті COVID-19 зумовлені трьома основними факторами: (1) це нова хвороба, багато характеристик якої досі невідомі; (2) людям властиво боятися невідомості; і (3) виникає спокуса легко все пояснити теорією заклоту («чужинцями», масонами. На цьому, до речі, побудована й теорія змови QAnon). Розгубленість, занепокоєння і страхи суспільства цілком зрозумілі. На жаль, ці ж чинники провокують поширення згубних стереотипів.

Аналізуючи негативні наслідки стигматизації, слід зазначити, що передусім вона підточує тканину суспільства і приводить в дію механізми ізоляції окремих груп, створюючи передумови для більш інтенсивного поширення вірусу. Це може призводити до більш тяжких наслідків для здоров'я населення і ускладнювати боротьбу зі спалахом захворювання. Стигматизація може: спонукати людей приховувати хворобу в спробах уникнути дискримінації; викликати небажання своєчасно звертатися за медичною допомогою; послаблювати звички до здорової поведінки.

В цілому, є об'єктивні докази того, що пов'язані з інфекційними хворобами стигматизація і страхи перешкоджають ефективній боротьбі з ними. З іншого боку, позитивний ефект мають зміцнення моральних (духовних) основ особистості, формування довіри до лікарів та їх рекомендацій, прояв милосердя і співчуття до хворих, розуміння особливостей самої хвороби і прийняття дієвих практичних заходів, які допомагають людям та їх близьким залишатися в безпеці. Для мобілізації суспільства на рішучу боротьбу з хворобою і попередження зростання страхів і стигматизації вкрай важливо поширювати інформацію про COVID-19. Необхідно створити середовище, що дозволяє відкрито, чесно і конструктивно обговорювати хворобу і її наслідки. Лабораторія інноваційного розвитку Програми розви-

тку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) в Україні, підтримуючи колективний інтелект, стверджує, що частина людей побачила в майбутньому (після пандемії) можливості для колективних дій і співпраці. Тут можна побачити певний наратив: люди покладаються на індивідуальні та колективні дії [11] виходу.

Процес реформатування світу вже запущений, і всі країни, незалежно від їх бажання, втягнуті в нього, в тому числі Україна. У 2020 році через пандемію соціально-економічна модель України піддалася тесту на виживання, особливо в таких аспектах, як стабільність і безпека. Протягом останніх 30 років Україна знаходиться в пошуку моделі сталого розвитку, яка могла б забезпечити їй стабільність і безпеку в широкому сенсі цього слова. Незважаючи на всі складнощі, Україна має істотний потенціал і конкурентними перевагами, які дозволяють дивитися в майбутнє з надією. Мова йде про наявність в нашій країні розвинутого людського потенціалу. Індекс людського розвитку (ІЛР) є комплексним порівняльним показником очікуваної тривалості життя, грамотності, освіти і рівня життя для країн у всьому світі [12]. Цей індекс використовується для виявлення відмінностей між розвиненими, що розвиваються і недостатньо розвиненими країнами, а також для оцінки впливу економічної політики на якість життя.

Відповідно до класифікації ООН, Україна потрапляє в категорію країн з високим індексом людського розвитку (ІЛР). У 2020 році Україна піднялася на 14 позицій і зараз займає 74 місце в світовому рейтингу (індекс 0,779) [13]. В умовах цифровізації і трансформації світового порядку, коли людський ресурс і знання відіграють все більш важливу роль, і беручи до уваги винахідливість і кмітливість українського народу, його оптимізм і «кордоцентричність» (сердечність, душевність, людяність), перед Україною відкривається можливість в новому «постковідному світі» зайняти більш значущі позиції [14], істотно посиливши своє місце як в світовій економіці, так і в міжнародній політиці. В цьому зв'язку набуває неабиякої важливості освіта [15], як базове право, та її доступність має прямий вплив на доходи, зайнятість, розвиток, якість охорони здоров'я та соціалізацію людей, при зростанні відповідальності держави перед суспільством [16]. На сьогодні безперечним соціальним фактом є швидке впровадження цифрових технологій в освітній процес, а пандемія стала однією з найбільш неймовірних викликів за своєю складністю і непередбачуваністю та прискоренням диджиталізації. Країни світу, реагуючи на складну ситуацію під час пандемії, змушені були змінювати звичну роботу всіх соціальних інститутів, а також способи соціальної комунікації та відносини між ними, що в свою чергу прискорило процеси технологізації.

Висновки. Наслідки соціально-економічної кризи, викликані пандемією COVID-19, створили не тільки проблеми, а й можливості для економічного і соціального перезавантаження економік світу [17], прискорили перехід до цифрової економіки. Одночасно, багато експертів задаються питанням, чи не покладе коронавірус кінець ері глобалізації. Відповісти на це питання однозначно дуже складно, проте більшість аналітиків сходяться на думці, що глобалізація, ймовірно, триватиме, але вже в нових формах. Старі неефективні економічні інститути і механізми підуть в минуле, звільняючи місце новим практикам. Зокрема, прискориться відмирання старих галузей економіки та утворення на їх місці нових, що виникли завдяки процесу цифровізації. Інтегрування в економіку нових технологічних досягнень і розробок, як правило, має великий вплив на соціальні відносини, часто негативне. Реформатування сфери послуг непомітно стало сприяти лібералізації трудових відносин. Якщо раніше цей процес викликав соціальний протест (можна згадати виступи «жовтих жилетів» у Франції 2018-2019 років), то в нових «постковідних» реаліях цей процес тільки прискориться. Тому особливо увагу слід приділяти адаптації суспільства до нових економічних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Обратим вспять пандемию неравенства. Речь президента Группы Всемирного банка Дэвида Малпасса (2020). Режим доступа: <https://www.vseirnyjbank.org/ru/news/speech/2020/10/05/reversing-the-inequality-pandemic-speech-by-world-bank-group-president-david-malpass>
2. UNDP (2020). COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. Report. New York: United Nations Development Programme. Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>
3. Коронавірус: як буде розвиватись суспільство після пандемії? Режим доступу: <https://shpalta.media/2020/11/24/koronavirus-yak-bude-rozvivatisya-suspilstvo-pislya-pandemi%D1%96/>
4. Lopez-Claros A. COVID-19 shows we need to strengthen social protections. Режим доступу: <https://augustolopez-claros.blogspot.com/2020/06/covid-19-shows-we-need-to-strengthen.html>
5. Piketty T. Capital in the XXI century / trans by Arthur Goldhammer, Harvard university press, 2014. – 452 p.
6. Schwab K., Malleret T. Covid-19: The Great Reset. World economic forum. Forum publishing, 2020. – 186 p. // Retrieved from: [https://file:///C:/Users/Vika/Downloads/COVID19%20The%20Great%20Reset%20-%20Schwab%20e%20Malleret%20\(2020\)%20\(1\).pdf](https://file:///C:/Users/Vika/Downloads/COVID19%20The%20Great%20Reset%20-%20Schwab%20e%20Malleret%20(2020)%20(1).pdf)
7. Covid-19: The great reset. Press-conference. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=VHRkceeg7c>
8. Meadows Donella H., Meadows Dennis L. The limits to growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. A Potomac Associates Book. – New York, 1972. – 211 p.

9. Funding the fight against COVID-19 in the world's poorest countries. // United Nations. Covid-19 Response. Retrieved from: <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/funding-fight-against-covid-19-world%E2%80%99s-poorest-countries>
10. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity. - NJ, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963. – 280 p.
11. Думки вголос: Мікронаративи про відновлення суспільства після пандемії. Режим доступу: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/blog/2020/having-a-say--micronarratives-on-rebuilding-society-after-the-pa.html>
12. Social responsibility in the context of global challenges: the case of Ukraine// Retrieved from: https://redib.org/Record/oai_articulo3044946-social-responsibility-context-global-challenges-case-ukraine
13. World Health Organization. Social stigma associated with COVID-19. A guide to preventing and addressing social stigma. // Retrieved from: <https://www.who.int/publications/i/item/social-stigma-associated-with-covid>
14. Nikolaiets K., Umantsiv I., Lebedeva L., Shust N. Business education in the globalized world. 2nd EASTERN EUROPEAN CONFERENCE OF MANAGEMENT AND ECONOMICS (EECME 2020) 29 травня 2020 року, Вища Школа Бізнесу в Любляні (м. Любляна, Словенія).
15. Шуст Н.Б. Інновації в освіті як необхідність// Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник “Повітряне і космічне право”. К.: НАУ, 2019. №4 (49). С.211-214.
16. Kresina, I., Shust, N., Hultai, M., Spivak, M., & Durnov, Ye. (2020). Socialresponsibility in the context of global challenges: the case of Ukraine. Revista Amazonia investiga, 9 (27), 578-587. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.62>
17. Сахарук Дмитро. Без створення конкурентних умов Україна не зможе залучити інвестиції для зниження вуглецевого сліду економіки. Режим доступу: <https://dtek.com/media-center/news/bezsozdaniyakonkurentnykh-usloviy-ukrainane-smozhetprivlech-investitsii-dlya-snizheniyaglerodnogo-sleda-ekonomiki---dmitriy-sakharuk/>
5. Piketty T. Capital in the XXI century / trans by Arthur Goldhammer, Harvard university press, 2014. – 452 p.
6. Schwab K., Malleret T. Covid-19: The Great Reset. World economic forum. Forum publishing, 2020. – 186 p. // Retrieved from: [https://file:///C:/Users/Vika/Downloads/COVID19%20The%20Great%20Reset%20-%20Schwab%20e%20Malleret%20\(2020\)%20\(1\).pdf](https://file:///C:/Users/Vika/Downloads/COVID19%20The%20Great%20Reset%20-%20Schwab%20e%20Malleret%20(2020)%20(1).pdf)
7. Covid-19: The great reset. Press-conference. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=VHRkkeecg7c>
8. Meadows Donella H., Meadows Dennis L. The limits to growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. A Potomac Associates Book. – New York, 1972. – 211 p.
9. Funding the fight against COVID-19 in the world's poorest countries. // United Nations. Covid-19 Response. Retrieved from: <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/funding-fight-against-covid-19-world%E2%80%99s-poorest-countries>
10. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity. - NJ, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963. – 280 p.
11. Dumky vholos: Mikronaratyvy pro vidnovlennia suspilstva pislia pandemii. Rezhym dostupu: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/blog/2020/having-a-say--micronarratives-on-rebuilding-society-after-the-pa.html>
12. Social responsibility in the context of global challenges: the case of Ukraine/Retrievedfrom: https://redib.org/Record/oai_articulo3044946-social-responsibility-context-global-challenges-case-ukraine
13. World Health Organization. Social stigma associated with COVID-19. A guide to preventing and addressing social stigma. // Retrieved from: <https://www.who.int/publications/i/item/socialstigmaassociated-with-covid>
14. Nikolaiets K., Umantsiv I., Lebedeva L., Shust N. Business education in the globalized world. 2nd EASTERN EUROPEAN CONFERENCE OF MANAGEMENT AND ECONOMICS (EECME 2020) 29 travnia 2020 roku, Vyshcha Shkola Biznesu v Liubliani (m. Liubliana, Sloveniia).
15. Shust N.B. Innovatsii v osviti yak neobkhdnist// Naukovi pratsi Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Serii: Yurydychnyi visnyk “Povitriane i kosmichne pravo”. K.: NAU, 2019. №4 (49). S.211-214.
16. Kresina, I., Shust, N., Hultai, M., Spivak, M., & Durnov, Ye. (2020). Socialresponsibility in the context of global challenges: the case of Ukraine. Revista Amazonia investiga, 9 (27), 578-587. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.62>
17. Sakharuk Dmytro. Bez stvorennia konkurentnykh umov Ukraina ne zmoghe zaluchyty investytsii dlia znyzhennia vuhletsevoho slidu ekonomiky. Rezhym dostupu: <https://dtek.com/media-center/news/bezsozdaniyakonkurentnykh-usloviy-ukrainane-smozhetprivlech-investitsii-dlya-snizheniya-uglerodnogo-sleda-ekonomiki---dmitriy-sakharuk/>

References

1. Obratym vsyat pandemiyu neravenstva. Rech prezidenta Hruppy Vsemirnogo banka Dэvyda Malpassa (2020). Rezhym dostupu: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/speech/2020/10/05/reversing-the-inequality-pandemic-speech-by-world-bank-group-president-david-malpass>
2. UNDP (2020). COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. Report. New York: United Nations Development Programme. Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>
3. Koronavirus: yak bude rozvyvatys suspilstvo pislia pandemii? Rezhym dostupu: <https://shpalta.media/2020/11/24/koronavirus-yak-bude-rozvivatisya-suspilstvo-pislya-pandemi%D1%96/>
4. Lopez-Claros A. COVID-19 shows we need to strengthen social protections. Режим доступу: <https://augustolopez-claros.blogspot.com/2020/06/covid-19-shows-we-need-to-strengthen.html>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 821.161.2.09

**ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВА ПО
ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ
МИРОВОГО ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ
ПАНДЕМИИ****ЗОВНІШНЄПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ДЕРЖАВИ ЗА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ЖИТТЯ
ЗДАТНОСТІ СВІТОВОГО ТУРИЗМУ В
УМОВАХ ПАНДЕМІЇ****FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF STATES
TO ENSURE THE VIABILITY OF WORLD
TOURISM IN A PANDEMIC**

Абасова Сона Гурбан,
диссертант кафедри дипломатії
і сучасних інтеграційних процесів
Бакинського
Государственного Университета
(Азербайджан, Баку)
e-mail: Sabasova9@gmail.com

Абасова Сона Гурбан,
диссертант кафедри дипломатії
та сучасних інтеграційних процесів
Бакінського Державного Університету
(Азербайджан, Баку)
e-mail: Sabasova9@gmail.com

Abasova Sona Gurban,
dissertation student of the Department of
Diplomacy and Modern Integration Processes,
Baku State University (Azerbaijan, Baku)
e-mail: Sabasova9@gmail.com

В статтє даєтьсє аналїз розвитку мїрового туризму в умовях пандемїї коронавірусу COVID-19. Даєтьсє обцья характеристика розвитку мїрового туризму на сучасному етапї, представлєны ключєвыє стратегїи розвитку туризму и цєлевая программа развития внутреннего и въездного туризма. Автор раскрывает роль международного сотрудничества, государственной политики в области туризма и политической обстановки. Также рассматривается влияние пандемии на важнейшие политические функции государства, в частности, ее влияние на внешнюю функцию.

Ключєвыє слєва: туристична область, пандемия COVID-19, кризис в туризме, самоїзоляция, цифровые технологии, политическая система, международное сотрудничество, безопасность.

У статтї наведєно аналїз розвитку свїтового туризму в умовях пандемїї коронавірусу COVID-19. Надаєтьсє загальна характеристика розвитку свїтового туризму на сучасному етапї, представлєні ключєві стратегїї розвитку туризму та цїльова програма розвитку внутрїшнього та в'їзного туризму. Автор розкриває роль мїжнародного співробітництва, державної політики у галузї туризму та політичної обстановки. Також розглядаєтьсє вплив пандемїї на найважливіші політичні функції держави, зокрема її вплив на зовнішню функцію.

Ключєві слєва: туристична область, пандемія COVID-19, криза у туризмі, самоїзоляції, цифрові технології, політична система, мїжнародне співробітництво, безпека.

The article analyzes the development of world tourism in the context of the COVID-19 coronavirus pandemic. A general description of the development of world tourism at the present stage is given; key strategies for the development of tourism and a target program for the development of domestic and inbound tourism are presented. The author reveals the role of international cooperation, state policy in the field of tourism and the political situation. The impact of the pandemic on the most important political functions of the state, in particular, its impact on the external function, is also considered.

Keywords: tourism area, COVID-19 pandemic, crisis in tourism, self-isolation, digital technologies, political system, international cooperation, security.

(стаття друкуєтьсє мовою оригіналу)

Введение. Объявленная Всемирной организацией здравоохранения пандемия нового вида коронавируса (COVID-19) в начале 2020 г. охватила все страны. Это нанесло удар по всем отраслям общественной деятельности, в этом списке в первых рядах стоят культура и туризм. С начала пандемии во всем мире были закрыты границы, ограничено посещение туристических точек, перенесены крупные мировые события, такие, как олимпиады, чемпионат Европы по футболу, концерты. По оценкам Всемирной туристской организации (ЮНВТО), в 2020 году количество международных турпоездок сократилось на 60–80%. Количество международных туристских прибытий в сравнении с первым кварталом 2019 года, в этот же период 2020 года снизилось на 22%.

В марте 2020 года по миру путешествовало на 67 млн. человек (-57%) меньше прошлого

года. Больше всего сократился туристский поток в Азию (-35% или 31,9 млн человек), второе место занимает Европа (-19% или 22,9 млн чел.), далее идет Америка (-15% или 8,1 млн чел.), африканские страны потеряли 13% прибытий (1,9 млн чел.), страны Ближнего Востока 11% прибытий (1,8 млн чел.) Испания, например, приняла всего лишь 19 миллионов международных туристов в 2020 году по сравнению с 83 миллионами в 2019 году [1].

ВТО в своих рекомендациях выделяют роль государства и правительство в развитии туризма. Во всех сильных туристических державах есть национальные туристические администрации, подчиненные министерствам. Они занимаются разработкой национальных программ развития туризма. Именно они держат представительства по туризму в других странах, разрабатывают привлекающие туристов программы и обеспечивают поток туристической информации.

Туризм обеспечивает приток иностранной валюты, содействует региональному развитию, трудоустройству и предпринимательству в самых разных областях и лежит в основе существования многих коренных общин, в частности, в развивающихся странах и малых островных государствах. Учитывая большой вклад туризма в экономику, восстановление этой отрасли представляет собой первоочередную задачу международного значения.

Только с января по август падение экспортной выручки от международного туризма составило \$730 млрд. по сравнению с аналогичным периодом 2019 г. Это более чем в 8 раз превышает потери, понесенные в результате глобального экономического и финансового кризиса 2008–2009 гг. Но именно тот кризис открыл новые возможности. В августе 2008 г. были основаны сервисы, которые сегодня стали глобальной платформой сдачи жилья в краткосрочную аренду. Сервисы и платформы, расширяющие возможности для развития неорганизованного туризма, стали набирать популярность, индустрия стала меняться [2].

От введения карантинных мер понесли сильные потери также авиакомпании, аэропорты, клиенты авиакомпаний и аэропортов. В результате из-за спада в экономике, роста цен на топливо и падения спроса на билеты и пакетные туры с рынка ушли десятки авиаперевозчиков и туроператоров по всему миру. Карантинные меры, в основном, запрещали перевозку пассажиров, а не перевозку грузов. Еще одним решением данной проблемы явилось переоборудование пассажирских воздушных судов в грузовые (убирались сидения, а на их место загружался груз), что позволило авиакомпаниям снизить финансовые потери от введения карантина [3, с. 10].

Цель исследования – раскрыть роль внешней политики государств по обеспечению жизнеспособности туризма в период пандемии.

Пандемия приостановила мировой туризм, но, несмотря на все трудности, у туристического и культурного секторов все еще имеется возможность создавать новые партнерства и сотрудничать. Они должны снова вместе разработать и диверсифицировать предложения, привлечь новую аудиторию, приобрести новые навыки и поддержать переход мирового туризма на новые условия.

Отдел этики, культуры и социальной ответственности ЮНВТО, при сотрудничестве с ее международными партнерами, компетентными в области культуры и туризма, подготовил некоторые рекомендации: улучшить обмен информацией и данными между секторами, поскольку информационный поток между секторами играет ключевую роль в понимании последствий пандемии и выработке эффективных ответных мер; сформировать более жизнеспособный туризм и кадры в области культуры. Профессиональные профили работников сферы культуры и туризма требуют новых навыков для принятия незамедлительных мер и участия в восстановлении; нужно принятие глобальных протоколов по охране здоровья и безопасности, дать гарантии путешественникам о безопасности путешествий; более тесное сотрудничество между общественностью и частным сектором для обеспечения стандартизированного, глобального подхода к кризису; привлечь новую аудиторию, обращаясь к детям и молодежи, культурный сектор формирует приверженных общему делу граждан мира и туристов будущего [4].

Актуальными стали тренды более активного внедрения технологий виртуальной и дополненной реальности, а также экономики впечатлений. Миллионы находящихся на карантине людей стремятся получить культурные и туристские впечатления прямо из дома. В этот период культура доказала собственную высокую значимость, а спрос на виртуальный доступ к музеям, объектам культурного наследия, театрам и представлениям достиг беспрецедентного уровня.

Во время карантина музеи мира, галереи, театры оперы и балета, гиды большинства европейских городов начали активно проводить онлайн-экскурсии. У людей всего мира появилась возможность, не выходя из дома, отправиться в виртуальное путешествие по залам Лувра, Метрополитен-музея и др. Интерактивное видео из мировых достопримечательностей можно смотреть в режиме 360°. Также была возможность посетить виртуальные экскурсии в режиме реального времени в Лондоне, Париже, Стамбуле и др. Цифровые технологии позволили обеспечить жизнеспособность мирового туризма и сохранить международное сотрудничество в условиях пандемии [5].

В настоящее время идет постепенное восстановление. Правительства стран и частные компании принимают антикризисные меры,

чтобы обеспечить максимальную защиту туристической индустрии. Можно выделить несколько примеров таких усилий:

1. Образование альтернативных доходов – туристические территории и туриндустрия в целом сейчас ищут инновационные возможности для сохранения части доходов в условиях нежелательности путешествий. К такому относятся такая система для «домашнего потребления», как виртуальные туры, аудиогиды по туристическим объектам, ресторанные или отельные кулинарные курсы в онлайн-формате, онлайн-занятия йогой или другими видами фитнеса, а также услуг доставки еды из ресторанов.

2. Перераспределение сил и средств – туристические территории в настоящее время рассматривают возможность перераспределения персонала или туристических ресурсов для оказания поддержки системе здравоохранения, включая возможности переподготовки стюардесс и бортпроводников для работы в лабораториях по тестированию на коронавирус или размещения в гостиницах лечебных учреждений для пациентов, не относящихся к группе высокого риска.

Эксперты считают, что восстановление выездного туризма можно ждать еще много месяцев, поэтому следует уделить внимание новым направлениям внутри своей страны. Видится целесообразным в данной ситуации развивать и продвигать экологические туры, индивидуальные семейные путешествия с размещением в фермерских домиках, небольших поселениях. Таким образом, туристы будут получать желанный отдых в условиях частичной изоляции от большого скопления людей. Данный метод будет эффективен до полной нормализации ситуации, когда постепенно начнут открываться массовые направления [6, с. 134].

Возобновление работы туристической отрасли окажется успешным только в том случае, если туристы будут уверены, что на туристических территориях приняты все необходимые меры для охраны здоровья [7].

После того, как началась вакцинация от COVID-19, возможность путешествий значительно повысилась. Однако важно подчеркнуть, что стопроцентной защиты от COVID-19 не дает ни одна вакцина. Путешествия, как и любой другой вид деятельности, предполагающий контакт с другими людьми, проживающими отдельно от вас, сопряжены с риском даже после получения вакцины в полном объеме. Однако после инъекции рекомендуемого количества доз и по истечении времени, необходимого для того, чтобы вакцина подействовала, риск тяжело заболеть и передать инфекцию другим людям существенно сокращается.

Имеют ли путешественники право на въезд, если они привились вакциной, не одобренной в той стране, куда они едут?

Путешественникам необходимо выяснять, какие правила действуют в стране въезда, и следовать этим правилам. С 1 февраля 2022 года сертификат о вакцинации для путешественников по ЕС действителен в течение 9 месяцев (270 дней). Бустерная прививка продлевает срок действия сертификата на 1 год (365 дней) [8].

Однако, по мнению ВОЗ, прививка от COVID-19 не должна быть непременным условием для путешествий, поскольку это может ущемить права тех, у кого еще нет доступа к вакцине и привести к еще большему сокращению числа доз, доступных для тех, кто подвергается наибольшему риску [9].

Заключение. В целом результат исследования демонстрирует сильное влияние деятельности государств на жизнеспособный туризм в условиях пандемии. Также анализ приводит к следующим выводам:

1. при всех отрицательных последствиях этого кризиса нужно признать, что, хотя современная индустрия туризма давно находится в преддверии больших перемен, пандемия ускорила процесс трансформации.

2. необходимо возобновлять туристические процессы, так как многие люди живут на деньги, полученные от туризма, кроме того, это необходимо для поддержания туристического имиджа страны [10].

3. даже когда пандемия сойдет на нет, некоторые из ее последствий для структуры занятости могут сохраниться надолго, причем для одних отраслей и профессий (видов деятельности) будет характерно необратимое сокращение, а для других – рост.

Список использованных источников

1. Путешествия во время пандемии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.iso.org/ru/news/ref2694.html>
2. Как коронавирус меняет мировую туриндустрию [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2020>
3. Воздействие Covid -19 на авиацию и туризм в ЦАРЭС. 2021
4. Официальный сайт Всемирного совета по туризму и путешествиям [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unwto.org/ru/cultural-tourism-covid-19>
5. Актуальные проблемы менеджмента, экономики и экономической безопасности // Влияние пандемии коронавируса на индустрию туризма.
6. Всемирный Банк - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/>
7. Vaktisineeri.ee - Какие преимущества дает прививка для путешествий? - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vaktisineeri.ee/ru/covid-19>
8. Официальный сайт Всемирной Организации Здравоохранения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.euro.who.int/ru>
9. Кабар. Как туризм переживает пандемию? - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kabar.kg/news/kak-turizm-perezhivet-pandemiiu/>

References

1. Travel during the pandemic [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.iso.org/ru/news/ref2694.html>
2. How the coronavirus changes the world tourism industry [Electronic resource] - Access mode: <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2020>
3. Impact of David-19 on aviation and tourism in CAREC. 2021.
4. Official site of the World Tourism and Travel Council [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.unwto.org/ru/cultural-tourism-covid-19>
5. Current issues of management, economics and economic security “// The impact of the coronavirus pandemic on the tourism industry.
6. World Bank - [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/>
7. Vaksineeri.ee - What are the benefits of a travel vaccine? - [Electronic resource]. - Access mode: <https://vaksineeri.ee/ru/covid-19>
8. Official site of the World Health Organization [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.euro.who.int/ru>
9. Cabar. How will tourism survive the pandemic? - [Electronic resource]. - Access mode: <https://kabar.kg/news/kak-turizm-perezhivet-pandemiiu/>

УДК 821.161.2.09(092):316.75

**«КУЛЬТУРА ІДЕНТИЧНОСТІ»
У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА****THE CULTURE OF IDENTITY
IN IVAN FRANKO'S CREATIVE HERITAGE****Бакланова Н. М.,**

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та
методології науки ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса)
e-mail: baklanovanatalia59@gmail.com
orcid: 0000-0002-9286-2593

Baklanova N. M.,

Candidate of Political Sciences, Associate
Professor, South Ukrainian K. D. Ushynsky
National Pedagogical University
State Institution (Ukraine, Odesa)
e-mail: baklanovanatalia59@gmail.com
orcid: 0000-0002-9286-2593

Актуальність дослідження полягає в аналізі творчості відомого в українській культурі Каменяря, успіхи якого в літературі і науці стали ще за життя всесвітньовідомими. Крім цього, в своїх працях Іван Франко виокремив коло загальнодуховних і національних проблем, які вважає важливими життєвими принципами для українського народу. Саме тому, **мета** дослідження ґрунтується на аналізі поеми «Мойсей», зокрема виокремлено принципи загальнодуховних проблем, що є важливими для українців. **Щодо методології та результативності** дослідження, то в статті розглянуто творчість письменника, перекладача, видавця і редактора, громадсько-політичного діяча – Івана Франка, який мав різносторонній діапазон знань. Проаналізовано літературну, публіцистичну й наукову спадщину на прикладі поеми «Мойсей». Досліджено відношення Івана Франка до ролі культури у творенні української національної ідентичності. **Новизна та практичне значення** наукового дослідження полягає в аналізі праць Івана Франка, зокрема його поеми «Мойсей», що є вершиною творчості автора, в якій він виголошує найактуальнішу проблему українського народу. Після аналізу поеми можемо зауважити, що в тексті проблема формування нації є основоположною. В поемі дійсно реалізувалися найважливіші політичні, філософські, етичні й естетичні погляди автора. Можемо зробити **висновок**, що Іван Франко зміг висунути українське слово та українську культуру на світові простори. Завдяки його творам українська культура й надалі тримається на достойному рівні. Тому, важливо розглядати та розповсюджувати ідеї Івана Франка як творця української національної ідентичності та культури. Який висував ідеї затвердження переліку певних цінностей, які змогли б засвоїти не лише українці, а й інші нації, що проживають на території незалежної України. Крім цього, потребує подальшого дослідження

комплексне наукове осмислення українства, його специфіки, підвалин української ментальності й духовності.

Ключові слова: культура, ідентичність, нація, свідомість, загальнодуховні проблеми, культурний націоналізм.

The relevance of research topic is devoted to a creative work of an outstanding Ukrainian writer Ivan Franko. It is known that he made a great contribution to literature and science during his lifetime. I. Franko emphasizes the set of general-spiritual and national problems in his works. They are the important and vital principals for Ukrainian nation. The purpose of the article is to analyze the study of poem «Moses» and particularly the principles of general - spiritual problems, which are necessary for Ukrainian people. According to the methodology and results of the research, the paper is concerned with Ivan Franko's works. He is represented as an interpreter, a publisher, an editor and a politician, who has various range of knowledge. The article analyzes the literary, publicistic and scientific heritage by the example of a poem «Moses». Considerable attention is paid to Ivan Franko's attitude to the role of a culture in the development of the Ukrainian national identity. The novelty and practical purpose of the scientific study is concerned with the analysis I. Franko's works and his poem «Moses» - the masterpiece of his creativity. This poem introduces the most relevant problem of Ukrainian nation. After analysis of a poem we can say that the problem of a nation building is the key in this text. It shows the most important political, philosophical, ethical and aesthetic views of the author.

The conclusion dwells upon the personality of Ivan Franko, who could spread a word of Ukrainian language and its culture all around the world. Due to his works, Ukrainian culture is at the appropriate level. So, it is important to study and spread Ivan Franko's concepts like an author of Ukrainian national identity and culture. He proposed the ideas of certain values, which could get into the habit of Ukrainian people and other nations, who live in the territory of an independent Ukraine. In addition, the article is of interest to further study of complex scientific comprehension such term as «Ukrainianism», its particularity, the base of Ukrainian mentality and spiritual values.

Keywords: culture, identity, nation, mind, general spiritual problems, cultural nationalism.

Постановка проблеми. Нещодавно відзначали 165-річницю від дня народження Українського Мойсея, Каменяря, постать якого посідає почесне місце у пантеоні великих українців – діячів вітчизняної культури і громадсько-політичної думки. Не простим збігом є те, що в цьому ж році Україна святкує 30 років від дня своєї Незалежності. Саме тому, **метою** нашого дослідження є огляд творчості Івана Франка, зокрема його відношення до ролі культури у творенні української національної ідентичності.

Адже письменник, перекладач, видавець і редактор, громадсько-політичний діяч, Іван

Франко мав великий діапазон знань. Його літературна, публіцистична й наукова спадщина вражає: вона нараховує майже 6 тисяч публікацій українською, польською, німецькою, російською, французькою мовами. Питання, які порушує автор у своїх текстах, без перебільшень торкаються культурології, яка досліджує закономірності культурно-історичного процесу й особливості національної культури за допомогою наукових понять, категорій.

Зауважимо, що його успіхи в літературі і науці стали ще за життя всесвітньовідомими. До речі, він успішно захистив дисертацію у Відні (1893 р.) на здобуття наукового ступеня доктора філософії, обирався почесним доктором Харківського університету, членом-кореспондентом наукових товариств у Відні, Празі та в інших європейських країнах, запрошувався на посаду керівника кафедри слов'янських літератур у Вищій школі в Софії (1907 р.). Крім цього, віденський професор, отець доктор Йосиф Застирець звертався з листом до Нобелівського комітету, в якому назвав Івана Франка «найбільш українським й одночасно слов'янським поетом і вченим», «великим провідником свого народу, міжнародним генієм».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінювати та аналізувати багатогранну постать Івана Франка почали ще його сучасники. За життя відомого українця та в перше десятиліття після його смерті вийшло безліч праць відомих письменників, вчених, митців, громадсько-політичних діячів (М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Грушевський, В. Гнатюк, М. Возняк, С. Єфремов, А. Кримський, М. Євшан, В. Левицький та ін.), в яких автори намагались висловити своє ставлення до творчості І. Франка та дослідити певні аспекти його світогляду, духовного світу й таланту. Саме найперші дослідження заклали високу шабельку для наступних комплексних досліджень діяльності Українського Мойсея.

Не дарма Богдан Тихолоз [5], кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, до 155-ї річниці письменника в газеті «День» висловився стосовно постаті Івана Франка, зауваживши, що у нашій культурній та інтелектуальній історії Франко став не просто «другим після Шевченка» (чи то пак «галицьким Шевченком»), а українським Арістотелем та Леонардо да Вінчі, Вольтером та Гете, ставши в один ряд з найбільшими геніями людства й тим самим закарбувавши своє ім'я не тільки до літопису національного поступу, а й до золоті книги надбань людської цивілізації загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Іван Франко, який про себе говорив, що він «пекар, що пече хліб для щоденного вжитку», цілеспрямовано боровся за піднесення національної свідомості народу, утвердження

національної солідарності, заохочував провідників нести в маси слово правди, віри і надії рідною мовою. З праць автора стає зрозумілим його ставлення до рідної мови, національної культури, освіти і науки, без яких, на думку І. Франка, народ не зможе будувати національну державу. В українській літературі нема питань, яких не торкнувся титан праці, нема ділянки, якої не збагатив своїми творами. Не можна розділити Франка-письменника, науковця чи публіциста, адже І. Франко – творча особистість, яка реалізувалась в багатьох галузях культури і в кожній з них він зумів залишити свій слід.

Згадаймо, його звернення до української молоді («Одвертий лист до галицької української молоді» [6]), в якому автор пропонував розв'язати найважливішу «величезну діюву задачу» – «здвигнення нашої національної будови».

Микола Жулинський, у своїй статті «Ми мусимо чути себе українцями...», зауважив, що Іван Франко уявляв українську націю як суцільний культурний організм. І наголошував, що має сформуватися національна спільнота – єдина, нероздільна, здатна, здібна до самостійного культурного і політичного життя. Наприклад, у статті «З Новим роком» (1897) Іван Франко закликає своїх інтелегентних сучасників звертатись до публіки з метою «розбуркати і ній ідейне, духовне життя, бажання освіти й поступу, бажання естетичних вдовольень...» [1, с. 13].

Також варто процитувати відомого українського діяча Дмитра Павличка, який видавав серію «Класика» (2010 р.) і у вступній статті до поеми Івана Франка «Мойсей» зауважив, що: «Чим глибше вчитуємося в наснажені патріотичним духом твори Івана Франка, тим більше переконуємося, що він – не тільки предтеча вільної України, а й творець прагматичної системи конкретних завдань, од вирішення яких у ХХ ст. залежало, а в ХХІ-у залежатиме життя й сила нашої національної ідеї. Франко – будівничий української державності. Ми живемо в часи, коли майже всі перепроби, які нашому народу, й нашій державі необхідно пройти, Франко передбачив, описав, і щоб нам не збитися з дороги, програмно опрацював» [3].

В словах Дмитра Павличка відбито ситуацію сьогодення, хоча рядки з'явилися у 2010 році.

Саме тому уваги заслуговує поема «Мойсей» – вершина творчості Івана Франка, в якій, відвідавши Італію, він виголошує найактуальнішу проблему українського люду. В текст поеми автор вводить позасюжетні елементи, а саме: міф про Оріона, притчу про Терен. Сам визначає «основною темою поеми смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом». Цю тему в такій формі автор вважає не біблійною, а його власною, хоч і основану

на біблійному сюжеті. Геніальність Франка виявляється насамперед у тому, що він змальовує дорогу древніх євреїв до Ханаану як до їхньої омріяної, Богом обіцяної національної держави і свободи. Це ж очевидна аналогія з українською нацією та її шляхом – шляхом не сорока років, а цілих століть, – до своєї свободи і державності.

Після завершення роботи над текстом «Мойсей», Іван Франко пише вступ до поеми:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струмом,
вкритий!* [7]

Знамените звернення до України, яке можна вважати ключем до розкриття й осягнення задуму біблійного сюжету. Така ж думка у відомої письменниці Оксани Забужко, яка у своїй праці «Філософія національної ідеї та європейський контекст» звернулася до осмислення поеми Івана Франка. Відома письменниця аналізуючи поему, розглядає її як «абсолютно достовірне джерело для вивчення Франкового світогляду, як «пряму мову» його духу... Симптоматичним в ідейному аспекті видається вже саме звернення Франка до теми Мойсея, творця національної релігії й одночасно першої в стародавньому світі власне національної історії» [2].

Саме тому, опираючись на зміст поеми, значимо, що проблема – формування нації – є основоположною в поемі «Мойсей». В цій поемі реалізувалися найважливіші політичні, філософські, етичні й естетичні погляди автора.

Проаналізувавши поему «Мойсей» Івана Франка, можемо стверджувати, що поетові довелося жити у важку для будь-якої мислячої людини епоху – епоху духовних зрушень і потрясінь. Після вивчення поеми, нам вдалося виокремити широке коло загальнодуховних і національних проблем, які автор вважає важливими життєвими принципами для українського народу.

По-перше, народ може стати нацією лише за умови віри в Бога, у його доброту і мудрість. Крім цього, треба завжди пам'ятати про своє покликання й щасливе майбутнє. Проблему віри автор розкриває на прикладі пророка, який готовий віддано підкорюватись народові та приносити себе в жертву:

*Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.* [7]

По-друге, з цього випливає думка, що завжди треба бути готовими до жертви заради свободи та до тяжких життєвих випробувань:

*І на хвилях бурхливих їх дум
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.* [7]

По-третє, небезпечно для народу вірити в підступні обіцянки псевдолождів, тому що

вони прагнуть лише влади (прагнення влади – це завжди катастрофа). Лжепророками в поемі виступають Авірон і Датан, які налаштовують народ проти пророка:

*Серед них Авірон і Датан
Верховодять сьогодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
«Наші кози голодні!»* [7]

І останній, на нашу думку, найважливіший принцип для народу – справжні духовні провідники в жодному разі не повинні сумніватися в собі чи впадати у відчай, бо посіяні ними в людських душах зерна правди й добра обов'язково проростуть рано чи пізно. Достатньо було Мойсеєм засумніватись, як одразу автор вводить в текст покарання за зневіру:

*А що ти усумнився на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчизну,
Сам не вступиши на неї.* [7]

Можемо стверджувати, що важливо засвоїти і розвивати ідеї та практичні уроки Івана Франка як речника культурного націоналізму. І сьогодні вкрай важливою є проблема формування української нації як культурного організму. Нагадаємо, що Франко розглядав творення культурного організму і набуття національної ідентичності як інтеграційний процес, спрямований на вироблення певної системи цінностей, яку б сприйняли і засвоїли не лише українці, але й усі етноси, які проживають на українській території [1, с. 14].

Митець своєю прозою, поезією та драматургією розширив соціально-психологічну та філософсько-моральну проблематику в літературі, з його творів постав активний українець, що активно бореться за волю й щастя свого народу.

Підсумуємо вищесказане думкою Саморідної М. О., яка працювала з працею Оксани Забужко і наголосила: Іван Франко передбачав, що зміни, які назрівають в надрах старих імперій, будуть глобальними і що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою, дорослою. Цей страх неготовності невдовзі засвідчили події Української революції [4, с. 155].

На нашу думку, Іван Франко довів свою відданість українському народові завдяки невтомній праці на ниві пробудження народу до життя і відстоювання української національної держави. Велич автора передусім у тому, що він поєднав у собі письменника та публіциста, ученого й громадського діяча. Сам Український Мойсей, аналізуючи свою спадщину, говорив: «В своїй оці вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступені розвою, займався дуже різноманітною роботою, служив різним напрямом і націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашою українською, також польською, німецькою та російською мовами. Та скрізь і завсіди у мене

була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям».

Висновок. Іван Франко виніс українське слово та українську культуру на світові простори. Крім цього, він й надалі тримає українську культуру на достойному рівні.

Тому, важливо розглядати та розповсюджувати ідеї Івана Франка як творця української національної ідентичності та культури. Для цього найкраще підходить вивчення та аналіз поеми «Мойсей», в якій автор описує історію пророка, що готовий на самопожертву. Але за першої поразки зневірився у собі, що й стало причиною його покарання. В поемі Іван Франко висунув ідеї затвердження переліку певних цінностей, які змогли б засвоїти не лише українці, а й інші нації, що проживають на території незалежної України. Ці цінності можна вважати головними ідеями щодо культурної ідентичності українців.

Потребує подальшого дослідження комплексне наукове осмислення українства, його специфіки, підвалин української ментальності й духовності.

Список використаних джерел

1. Жулинський М. Г. Ми мусимо навчитися чути себе українцями / Микола Жулинський // Іван Франко у творенні української національної ідентичності / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2016. – С.11-22.
2. Забужко О. С. Філософія національної ідеї та європейський контекст: франківський період. – Київ: Основи, 1993. – 123 с.
3. Павличко Д. В. Сучасні акценти у поемі Івана Франка «Мойсей» / Д. Павличко. Іван Франко «Мойсей». Поема. – Київ: Пульсари, 2010.
4. Саморідна М. О. Національна ідея як основа патріотизму (на основі досліджень Оксани Забужко) / Становлення і розвиток педагогіки. – Харків, 2018. – С.154-156.
5. Тихолоз Б. С. Франкова «школа політичного мислення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/frankova-shkola-politichnogo-mislennya>
6. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.management.com.ua/vision/vis011.html>
7. Франко І. Я. Мойсей: поема. – Дрогобич: Коло, 2005. – 128 с.

References

1. Zhulynsky MG We must learn to hear ourselves Ukrainians / Mykola Zhulynsky // Ivan Franko in the creation of Ukrainian national identity / Nat. ped. Univ. MP Dragomanova. - Kyiv, 2016. - P.11-22.
2. Zabuzhko OS Philosophy of the national idea and the European context: the Frankivsk period. - Kyiv: Osnovy, 1993. - 123 p.
3. Pavlychko DV Modern accents in Ivan Franko's poem "Moses" / D. Pavlychko. Ivan Franko "Moses". Poem. - Kyiv: Pulsars, 2010.

УДК 329.055.2–028.81(477)

АГИТАЦІЯ, ПРОПАГАНДА Й ЕЛЕКТОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВорадикальних Спільнот В УКРАЇНІ

AGITATION, PROPAGANDA AND ELECTORAL ACTIVITY OF RIGHT-RADICAL COMMUNITIES IN UKRAINE

Васильчук Є. О.,

доктор політичних наук,
доцент Черкаського державного
бізнес-коледжу, (Україна, Черкаси),
e-mail: vasilchuk220384@gmail.com;
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Vasylychuk E.O.,

Doctor of Political Sciences,
Assistant professor, Cherkassy state
business-college (Cherkassy, Ukraine),
e-mail: vasilchuk220384@gmail.com;
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Проаналізовано особливості ведення агітаційної, пропагандистської та електоральної діяльності праворадикальних спільнот в Україні. Зазначено, що в умовах поглиблення соціально-економічних проблем, нестабільності політичної ситуації та триваючого військового конфлікту на сході України гасла, символи і радикальні заклики ультраправих активістів, а також демонстративні вчинки, що досить часто мають насильницький характер, знаходять співчуття та підтримку з боку найбільш знедолених прошарків населення.

Ключові слова: правий радикалізм, агітація, пропаганда, електоральна діяльність.

Peculiarities of conducting agitation, propaganda and electoral activity of right-wing radical communities in Ukraine are analyzed. It is noted that in the context of deepening socio-economic problems, political instability and the ongoing military conflict in eastern Ukraine, slogans, symbols and radical appeals of far-right activists, as well as demonstrations, often violent, find sympathy and support from the most disadvantaged strata of the population.

Keywords: right-wing radicalism, agitation, propaganda, electoral activity.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство перебуває в умовах трансформації ціннісно-нормативної системи, зумовленої модернізацією суспільного життя, змінами відносин власності, особливостями формування державних і політичних інститутів. Специфічний досвід первинного нагромадження капіталу та наявні способи подолання суперечностей у тій чи іншій сфері життєдіяльності мають неоднозначне сприйняття в суспільстві. Витіснення на узбіччя політич-

них, соціально-економічних і духовно-культурних процесів соціальних прошарків населення, які не змогли швидко адаптуватися до лавиноподібних соціальних трансформацій, спричинило їхню маргіналізацію.

Примарність соціальних перспектив і фактична неможливість відновити свій соціальний статус зумовили стрімку радикалізацію суспільних настроїв у суспільстві. Своєю чергою, ці обставини стали причинами тривалої внутрішньополітичної нестабільності, яка, зокрема, знаходить свій вияв у появі й організаційному оформленні різних носіїв радикалістського світогляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою правого радикалізму тривалий час займаються такі автори, як Е. Андрущенко [1], С. Вишинський [4], М. Кравченко [7] та ін. Проте зазначені автори лише фрагментарно висвітлюють особливості провадження агітаційної, пропагандистської та електоральної діяльності праворадикальними спільнотами в Україні, що й визначає актуальність пропонованої статті.

Метою статті є аналіз агітаційної, пропагандистської та електоральної діяльності праворадикальних спільнот в Україні.

Виклад основного матеріалу. Характерною ознакою діяльності правих радикалів є її спрямованість на екзальтацію соціальної протестності й опозиційних настроїв серед населення. Агітація і пропаганда праворадикальних сил зосереджується на наявних у суспільстві проблемах для ескалації суспільно-політичної напруженості в державі. Політичні акції правих радикалів набувають символічного значення, особливо через спекуляції на ідеях соціальної справедливості, необхідності відновлення порушених прав окремих індивідів, соціальних груп, національних меншин або релігійних громад.

Однією з найпоширеніших форм політичної агітації правих радикалів є масові політичні акції. Зазвичай вони проводяться в таких формах, як мітинг, хода, марш, демонстрація, інформаційний пікет тощо. В окремих випадках мали місце акції голодування (проводилися членами УНА-УНСО проти анулювання офіційної реєстрації партії восени 1995 р.) або встановлення наметів на тривалий період із постійним проживанням у них активістів (акція «Україна без Кучми» 2000–2001 рр.).

Традиційною атрибутикою, яка використовувалася правими радикалами під час масових політичних акцій, були прапори праворадикальних організацій, які брали участь у заходах; спільний для переважної більшості українських правих радикалів червоно-чорний прапор, що уособлює своєрідну спадкоємність ідеологічних традицій від ОУН 1920–1940-х рр. дотепер; державний прапор; плакати і транспаранти з гаслами та вимогами; скандування націоналістичних гасел і характерні

жести з підкиданням догори правої руки зі стисненим кулаком.

З огляду на парамілітарний характер діяльності значної кількості праворадикальних організацій, окремі масові політичні акції мали підкреслено «воєнізований» характер, що знаходило свій вияв у використанні праворадикальними активістами форменого одягу з партійними шевронами і маршируванні стрийковим кроком. Окремим елементом таких акцій є проведення смолоскипової ходи або запалювання файерів під час мітингу. Такі акції зазвичай привертають увагу ЗМІ та громадськості, проте через асоціації з аналогічними акціями деяких праворадикальних сил 1920–1940-х рр. це сприяє формуванню неоднозначного ставлення до правих радикалів, а подекуди закріплює за ними ярлик «неофашистів» або «нацистів» [див. 9, с. 1, 4].

Приводи, що спонукають правих радикалів до проведення масових політичних акцій, є різними: висловлення свого опозиційного ставлення до чинних владних інститутів, незгода з їхніми окремими діями або рішеннями, відзначення державних свят або важливих історичних подій, спекуляція на соціально-економічних проблемах, переслідування правоохоронними органами ультраправих активістів тощо. Проте для цих акцій характерними є навмисна етнізація всіх, без винятку, проблем, актуалізація або гіперболізація реального чи ілюзорного «важкого становища титульної нації».

Кількість учасників таких акцій є різною: від кількох десятків до декількох тисяч осіб. Через організаційну розпорошеність праворадикальних сил, попри деякі розбіжності, які існують між окремими ультраправими партіями й угрупованнями, для досягнення масовості своїх акцій вони змушені об'єднувати свої зусилля і проводити спільні заходи. Зазвичай наймасовішими консолідованими акціями правих радикалів є відзначення чергової річниці Української повстанської армії (14 жовтня) та дня народження провідника ОУН С. Бандери (1 січня). Деякі з масових політичних акцій, що проводяться за ініціативи праворадикальних сил, супроводжуються публічним виголошенням ідей, які спрямовуються на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті.

В окремих випадках праві радикали досить широко практикують проведення контракцій, що, як правило, мають провокативне спрямування. Зазначені дії мають на меті зашкодити проведенню політичними опонентами своїх заходів. Прикладами таких інцидентів можуть бути акції 1 та 9 травня або 7 листопада, які через зіткнення політичних сил різнополярної спрямованості супроводжуються демонстративним знищенням партійної атрибутики, бійками між активістами та сутичками з працівниками правоохоронних органів.

Іншим популярним агітаційним способом лишається випуск і поширення друкованої продукції (газет, журналів, книг, брошур, листівок тощо). Здобуття Україною незалежності в 1991 році значною мірою сприяло демократизації суспільно-політичного життя, яка, зокрема, виявилася в скасуванні цензури та появи незалежної громадсько-політичної преси. На початку 1990-х рр. суттєво зросла кількість громадських і політичних організацій різної ідеологічної спрямованості, активізувалися агітаційно-пропагандистські напрямки партійно-політичної діяльності. Так, значно посилилася видавнича діяльність різних суб'єктів суспільно-політичного життя. Їхні друковані видання не лише відображали настрої та погляди прихильників певної ідеології, а й надавали змогу через друковані матеріали впливати на їхнє формування. Певна річ, праворадикальне середовище України не лишалося осторонь цих процесів, свідченням чого є розгортання його суб'єктами бурхливої видавничої діяльності, спрямованої на створення і поширення різноманітних друкованих агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Як правило, найпоширенішим агітаційним матеріалом є газета. Праворадикальні організації, залежно від своїх фінансових і матеріально-технічних можливостей, мають всеукраїнські та регіональні видання, які виходять регулярно (щотижня або щомісяця) або з розрахунку наявних ресурсів чи потреб. Їхнє розповсюдження звичайно відбувається шляхом роздавання чи продажу під час масових політичних акцій, через розгортання мережі інформаційних наметів чи за особистою ініціативою окремих активістів. Деякі, найбільш респектабельні, видання розповсюджуються за поштовою передплатою.

Змістове насичення цих видань є досить стандартним. Вони містять ухвалені керівними органами праворадикальних сил політичні матеріали, ідеологічні статті та настанови, інформацію про актуальні події в країні та світі, що висвітлюються згідно з поглядами, притаманними конкретній праворадикальній структурі, тощо. Серед наймасовіших видань варто відзначити газети «Замкова гора» і «Голос нації» УНА-УНСО, «Нескорена нація» (пізніше виходила під назвою «Незборима нація») ДСУ, «Бандерівець» ВО «Тризуб» імені С. Бандери, «Соціал-націоналіст» СНПУ, «Свобода» ВО «Свобода» та ін. З-поміж проросійських організацій популярність мали газети «Досвітні вогні», що видавалися Прогресивною соціалістичною партією України, та «Руська правда», яка була офіційним друкованим органом знятої з реєстрації політичної партії «Руський блок».

Журнали, брошури й інформаційні бюлетені, що видаються праворадикальними силами, є нечисленними. Їхньою цільовою аудиторією переважно є активісти, які мають належ-

ну ідейно-теоретичну підготовку. У цих виданнях, як правило, розміщуються матеріали, що присвячені розробленню ідеологічних заasad або в яких висвітлюються окремі аспекти практичної діяльності праворадикальних сил. Найбільш відомими стали часописи «Орієнтири», який видавався СНПУ, та «Націоналіст», що належав УНА-УНСО.

Листівки є надзвичайно поширеним засобом агітації, що їх використовують праворадикальні сили. Відносно невисока вартість виготовлення і розповсюдження дозволяє ультраправим активістам ширити інформацію про свою діяльність, сповіщати про проведення масових заходів, залучати нових учасників до своїх лав.

Новітнім засобом політичної агітації доцільно розглядати використання правими радикалами можливостей мережі Інтернет. Практично всі праворадикальні угруповання мають власні інформаційні сайти, створюють і супроводжують діяльність веб-сторінок, чатів, блогів, гостьових книг у найбільш поширених соціальних мережах. Сьогодні Інтернет стає популярним і високоефективним засобом залучення нових активістів до лав ультраправих організацій, за необхідності дозволяє оперативно координувати їхню діяльність, дотримуючись при цьому конспірування намірів та заходів, які можуть мати протиправний характер.

На цих інформаційних ресурсах досить усталеною практикою є популяризація матеріалів, що пропагують міжконфесійну ворожнечу, ксенофобію, міжетнічну та расову нетерпимість. Також інколи поширюється провокативна інформація, спрямована на завдання шкоди авторитету держави та її вповноваженим органам.

Створення позитивного образу органів державної влади й управління серед населення, формування престижу й авторитету правоохоронних і судових органів є невід'ємними завданнями держави. Їх виконання дасть змогу досягти належного рівня довіри громадян до державно-владних інститутів, забезпечити стійкість і стабільність їхньої діяльності. Зважаючи на це, суб'єкти правого радикалізму для досягнення власних цілей спрямовують свою активність проти інститутів влади через намагання дискредитувати їх серед населення або блокувати їхню діяльність, що унеможливить виконання ними своїх функцій. Дезорганізація діяльності органів державної влади й управління об'єктивно зумовлює виникнення соціальних катаклізмів, за яких суб'єкти правого радикалізму отримують додаткові можливості щодо рекрутування до своїх лав окремих осіб, створення і поширення серед населення ілюзій про обґрунтованість застосування насильства стосовно осіб, уповноважених на виконання функцій держави.

Одним із вагомих напрямів дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в державі є

поширення інформаційних впливів, спрямованих на підірив довіри населення до її інститутів та вповноважених осіб. У сучасному суспільстві переважна більшість населення отримує інформацію про події, що відбуваються в країні та світі, з повідомлень засобів масових інформації. Протягом останніх років популярності, особливо серед молоді, набули різноманітні соціальні мережі, де в on-line режимі, окрім отримання інформації, здійснюється спілкування різних осіб. Фактично соціальні мережі сьогодні стали невід'ємним елементом буття багатьох людей, потужно впливаючи на формування їхнього сприйняття соціальної реальності, вироблення ціннісних настанов і орієнтацій. Через це переважна більшість суб'єктів правого радикалізму зосереджує свою діяльність насамперед у мережі Інтернет та у видавничій сфері.

Намагаючись послабити регулятивний вплив органів державної влади й управління з метою дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, суб'єкти правого радикалізму найчастіше вдаються до поширення неперевіреної або свідомо викривленої інформації про реальне становище в державі або окремих сферах суспільного життя. Спекулюючи на наявних у суспільстві проблемах, вони намагаються сформувати негативне сприйняття населенням державної політики, порушити баланс інтересів та потреб різних соціальних груп. Поширюючи провокаційну, завідомо неправдиву інформацію, праві радикали передусім прагнуть забезпечити формування не раціонального, а негативного емоційно-чуттєвого сприйняття населенням певних подій та заходів, ініціатором яких є держава і вповноважені нею органи.

Викривлення позиції держави щодо розв'язання нагальних для суспільства проблем має на меті підірвати довіру населення до законно обраних державних органів влади й органів місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Це сприяє нагнітання протестних настроїв серед населення, створює соціально-політичне напруження в суспільстві, що, зрештою, може призвести до виникнення конфліктних ситуацій: масових протестних заходів, силових сутичок, порушень громадського порядку тощо.

Серед найбільш поширених тем, які праві радикали використовують у пропагандистській діяльності, є корумпованість органів державної влади й управління, окремих посадових осіб, систематичне недотримання або порушення ними прав людини тощо. Ця інформаційна діяльність, яка зазвичай здійснюється анонімно, що, своєю чергою, суттєво ускладнює виявлення і своєчасну нейтралізацію її ініціаторів, виявляє власний деструктивний вплив у руйнації усталених норм і традицій, дискредитації системи етнополітичних

цінностей, укоріненні у свідомості населення нігілістичних настанов та антикультурних орієнтацій, заміні демократичних форм політичної участі неконвенціональними тощо.

Суб'єкти правого радикалізму у власному арсеналі накопичили різноманітні методи і способи дискредитації діяльності органів державної влади й управління, їхніх посадових осіб. Найпоширенішими з-поміж них є, зокрема, публічне тиражування завідомо неправдивих або документально непідтверджених повідомлень про зв'язки окремих державних і політичних діячів зі спеціальними службами інших країн, звинувачення їх у шпигунстві, зраді національних інтересів тощо. Наприклад, керівництво УНА-УНСО через власні засоби масової інформації цілеспрямовано забезпечувало поширення повідомлень про зв'язки вищого керівництва держави з урядами інших країн із метою послаблення обороноздатності України [див. 5, с. 1]. Негативізація іміджу вищих посадових осіб держави здійснювалася через створення в масовій свідомості міфологем і асоціацій у ланцюгу «посадова особа держави – колаборант, зрадник, шпигун, корупціонер» [див. 10, с. 1].

Вагомим механізмом дискредитації та підризу довіри до органів державної влади й управління, їхніх посадових осіб є поширення свідомо спотвореної інформації про їх етнічну приналежність та віросповідання. Спекуляція на наявних у масовій свідомості негативістських етноконфесійних стереотипах і забобонах має на меті сформувати в населення ілюзію про те, що управління державою здійснюється без урахування потреб усього населення та виключно в інтересах окремого етносу або держави. Так, керівництво ДСУ власну пропаганду, спрямовану проти держави, подає з етнічним забарвленням. Представники цього об'єднання в програмових документах закидають вищим посадовим особам держави, зокрема Президентів України, ігнорування необхідності закріплення посад за етнічними українцями. Політичних опонентів ДСУ визначає як «сонмище російських і російськомовних волоцюг» або «зграю жидофільствуючих дисидентів», спекулюючи на прізвищах посадових осіб, які слабко корелюють з особливостями української етнопоніміки [див. 6, с. 10].

Поширеним інформаційним методом дискредитації діяльності органів державної влади й управління, їх посадових осіб є технологія флешмобу, тобто театрального інсценування їхньої діяльності в демонстративно спотвореному, карикатурному, абсурдизованому вигляді. Кінцевою метою флешмобу є створення і поширення у віртуальному просторі відеосюжетів, що дискредитують владні інститути, знижують їхній авторитет серед населення через підвищене емоційне сприйняття їх свідомо спотвореного іміджу. Ефективність цієї

технології визначається кількістю специфічних симпатій («лайків», «класів», «репостів» тощо), які виявляють користувачі соціальних мереж до цих сюжетів. Популярність цієї технології серед суб'єктів правого радикалізму зумовлюється:

– фактичною неможливістю притягнення до кримінальної відповідальності її учасників;

– переважною орієнтованістю на молодь: політика подається в ігровому варіанті, який притягує уявною новизною та нестандартністю підходів;

– відсутністю потреби залучення значної кількості людей для проведення флешмобу, оскільки увага зосереджується на необхідності поширення інформації про неї через ЗМІ або соціальні мережі;

– значним психологічним ефектом, що поширюється на великі групи людей;

– можливістю переростання флешмобу в масові протестні заходи внаслідок застосування «принципу доміно», тобто залучення якнайбільшої кількості людей.

Таким чином, поширення суб'єктами правого радикалізму провокаційної, свідомо викривленої або неперевіреної інформації має на меті забезпечити внутрішньополітичну дестабілізацію в Україні. Це досягається шляхом намагання сформувати громадську думку про діяльність органів державної влади й управління, їх посадових осіб виключно в негативній площині через асоціації з причетністю до певних злочинів, етнічної приналежності або віросповідання. Такі методи інформаційного впливу, за задумом керівників, неформальних лідерів та ідеологів праворадикальних сил, мають легітимізувати в масовій свідомості можливості застосування насильства, провадження підпільної боротьби, непокори владним інститутам та свідомого порушення чинного законодавства України.

Серед молодіжних праворадикальних угруповань досить популярними агітаційними заходами є проведення концертів рок-гуртів, які ототожнюють себе з «правом сценою» («Boris Britva», «Кому Вниз», «Brainwash», «Kratky Proces», «Сокира Перуна», «M8L8TH» та ін.). Центральними темами в композиціях цих рок-колективів, які позиціонують себе «націонал-патріотичними», є проблеми «білої раси» і «чистоти нації», подекуди зустрічається апологія окремих одіозних діячів фашистської Італії та нацистської Німеччини. Наприклад, фашистський керівник Італії подається не інакше як «дідусь Беніто Муссоліні». Молодь, яка бере участь у цих заходах, свою прихильність до ультраправих демонструє через татування із зображенням різних варіантів правосторонньої свастики, скандування ксенофобських гасел із характерним підкиданням догори правої руки, використання прапорів та інших елементів наочної агітації Третього рейху [див. 2].

Також характерною рисою, яка відображає спрямованість агітації та пропаганди праворадикальних спільнот, є тісні контакти їхніх активістів із середовищем футбольних фанатів. Це, своєю чергою, спричинює суттєве зростання виявів ксенофобії, антисемітизму, расової та релігійної нетерпимості під час проведення масових видовищних спортивних заходів. Зокрема, це відбувається через відкриті демонстрації нацистської символіки, скандування гасел, що брутально порушують принципи міжнародного й етноконфесійного діалогу, використання піротехнічних засобів із хуліганських мотивів тощо. Досить часто на стадіонах ці заходи переростають у масові сутички з працівниками правоохоронних органів та вболівальниками різних футбольних команд. Середовище футбольних фанатів відзначається високою організованістю та мобільністю, а тому є значним об'єктом уваги з боку правих радикалів, на який вони спрямовують свої інформаційно-пропагандистські впливи. Унаслідок цього у великих містах України – Києві, Дніпрі, Харкові, Львові, Одесі та ін. – виникають симбіози субкультур футбольних фанатів і праворадикальних активістів, які в багатьох випадках виступають своєрідним «штурмовим загonom» окремих екстремістських налаштованих політичних сил.

Участь в електоральних заходах і парламентська діяльність у праворадикальному середовищі не вважається головним напрямом політичної діяльності. Обмежені фінансові та матеріально-технічні ресурси, відносно невелика чисельність активу і специфічна політична репутація серед населення не дають змоги більшості правих радикалів набути статусу респектабельних політичних сил. Водночас участь в електоральних заходах розглядається як невід'ємний компонент агітаційно-пропагандистської діяльності, а в деяких випадках статус кандидата в депутати уможливорює для окремих активістів тривалий час уникати відповідальності за скоєні раніше правопорушення. Проте окремі представники праворадикальних сил здобували належну підтримку серед населення і потрапляли до виборчих органів влади. Так, за результатами парламентських виборів 1994 р. народними депутатами України стали представники УНА-УНСО О. Вітович, Я. Ілясевич, Ю. Тима.

За офіційними даними Центральної виборчої комісії, праворадикальні сили в переважній більшості не брали безпосередньої участі у виборах до Верховної Ради України 1998 р. Ультраправі учасники виборчих перегонів – партії та виборчі блоки – отримали в цей період незначну підтримку серед населення. Так, за політичну партію «Українська національна асамблея» проголосувало 105977 осіб, або 0,39%. За виборчий блок «Менше слів», сформований на базі СНПУ і ДСУ, віддали свої голоси 45155 осіб, або 0,16%. По одноман-

датному виборчому округу № 119 (Львівська область) від цього виборчого об'єднання до Верховної Ради України було обрано О. Тягнибока, за якого проголосувало 53369 осіб, або 39,5%.

У виборах до Верховної Ради України 2002 р. праворадикальні сили були представлені політичною партією «Українська національна асамблея», за яку проголосували 11839 осіб, або 0,04%. Її голова А. Шкіль балотувався в народні депутати України шляхом самовисування по одномандатному виборчому округу № 121 (Львівська область) і переміг із результатом 34150 голосів, або 25,6%. Представник СНПУ О. Тягнибок цього разу був висунутий кандидатом у народні депутати України від виборчого блоку політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» і переміг із результатом 82236 голосів, або 62,16%.

Проросійські політичні сили, які вперше брали участь у парламентських виборах, не потрапили до Верховної Ради України. За виборчий блок політичних партій «Руський блок» проголосувало 190839 осіб, або 0,73%, а за виборчий блок політичних партій «ЗУБР» («За Україну, Білорусію, Росію») віддали свої голоси 112259 осіб, або 0,43%.

У 2006 р. під час виборів до Верховної Ради України праворадикальні сили також не здобули відчутної підтримки серед населення:

- політична партія «Українська національна асамблея» отримала 16379 голосів, або 0,06%;

- Українська консервативна партія здобула 25123, або 0,09%;

- Всеукраїнське об'єднання «Свобода» було підтримано 91321 виборцем, або 0,36%.

На позачергових виборах до Верховної Ради України, які відбулися у 2007 р., за ВО «Свобода» проголосувало 178660 осіб, або 0,76%.

На виборах народних депутатів України у 2012 р. політична партія «Українська національна асамблея» отримала 16913 голосів, або 0,08%. ВО «Свобода» цього разу здобуло вагому підтримку серед населення, набравши 2129933 голоси, або 10,44%, що дозволило цій праворадикальній партії сформувати власну фракцію з 30 депутатів.

У позачергових виборах народних депутатів України, які відбулися восени 2014 р., участь брали дві праворадикальні партії: ВО «Свобода», яке підтримали 742022 виборці, або 4,71%, та новостворена політична партія «Правий сектор», за яку проголосували 284943 особи, або 1,8%. Проте до парламенту потрапили такі праворадикальні діячі, як Д. Ярош із результатом 21074 голоси, або 30,27%, та А. Білецький, який набрав 31445 голосів, або 33,75%. Від ВО «Свобода» народними депутатами України стали О. Марченко, Ю. Бублик, М. Головка, А. Ілленко, Ю. Левченко, О. Осуховський.

У президентських виборах 1999 р. представники праворадикальних сил участі не брали. Під час виборів Президента України у 2004 р. праворадикальні висуванці різної ідейної спрямованості радше виконували суто технологічні функції, аніж передбачали для себе можливість перемогти. Так, висуванець «Братства» Д. Корчинський отримав 49961 голос, або 0,17%, представник ОУНвУ Р. Козак здобув на свою підтримку 8410 голосів, або 0,02%, а за «слов'янофіла» О. Базилука проголосувало лише 8963 особи, або 0,03%.

На президентських виборах 2010 р. висуванцем від праворадикальних сил став О. Тягнибок, за якого проголосували 352282 особи, або 1,43%.

На позачергових виборах Президента України, які відбулися в травні 2014 р., праворадикальні кандидати також отримали незначну підтримку. За О. Тягнибока проголосувало 210476 виборців, або 1,16%, а за Д. Яроша – 127772 особи, або 0,7% [3].

У деяких місцевих радах праворадикальні сили мали досить відчутне представництво. Так, протягом 1990-х рр. у представницьких органах влади західної України свої депутатські фракції та групи мала СНПУ. У цей самий період поодинокі представників у західно- і центральноукраїнських місцевих радах мала УНА-УНСО, а у 2000-х рр. свої депутатські представництва в значній кількості регіонів України отримало ВО «Свобода». Проросійські політичні сили традиційно домінували в південно-східних регіонах України й Автономній Республіці Крим.

Разом із тим, як бачимо, досягнути значних результатів під час електоральних заходів не вдається. Значною мірою це пов'язане з несприйняттям націоналістичних гасел, одіозної символіки і специфічних учинків праворадикальних активістів. Через це переважна більшість праворадикальних сил не вважає участь у виборчих заходах основним напрямком своєї діяльності та єдино можливим варіантом приходу до влади. Свої незначні результати під час виборчих кампаній праві радикали намагаються компенсувати вуличним активізмом і акціонізмом. Так, у 1998 р. УНА-УНСО провадило свою виборчу кампанію під гаслом «Важко на виборах – легко в бою!».

Однак лідери окремих праворадикальних сил, особливо ті, які потрапили до Верховної Ради України різних скликань, не лишають поза своєю увагою парламентську діяльність. Невисока електоральна підтримка штовхав правих радикалів до консолідації в межах різноманітних ситуативних союзів. Прикладом цього є «Національний маніфест», підписаний у березні 2017 р. керівниками ВО «Свобода» О. Тягнибоком, «Правого сектора» А. Тарасенком та «Національного корпусу» А. Білецьким. Згодом цю об'єднану ініціативу під-

тримали ОУН на чолі з Б. Черваком, Конгрес українських націоналістів під керівництвом С. Брацюня, С14 (лідер – С. Мазур). У цьому документі за звичними деклараціями про «катастрофічний стан нашої країни та [необхідність] здобуття й розбудови великої національної держави, здатної забезпечити *добробут українців та майбутнє українських дітей* (курсив наш – С.В.)», вимальовується цілком конкретне прагнення праворадикальних сил здобути владу, використовуючи для цього наявні в них можливості [див. 8].

Висновки. В останні роки спостерігається значне посилення присутності ультраправих у публічному просторі та суспільно-політичному житті України. Активістами праворадикальних організацій регулярно проводяться пропагандистські та протестні заходи, організовуються воєнізовані «вишколи», налагоджуються контакти з ультраправими рухами з інших країн. В умовах поглиблення соціально-економічних проблем, нестабільності політичної ситуації та триваючого військового конфлікту на сході України їхні гасла, символіка і радикальні заклики, а також демонстративні вчинки, що досить часто мають насильницький характер, знаходять співчуття та підтримку з боку найбільш знедолених прошарків населення. Пропагований правими радикалами етноцентризм інтерпретується в масовій свідомості не як політична аномалія, а як вияв екзальтованого патріотизму і боротьби за незалежність України.

Така деформація суспільних настроїв може сприяти подальшій ескалації політичного мотивованого та вуличного насильства, що суперечить принципам мирного співіснування, створює реальну загрозу для основоположних прав і свобод громадян. Зважаючи на це, нагальним є об'єднання зусиль громадськості та держави задля зменшення деструктивного впливу правих радикалів на соціальну атмосферу українського суспільства, локалізації та припинення їхніх учинків, які мають резонансний протиправний характер.

Перспективами подальших досліджень є розкриття особливостей ідеологічних доктрин сучасних парамілітарних об'єднань правих радикалів в Україні.

Список використаних джерел

1. Андрющенко Е. С. «Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.)», дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01, Запоріжжя, 2015, 284 с.
2. Білоус А. «Концерт, на який ви б не наважились піти». URL: <http://zaborona.com/interactive/sokyra-peruna-gig/>.
3. *Вибори*. URL: <http://www.cvk.gov.ua>.
4. «Вишинський С. «Обличчя націоналізму: «припартійні» праві». URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6988.html>

5. Заява відділу зовнішньої документації УНА № 89-2387/2387 Голові СБУ п. Євгенові Марчуку, *Українські обрії*, 1994, № 2 (33), С. 1.

6. Коваль Р. 'Підстави націократії'. К., 1994, 56 с.

7. Кравченко М. С. 'Діяльність українських націоналістичних політичних рухів кінця 1980-х – початку 2000-х рр. у мемуарних джерелах' автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», К., 2017, 17 с.

8. Маніфест «Свободи», «Правого сектора» і «Національного корпусу». URL: <https://ua.112.ua/mnenie/manifest-svobody-pravoho-sektora-i-natsionalnoho-korpusu-povnyi-tekst-378152.html>.

9. «...Нацист, член УНСО», *Українські обрії*, 1994, № 9 (40), С. 1, 4: 253.

10. Ось і флоту не стало. Послання УНА щодо здачі Криму та Чорноморського флоту, *Голос Нації. Тижневик УНА-Захід*, 1995, № 18 (107), С. 1.

References

1. Andryushhenko E. S. 'Ukrayins'ki pravorady' kal'ni organizaciyi u konteksti suspil'no-polity'chny'x procesiv (kinecz' 1980-x – 2015 rr.)', dy's. ... kand. ist. nauk: specz. 07.00.01, Zaporizhzhya, 2015, 284 s.

2. Bilous A. 'Koncert, na yaky'j vy' b ne navazhy'ly's' pity''. URL: <http://zaborona.com/interactive/sokyra-peruna-gig/>.

3. Vy'bory'. URL: <http://www.cvk.gov.ua>.

4. Vy'shy'ns'ky'j S. 'Obly'chchya nacionalizmu: «pry'partijni» pravi». URL: <http://s-vyshynsky.vkursi.com/6988.html>

5. Zayava viddilu zovnishn'oyi dokumentaciyi UNA №89-2387/2387 Golovi SBU p. Yevgenovi Marchuku, *Ukrayins'ki obriyi*, 1994, №2 (33), S.1.

6. Koval' R. 'Pidstavy' naciokratyi'. K., 1994, 56 s.

7. Kravchenko M. S. 'Diyal'nist' ukrayins'ky'x nacionalisty'chny'x polity'chny'x ruxiv kincyа 1980-x – pochatku 2000-x rr. u memuary'x dzherelax' avtoref. dy's. na zdobuttyа nauk. stupenya kand. ist. nauk: specz. 07.00.06 «Istoriografiya, dzhereloznavstvo ta special'ni istory'chni dy'scy'pliny'», K., 2017, 17 s.

8. Manifest «Svobody», «Pravogo sektora» i «Nacional'nogo korpusu». URL: <https://ua.112.ua/mnenie/manifest-svobody-pravoho-sektora-i-natsionalnoho-korpusu-povnyi-tekst-378152.html>.

9. «...Nacy'st, chlen UNSO», *Ukrayins'ki obriyi*, 1994, №9 (40), S.1, 4. 253

10. Os' i flotu ne stalo. Poslannya UNA shhodo zdachi Kry'mu ta Chornomors'kogo flotu, *Golos Naciyi. Ty'zhnev'y'k UNA-Zaxid*, 1995, №18 (107), S.1.

УДК 327.56

**СВІТ НА ПЕРЕЛОМІ ТА УКРАЇНА:
ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ І НАЦІОНАЛЬНА
БЕЗПЕКА****THE WORLD ON THE BREAKTHROUGH
AND UKRAINE:
GLOBAL CHALLENGES AND NATIONAL
SECURITY****Гай-Нижник П. П.,**

доктор історичних наук, заступник
директора, Науково-дослідний інститут
українознавства МОН України
(Київ, Україна),
e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Hai-Nyzhnyk P. P.,

Doctor of History, Deputy Director, Scientific
Research Institute of Ukrainian Studies, Ministry
of Education and Science of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

У статті розглядаються сучасні геополітичні перетворення на планеті та комплекс світових загроз з перспективи майбуття в контексті місця та ролі у глобальній системі впливів і рівноваг України та її стратегії національної безпеки. Вказується на обшир та специфіку новітніх глобальних і локальних конфліктів, трансформацію та гібридизацію боротьби між активними гравцями на світовій шахівниці. Акцентується на нових глобальних викликах та перетвореннях, що постають у новітній геополітичній системі координат, і на пошуку запобіжників та місця України в майбутній долі Європейського субконтиненту та загрозах її національній безпеці в перебігу швидкоплинних змін світового порядку і системи міжнародних відносин.

Ключові слова: національна безпека, геополітика, світовий порядок, міжнародна конфліктологія.

The article considers modern geopolitical transformations on the planet and a complex of global threats from the perspective of the future in the context of the place and role in the global system of influences and balances of Ukraine and its national security strategy. The extent and specificity of the latest global and local conflicts, the transformation and hybridization of the struggle between active players on the world chessboard are pointed out. Emphasis is placed on new global challenges and transformations emerging in the latest geopolitical coordinate system, and on finding safeguards and Ukraine's place in the future of the European subcontinent and threats to its national security in the face of fleeting changes in the world order and international relations.

Keywords: national security, geopolitics, world order, international conflictology.

Сучасний світовий порядок перебуває у стані інтенсивної трансформації, що перед-

бачає перерозподіл важелів і обшир впливу та рівноваг як у розумінні контролю над планетарними ресурсами, глобалізованою фінансово-економічною системою, енергетичною сферою, регуляцією й оволодінням новими високотехнологічними комунікаціями і винаходами тощо, так і у пошуку новітніх гуманітарних основ співжиття на планеті та засадничих конструкцій геополітичних взаємин, формул, моделей і механізмів дієвої міжнародної системи безпеки. Україна, що історично і географічно завжди перебувала на перетині світових геополітичних інтересів, глобальних торговельно-економічних шляхів та цивілізаційних процесів, опинилася й перебуватиме у майбутньому у фокусі кардинальних змін планетарного масштабу і є однією з ключових точок на євразійському просторі, де перетворюється сучасність і зароджується нове майбуття світових взаємовідносин.

Нажаль гуманістичні принципи розв'язання цивілізаційних криз і вузлових протиріч світового перерозподілу сфер впливів часто поступаються силовим методам, що за сучасних умов набувають тотальних ознак і мають гібридизовану форму. Держава Україна ще з часів відновлення своєї незалежності і суверенітету як суб'єкт міжнародного співтовариства перманентно постійно перебувала на периферії протистояння Заходу і Сходу, Півночі і Півдня й була об'єктом потенційної боротьби між гігантами світової геополітики, проте має усі можливості та підстави стати одним з таких планетарних велетів.

Доконана дійсність вказує на незаперечний висновок – сьогодення і майбуття для України та українського народу полягає не лише у світоглядному протистоянні чи цивілізаційному зіткненні, а також і у безперервній війні (у прихованій «м'якій» чи у відкритій «жорсткій», а здебільшого – у гібридній «комбінованій») за право бути, боротьбою за існування у повному і вражаючому значенні цих понять.

Розуміння подібної конфігурації сьогодення й історичної перспективи мусить пульсувати у кожній уособленій одиниці громадянства зокрема та у суспільній думці народу в цілому: як в площині ірраціонального інстинкту солідарного національного самозбереження, так і на рівні раціонального усвідомлення викликів і загроз планетарної неминучості в контексті державної безпеки, а отже – й в самому сенсі української національної ідеї, в глибинній та обґрунтованій неминучості світової боротьби за першість, за право бути і жити як державний народ, за честь і прерогативу зберегти власну етноісторичну, господарчо-культурну, соціально-політичну та національно-расову самоозначеність [1].

Тож на порядку денному є радикальне оновлення власної національно-цивілізаційної ідентичності, що буде здатна не лише витримати, а й відповісти на численні виклики

сучасного світу та здійснити повноцінне економічне, соціальне й політичне оновлення (осучаснення). При цьому слід враховувати також і певні суперечливі аспекти впливу глобалізаційних процесів на Україну.

У випадку ж, якщо держава і суспільні інституції не здійснюватимуть ефективні кроки з нейтралізації загроз глобальних культурно-соціокультурних неоперій чи субімперських конгломератів, що прямо або ж опосередковано прагнуть якщо не знищити, то бодай знівлювати, спрimitивізувати етнічно-національні культури, замінити їх власною культурою (чи глобальною субкультурою), це може призвести до втрати суверенітету держави. Значною мірою це може бути зумовлено й критичним зниженням рівня функціонування політичної системи, спричиненого зовнішніми і внутрішніми конфліктами.

Формування політики національної безпеки загалом і, зокрема, в контексті усвідомлення і вироблення солідарної думки щодо поступу народу й держави, в першу чергу, має бути спрямованим на визначення завдань і цілей даної політики, що найбільш повно може бути відображено у стратегії державної безпеки, яка відображала би і втілювала в своїй основі поточні національні інтереси та далекоглядні і всеохоплюючі національні цілі та ідею.

Як відомо, головні свої інтереси держава забезпечує усіма військовими, економічними, дипломатичними, ідеологічними та культурними засобами, що лягають в основу завдань її політики національної безпеки, яка визначається через систематизацію та класифікацію національних інтересів за категоріями та рівнями важливості.

Разом з тим, якщо нація на рівні пересічного громадянина уражена у своїх соціальних цінностях ознаками тотальної перманентної стурбованості за власну безпеку, патологічним прагненням до самоствердження (влади, статусу, багатства), невмінням самостійно приймати рішення, примитивізацією думки і відсутністю здатності критично мислити, настороженого ставлення до змін, мляво вираженого прагнення радіти життю, зневірою у можливості особистих і суспільних змін, невпевненістю у завтрашньому дні, наелектризованістю громадських настроїв і нетерпимістю до інакшої думки тощо, то це означає, що не лише суспільство, а й держава перебувають у небезпеці.

Суспільство є складною органічною цілісністю, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. Проте, важливими у перебігу змін є їхня природність і поступовість, що не становлять загрози зламу стрижневих для суспільства національних цінностей та вихолощенню його загальнонаціонального самоусвідомлення, а натомість вакцинуватимуть націю від руйнівних глоба-

лістичних вірусів (мультикультуралізму, національного нігілізму, космополітизму тощо) й, водночас, сприятимуть розгерметизації облудливої схильності до затхлого ізоляціонізму і надихатимуть до духовного відродження нації та морального вдосконалення людини, до творення історії.

Разом з тим, невідворотні еволюційні зміни аж ніяк не нівелюють потребу у збереженні сталості в істотній цінності плекання людини як особистості і громадянина. Утім, перебіг глобалізованих суспільних змін має народити застереження й протидію згубній схильності до визволення людини від інституціонального обґрунтованого порядку, приналежності до суспільно-національних рис та державного авторитету, що може негативно вплинути на чуття лояльності громадян та на міцність державного суверенітету. Держава мусить бути сильною й здатною чітко відображати суспільно-політичну волю людей, сконцентрована у думці інтелектуальної провідної верстви (еліти) нації, в якій однією з найважливіших принципів є також принцип волі, спроможність здійснювати індивідуальну й суспільну ініціативу в межах правових норм. Відтак, влада не може бути підпорядкованою якійсь функціональній меті соціальної благодійності, класово-майнової рівності, детермінованої свавільної волі тощо.

Слід зауважити також, що за розуміння процесів розвитку сучасного світу, практично неможливо встановити абсолютний контроль за будь-якою сферою реальності, а в суспільно-політичній сфері зводяться нанівець будь-які можливі мрії про абсолютно контрольоване суспільство. Тож стає очевидним, що думка про можливість тотального планового розвитку суспільства є помилковою й здатною викликати трагічні наслідки. Будь-яка вимушена уніфікація виробничих та соціальних відносин, релігійного життя, національних традицій тощо означатиме намагання контролювати таку складноорганізовану систему як суспільство й може призвести його до застою та деградації. Тому-то й такою ж небезпечною і хибною є будь-яка «соціальна інженерія» щодо сформування концепту національної безпеки.

Для вирішення цих завдань слід утворити шляхом природної морально-розумової селекції україноцентричну суспільно-політичну еліту, що усі свої зусилля спрямовуватиме на втілення геополітичної, господарської, культурної, інтелектуальної, кадрової тощо наявної потужності держави. Водночас, згадуючи В. Липинського, перед українським народом і державою постає глобальна місія: «виграти у смертельній боротьбі національних сил з інтернаціональним капіталом» і для цього українцям слід перебороти свій «первородний гріх», який полягає в ідейному хаосі в політиці і браку організаційної дисципліни.

Народи і суспільство мусять усвідомлювати майбутні виклики новітніх часів й дійти розуміння того, що світ невпинно зменшується (принаймні на рівні сприйняття), а можливості людства незбагненно збільшуються, що настає пора, коли часу буде менше, ніж ми думаємо. Світові загрози вже сьогодні попереджають і випереджають людство у породженні майбутніх кардинальних труднощів й у заплідненні прийдешніх колосальних змін.

Жодна нація і кожна держава, якщо вони не хочуть бути розчавленими і поглиненими майбуттям, а натомість прагнуть його зберегти і здобути, вже сьогодні не можуть дозволити собі апатії й, ще вчора усвідомивши прийдешні загрози і виклики, вже тепер мусять створювати запобіжники до майбутніх світових перетворень, вже зараз мають готуватися до прийдешніх планетарних змін.

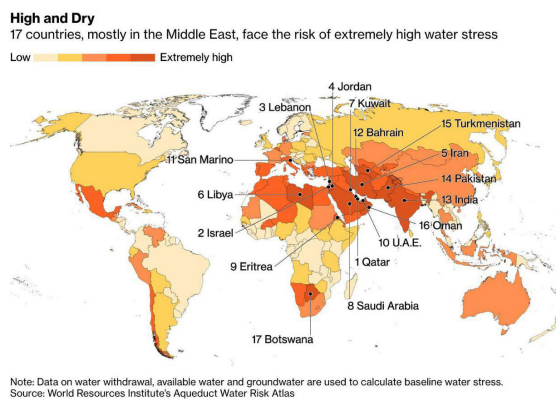
Новітні глобалізаційні процеси на планеті, поширення мультикультуралізму та космополітизму, поряд з агресивною культурно-лінгвістичною та світоглядно-цивілізаційною політикою просування ідеологем «американських цінностей» та концепту «російського світу», висувають перед Україною подвійну загрозу прихованого мовно-культурологічного поглинання (м'якого лінгвоциду) – русифікації та англізації української мови, надто щодо сучасного етапу її розвитку в умовах домінування глобальних інформаційних технологій та світового цифрового павутиння. У цьому контексті нових якісних ознак і змістовності мусить набути національно-патріотичне виховання молоді, сприяння поглибленню історичних знань серед широких кіл населення та створення плідних умов для розвитку національної гуманітарної науки.

Проте, аби вижити та посісти провідне місце у прийдешній новій епосі, Україна мусить звести до мінімуму корупцію, модернізувати національну економіку та технології, надавати і забезпечувати пріоритет у розвитку мережі освіти та сучасної наукової думки, побороти тенденцію до примітивізації суспільно-політичної думки, плекати просвітництво, зберегти власну культурну спадщину й створити найсприятливіші умови для розвитку національної сучасної культури, мистецтва й літератури тощо. Нація мусить через засоби м'якої сили розпочати власну мовну й культурну експансію у планетарному вимірі, поширювати свої традиційні й продукувати новітні гуманітарні та цивілізаційні цінності!

Україна, як і усе людство, має бути готова вистояти, передусім, перед загрозою глобального економічно-продуктового та енергетично-ресурсного колапсу. У досить скорому майбутньому на нас чекатимуть світові брак нафти і доступної традиційної енергії, проблеми забрудненого повітря та довкілля, нестача їжі та чистої прісної (питної) води, кліматичні зміни, пандемії і генні захворювання, перенаселення

планети і міграційні напруги, зіткнення національно-етнічних і релігійних культур з концептом мультикультуралізму і секуляризмом, міжрелігійні та міжрасові суперечки, терористичні загрози і ланцюг локальних конфліктів та глобальний перерозподіл сфер впливу між провідними державами світу тощо.

На планеті практично не залишилося чистої води в місцях, заселених людьми. При цьому забруднюються не лише поверхневі, але й підземні, зокрема ґрунтові води. Брак чистої води вже є однією з найактуальніших проблем людства, прісна вода (ресурси якої на Землі становлять лише 2,5–3%) вже нині подекуди є дорожчою, ніж нафта, а більш ніж 1,5 млрд людей живуть у регіонах (на Півночі Китаю, в Індії, а також на заході США) і в мегаполісах, у яких відчувається нестача питної води. 40% населення Землі проживає уздовж протікання великих річок. У Китаї, наприклад, аж 20% населення Землі мають доступ лише до 5% питної води, причому 90% річок поблизу міст серйозно забруднені. Від браку води невдовзі потерпають вже 2 млрд людей, а до 2050-го року (коли, за прогнозами, населення Землі становитиме 9 млрд) проблема може ще більш загостритися. Проблему нестачі води поглиблюватимуть промислові забруднення й глобальні зміни клімату (як відомо, рослини на 80–99% складаються з води, тварини – на 60–75%, а місячний ембріон людини – аж на 97%). Щороку у світовий океан виливається в середньому 10 млн т нафти, кожна тонна її розтікається на поверхні води площею понад 12 км².

У всьому світі чиста питна вода вже стає найнеобхіднішим товаром, а індустрія продажу бутильованої води є однією з найприбутковіших і розвивається шаленими темпами. Щорічно продаються понад 100 млрд літрів води, в основному в пластикових бутлях, що є шкідливим для здоров'я та навколишнього середовища. Прибутки в цій галузі вже досягають понад трильйона доларів на рік – це 40% прибутків нафтових компаній і більше за доходи фармацевтичних компаній. Торгувати водою найближчим часом буде прибутковіше, ніж нафтою.

Загрозливим є стан гідросфери й в Україні, де розораність земель наблизилася до 56%, а в степу – до 63%, де лісистість території країни становить лише 14%, у степу ж – 4,7% (тим часом у водоохоронному плані на водозборах степових річок вона має становити щонайменше 16%). Щороку у водойми України скидають близько 300 млн м³ неочищених стоків (найбільш сумна ситуація складається у степовому Криму, у якому і до анексії забруднення підземних вод фіксувалося на більш ніж 30% усієї його площі), а 90% проб з Дніпра зафіксували перевищення вмісту забруднюючих речовин або показників фізико-хімічного стану поверхневих вод.

Тож наступні війни (відкриті і приховані) вестимуться за чисту питну воду, тобто – за прісну гідросферу! Чи зможе українська нація зберегти незабрудненим цей свій стратегічний і життєдайний скарб і чи буде держава Україна здатна скористатися цим багатством у геополітичному вимірі й захистити його?

У майбутньому вологі райони Землі стануть ще вологішими, посушливі – ще більш засушливими, рівень багатьох великих річок впаде, збільшиться кількість потужних катаклізмів – цунамів, ураганів, торнадо, повеней, нестерпної спеки. Це призведе до браку прісної води, а значить, і до нестачі продовольства, розповсюдження пошестей, пандемій, соціально-економічних заворушень тощо.

Відтак майбутнє суперництво планетарного масштабу, в тому числі з застосуванням воєнної сили, розгортатиметься також і за харчові ресурси (за здорову їжу), а відтак і на родючі ґрунти. У зв'язку зі зневодненням планети і зростанням населення небачено злетять ціни на продовольство, багаті держави зможуть закуповувати його у непостраждалих районів, але слаборозвинені країни, безсумнівно, виявляться під вогнем голодних бунтів. На сьогоднішній день, понад 1 млрд жителів Землі щодня стикаються з голодом. Через 30 років від голоду і систематичного недоїдання буде страждати вже до 35% мешканців планети. Йдеться, передусім, про регіони Центральної та Південної Азії, Африки. Активно виснажуються сільськогосподарські ресурси Європи та Північної Америки, в тому числі внаслідок постійного застосування хімічно активних речовин, що покликані підвищувати врожайність тих чи інших культур, знищувати комах і т.п.

Розпад голодуючих держав стане дійсністю й нестабілізуватиме усю планету. Наша країна має унікальний аграрний потенціал. Нагадаю хоча б лише про те, що площа чорноземів України складає 27,8 млн га. За прогнозами ж експертів, українська земля здатна нагодувати 300 млн осіб, а до 2050 р. Україна здатна стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі. Проте, аби зберегти своє аграрне лідерство Українська держава мусить зробити сільське господарство частиною «зе-

леної економіки»! Тож Україна має зберегти свої чорноземи, стати світовою житницею та годівницею і спромогтися посісти й втримати цей статус. Держава має бути готовою також сприйняти виклик та атаку згубних експериментів в генетиці, включно з мікроорганізмами, помноженими на щільну населеність міст тощо, адже новітні війни будуть полягати й у грандіозному знищенні посівів зернових або в отруєнні худоби тощо засобом так званих «брудних бомб»?

Усе вищезазначене є досить актуальним на сучасному етапі розвитку людства, позаяк саме останнім часом збільшується напруга у протистоянні між природою та людиною, що спричиняє до зміни клімату, виникнення чим раз більшого числа аномалій, стихійних лих тощо. Зокрема, за даними міжнародної благодійної організації «Oxfam», за останні 20 років кількість стихійних лих, викликаних погодними умовами, збільшилося вчетверо. У доповіді «Oxfam» сказано, що з початку 2000 р. кожного року відбувалося в середньому 500 подібних катаклізмів, а у 80-х рр. ХХ ст. ця цифра становила лише 120. За той же період кількість повеней збільшилася у шість разів. Тому сьогодні надважливим є природний (екологічний) чинник у концепції національної ідеї та в стратегії системи національної безпеки, вибору оптимальних шляхів розвитку держави, які б влаштовували людину і, разом з тим, не були б руйнівними для природи.

З року в рік світових ресурсів меншатиме, скоротиться й кількість тих держав, що згодні будуть ними ділитися, а відтак слід розвивати власні ресурси, хоч і така економіка не дає швидких прибутків, необхідно розпочати зусилля із підготовки до локалізації основних галузей економіки і сільського господарства (усе слід намагатися виробляти тут). Отже проблеми екології (лісів, води, ґрунту, повітря тощо) є питанням національної безпеки, а відтак потреба збереження надр і чистого природного середовища має стати однією зі складових національної безпеки!

Разом з тим глобальні спраги, голод, природні катаклізми, пандемії (і пандемічні інтervenції й, зокрема, бактеріологічні загрози), локальні війни тощо здійматимуть великі міграційні хвилі, що вже спричинили в Західній Європі «кризу біженців», а в перспективі перетворяться на цунамі великого переселення народів. Значний притік мігрантів створює не лише серйозне фінансове та продовольче навантаження на країни прибуття, а й несуть із собою хвороби, релігійне та культурне протистояння, соціальне навантаження (неповагу до норм та традицій країн перебування), трансформацію трудового та людського потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків, зростання ксенофобії і злочинності за національною ознакою й, зрештою, терористичну загрозу і внутрішні вибухи громадянських

конфліктів. Вже сьогодні чітко проявляються перші системні проблеми в країнах ЄС не тільки в економіці, але і релігійного, а також расово-національного характеру, які в кінцевому підсумку лише через десятки років незмінно призведуть західно- і центрально-європейські країни до істотних внутрішніх потрясінь, кардинально змінивши, в першу чергу, етнополітичне обличчя сучасної Європи.

Більше того, існує загроза й іншого гатунку. Суть її криється у закономірностях репродуктивності населення. Відомо, що для елементарного заміщення поколінь загальний коефіцієнт народжуваності має становити 2,1 дитини на одну жінку (низький коефіцієнт народжуваності (<16,0%) забезпечує просте відтворення населення, а 16,0–24,9% – середнє). Вже на сучасному етапі становище європейського суспільства перебуває на рівні вродження (в економічно розвинутих країнах на літніх людей у віці від 60 років та старіше доводиться 21% населення, а Італія, Німеччина, Швеція, Греція, Австрія та ін. держави відносяться до категорії «найстаріших» країн світу). Коефіцієнт народжуваності білого населення там перетнув катастрофічну межу й, наприклад на Кіпрі становить 1,0 дитини, в Андоррі – 1,1, в Боснії-Герцеговині, Польщі й Молдові – 1,3, у Німеччині – 1,4, у Великобританії – 1,7, у Швеції – 1,9 (Франція перебуває на рубіконі 2,1 цього коефіцієнту за рахунок високої народжуваності т. зв. національних меншин і мігрантів). Натомість коефіцієнт народжуваності, для порівняння, в Нігері становить 7,1 дитини, в Чаді – 6,7, в Сомалі – 6,1, в Малі й Афганістані – 6,0, в Південному Судані – 5,9, Буркіна-Фасо – 5,4.

Європи, яку ми знаємо нині більше не існуватиме! Вона зникає вже нині на наших очах й застерігає Україну від втрати власних культурної самосвідомості, релігійної душі й етно-національного обличчя.

Чи перебуває Україна у зоні ризику «старіння» (депопуляції) нації? Так, вона потрапила до списку з 91 країни, де жінки народжують в середньому менш як двоє дітей. Чи стане привабливою для майбутнього нашестя мігрантів Україна? Безсумнівно! Усі ці та інші загрози, якщо держава заздальгід не готуватиметься до них і вже сьогодні не вироблятиме дієві запобіжники, як правило, спричинять соціальну нестабільність, поставлять під загрозу цілісність країни, спадкоємність культури та існування нації як такої. Українська держава має зжорсточити міграційне законодавство (квоту щодо іноземців слід довести до мінімуму й лише для осіб, що займаються науковою діяльністю; громадянство України повинно надаватися неукраїнцям за національністю лише у виключних випадках). Нелегальні мігранти, затримані в Україні, мають залучатися до примусової праці, аби таким чином самим заробити кошти на своє переправлення до Батьківщини.

Ми маємо величезні перспективи у розвитку промисловості, літакобудуванні, космічних технологіях, військово-промислового комплексу та у високоточній ІТ-сфері. Проте чи готова Україна інтелектуально-технологічно увійти в нову епоху людства, яка буде пов'язана з альтернативною енергією, космічними нанотехнологіями, генною інженерією та штучним інтелектом?

Світ переступив поріг епохи генетичної революції й окремі досягнення генної інженерії вже вступають у протиріччя зі світоглядними основами, торкаються традиційних уявлень про життя і смерть, материнство і батьківство, любов і піклування, харчування тощо.

У недалекому майбутньому, завдяки інноваційним технологіям в біології, робототехніці, штучному інтелекту, прогресивним матеріалам, цивілізація зможе змінити саму природу людини, що стане переломним зрушенням, яке дозволить здійснити заповітну мрію людей – перемогти хвороби, збільшити тривалість життя, розкрити невідомі раніше можливості людського організму. Роботи-помічники, роботи-солдати, роботи в промисловості – цілковита автоматизація виробництва буде коли-небудь дешевше виносу робочих місць в країни, що розвиваються й, зрештою, позбавить потреби залучення міграційної дешевої робочої сили. З вибухом технологій постануть й новітні загрози, подібні до футуристичного сюжету в «Матриці», нові види терору й дійсності може стати навіть «бунт машин».

Від рівня наукових технологій залежатиме й обороноздатність держави. Часи танкових клінків минули, їм на зміну йдуть мережецентричні війни, принципи яких випробували війська США у кількох локальних війнах, а також доктрини якісно нових мобільних бойових систем майбутнього (Future Combat Systems, FCS). Нині власні доктрини мережецентричної війни розробляють Швеція (Network Based Defence), Великобританія (Network Enabled Capability) та інші країни. Відбувається комп'ютеризація наукоємних озброєнь на базі космічних і лазерних технологій, кібер-військ, оновлення ракетно-космічних військ, осучаснюються усі види бойової авіації та наземних військ, здійснюється озброєння мініатюрними високоточними боєприпасами майбутнього та вже триває заміна солдатів-людей роботами-воїнами й безпілотною космічною авіацією, виявляються можливості поєднати повітряну, наземну, надводну і навіть космічну техніку в рамках цілісних бойових комплексів тощо. Тож новітня воєнна доктрина та прагнення України має полягати в національній ідеї та безпековій стратегії щодо її входження до кола найсильніших і найсучасніших збройних потуг світу з новітнім науково-технологічним військово-промисловим комплексом, здатним відкрити й свій ядерний потенціал.

Така мета має також стати одним з елементів її національно-стратегічного концепту

набуття статусу одного з провідних військово-геополітичних гравців на євразійському просторі поряд з НАТО (чи у його складі), Китаєм, Індією та Росією. Що ж до Російської Федерації, то це державне утворення як споконвічний ворог України, що становить загрозу самому існуванню українського народу, має бути вплетене до української національної ідеї символічною латинізованою метафорою тотального символізму: *Carthago delenda est*.

На початку 2014 року Російська Федерація, розпочавши віроломну війну проти України, порушивши не лише українсько-російські обоюсторонні угоди і договори, а й власне законодавство та низку міжнародно-правових актів, перед усім людством затаврувала себе як державо-агресор і як країна-загарбник, а її політичне керівництво остаточно виявило себе як угруповання міжнародних злочинців і спонсорів світового тероризму¹.

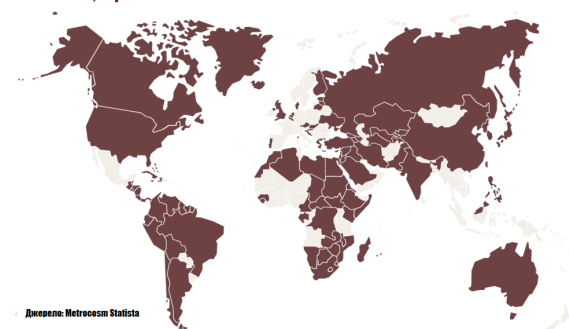
Російсько-українська війна, за своїми лаштунками, виходить за рамки двостороннього конфлікту й виявляє у собі виразні ознаки загальної кризи світової системи безпеки, що призведе до ланцюга глобальних змін планетарного значення: зміняться не лише кордони та системи влади в Україні та Росії, закладено початок масштабної трансформації євразійського простору, розпочнеться якісний і територіальний перерозподіл ринків торгівлі та сировини, зазнають змін усталені правила політичного світогляду та взаємовідносин, принципи суспільно-політичної моралі регенеруються, розпочнеться перегляд основ глобалістичної економіки та системи світової безпеки, світовий порядок базуватиметься на змінених правилах гри й розпочне набувати якісно нової конфігурації. Світ кардинально зміниться і до цих змін його спонукатиме також і російсько-українська війна, її наслідки та уроки.

Питання територіальних зазіхань у ХХІ ст. й після завершення Другої світової війни, здавалося б, мало вже давно відійти зі сфери поточної політики у галузь історичних досліджень тощо. Проте сучасна дійсність dokonано доводить, що проблема «чужої / своєї землі», «збирання земель» чи «теренового реваншу та історичної сатисфакції» й досі є на порядку денному світової системи безпеки...

Досить лише згадати про протистояння і територіальні суперечки: між Великобританією та Іспанією за Гібралтар (Джебел-Тарік); між Канадою і Данією за о. Ганс; між Іспанією та Португалією за приналежність Олівенсі; між Туреччиною та Грецією за о. Кіпр у Середземномор'ї та за скелі Кардак (Імія) в Егейському морі; між Хорватією та Словенією за розподіл Піранської затоки в Адріатиці; між Канадою і США щодо низки островів на межі між провінціями Нью-Брансвік і Британ-

ська Колумбія з одного боку та штатами Мен, Вашингтон й Аляска – з іншого, а також щодо морського кордону у низці проток між Атлантичним і Тихим океанами в Арктиці (напр. Гуан-де-Фука); між Великобританією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвійські) острови; між Великобританією та Ірландією щодо Північної Ірландії (Ольстера), а також щодо ліній кордону в затоках Лох-Фойл і Карлінгфорд-Лох; між Маврікієм і Великобританією за острови архіпелагу Чагос (при цьому з архіпелагу Британія депортувала усе населення задля побудови військової бази США на о. Дієго-Гарсія); між Мадагаскаром і Францією за рифи дю Гейзе, острови Бассас-да-Індія, Європа і Жуанді-Нова в Мозамбікській протоці Індійського океану й за низку атолів; Франція має територіальні суперечки з кількома державами через т. зв. острови Еспарса, що входять до складу Французьких Південних та Антарктичних територій й управляються з о. Реюньон в Індійському океані; між Мадагаскаром і Францією за безлюдний о. Тромлен; між Коморськими островами та Францією за острови Майотта і Гантер; між Францією та Нідерландами і Суринамом за кордон з Французькою Гвіаною; між Марокко та Іспанією за північноафриканські міста Сеута і Мелілья та атлантичні острови Чафарінас й о. Пеньюе-де-Алусемас і скелю Пеньюон-де-Велес-де-ла-Гомер та о. Перехіль в Гібралтарській затоці; між Австрією, Німеччиною й Швейцарією за розмежування Боденського озера в осередній Європі; на риф Бахо-Нуево претендують США, Колумбія, Ямайка та Нікарагуа (а раніше й Гондурас); між США і Гаїті за о. Навасса; між США, Кубою і Мексикою щодо континентального шельфу в Мексиканській затоці; між Хорватією і Сербією за 140 кв. км. вдовж Дунаю; між Індією та Пакистаном за Джамму і Кашмір; між Індією і Бангладеш; між Китаєм та Індією; між Буркіна-Фасо і Нігером; між Чилі та Перу; між Ізраїлем та навколишніми арабськими країнами; між Японією і Російською Федерацією; між Росією та Україною, Грузією, Молдовою, Фінляндією; між Угорщиною та Румунією; між Румунією та Болгарією; між Вірменією та Азербайджаном; між Південним Суданом і Суданом; між африканськими країнами тощо.

КРАЇНИ, ЩО МАЮТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ ЧИ ЗАЗІХАННЯ

¹ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – Київ: «МП Леся», 2017. – 332 с.

Перелічувати можна ще низку суперечок і претензій, які перебувають на дипломатичному рівні чи згасли з огляду на вагому перевагу однією зі сторін, інші знаходяться у «замороженому» стані чи вибухають періодично, а ще інші (як, наприклад, Російсько-українська війна) тривають і досі, проте досить усвідомити, що на сьогоднішній день більш як половина держав планети зазіхають на території своїх сусідів чи інших країн...

Нагадаю принагідно, що наприкінці ХХ ст. на планеті 80 держав були задіяні у понад 118 збройних конфліктах, 100 з яких мали внутрішній характер, проте сягнули міжнародного рівня (70% конфліктів 1990-х, за обрахунками Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру, були міжетнічними). На межі 2004–2005 рр. ще від 15 до 28 осередків воєнних дій у світі визначалися однією зі сторін конфлікту як національно-визвольна боротьба, а нині існує принаймні до 80 рухів (у т. ч. в Європі), що заявляють себе як національно-визвольні, а відтак не виключено, за тих чи інших сприятливих умов, їхнього переходу й до збройної боротьби. Зростає також вірогідність збройної боротьби за власну національну територію та оборону культурної спадщини та традиційного укладу життя й від прийшлих зайд-мігрантів (глобалістичних квазі-окупантів), що загрожує численними локальними та масштабними расово-релігійними війнами...

Крім того у світі тривають бойові дії, які мають територіально-міжнародний чи релігійно-етнонаціональний характер, що за умов глобалізації втягують у свою орбіту інших, здавалося б, недостатних до самого конфлікту гравців та загрожують сталості цілих континентів. Йдеться, зокрема, про події в Афганістані, повстання шіїтів-хаситів проти уряду Ємена, що здатне сколихнути увесь арабський світ, національно-визвольну війну курдів на теренах одразу кількох держав, протистояння між етнічними групами в Ефіопії та ісламський тероризм в Африці (зокрема, у Буркіна-Фасо), громадянську війну в Лівії, тліючу напругу між Ізраїлем та арабськими країнами на Близькому Сході в комплексі з війною у Сирії та вибуховим становищем в Перській затоці у контексті трикутника Ізраїль – США vs Іран, холодну війну між США й КНДР, вибухову напругу між ядерними Індією та Пакистаном через Кашмір, протистояння між США і Китаєм й, звісно ж, війну між Україною та Російською Федерацією.

Не менш загрозливими для сталості світового порядку виявилися спроби насадження свого державно-цивілізаційного бачення та суспільно-політичного ладу через т. зв. «кольорові» революції збройним шляхом чи позалаштункова боротьба через спонсорування приватних армій або ж радикальних повстанчих рухів (Лівія, Ірак, Республіка Чад, Судан, Ефіопія, Афганістан), що призвело до руйнування цілих держав, озброєного хаосу, гуманітарних катастроф (а подекуди й до геноциду), зміцнення та поширення релігійного фундаменталізму, нетерпимості та тероризму (Ісламська держава – ІДІЛ, Аль-джихад, Аль-Ісламія, Джаамат ул-фукра, Талібан, Чорні пантери, Аксьон директ, ДНР-ЛНР, ПВК Вагнера тощо), а також хвилі біженства, що здатна перетворитися на цунамі соціальних, расових, релігійних та міжетнічних катаклізмів...

Постколоніальна система (здебільшого британсько-французька, бельгійсько-голандська, німецька й османська), що розвалилася по Другій світовій війні, трансформувалася у неприродні для самовизначених націй державні системи як у міну сповільненої дії, позаяк вони формувалися без урахування етнонаціональних кордонів тощо, а глобальний планетарний порядок перетворився у новітній імперіалізм, де ООН та її Рада Безпеки стали заручниками великих гравців на світовій шахівниці...

У контексті вищевказаного та виникнення новітніх загроз глобального обшару, що ставлять на терези внутрішню безпеку навіть найпотужніших держав світу, такий особливий тип збройного насильства як територіальна анексія чи інтервенція у царині міжнародних відносин виглядають не лише пережитком минулого, а й доводять свою невідповідність і навіть згубність за умов формування нового світового порядку та переформатування новітніх сфер впливів і важелів рівноваги. Про це яскраво засвідчила безпосередня військова присутність РФ у Сирії, російських «вагнерівців» в Центральній Африці, російських військ та їхніх найманців в українських Криму та Донбасі, або ж військ США в Іраку та Афганістані тощо.

Разом з тим, якщо у новітні часи Сполучені Штати засобами своєї військової присутності (інтервенції) прагнули спонукати (насадити) у певних країнах власне бачення цивілізаційно-демократичного розвитку та західну державну модель суспільно-політичного ладу їхнім оновленим режимам, не вдаючись, щоправда, як до прямої окупації чи анексії територій, так і до їхньої адаптації до місцевих етноісторичних та культурно-релігійних традицій (тому й зазнали підсумкової невдачі, попри збройну перемогу), то Російська Федерація власну військову експансію супроводжує середньовічним вдертям, окупаціями та відторгненнями чужих територій (Придністров'я в Молдові,

Абхазія та Південна Осетія в Грузії, Крим і частина Донбасу в Україні). При цьому Росія примітивно обумовлює власну неприховану агресію зухвало-кострубатими ідеологічними конструктами сталінсько-гітлерівського міксу першої половини ХХ ст., не гребуючи при цьому й застосуванням терористичної діяльності та масовим порушенням прав людини на окупованих та анексованих нею теренах.

Більш вишукано, проте, діє КНР засобом глобальної економічно-торговельної експансії та фінансово-кредитового опанування світових ринків, надр, господарчо-виробничої системи і засобів комунікації в інших країнах, стрімкого розвитку вітчизняної науки та технологій, а також шляхом фізичного збільшення власної діаспори та залучення впливу «м'якої сили», попутньо нарощуючи міць китайських збройних сил. Водночас, на відміну від внутрішньо високорозвинених в соціально-економічному та демократично-правовому аспектах США, Канади чи ЄС, РФ у цьому плані залишається державою «третього» світу з авторитарною владною системою, відсталою економікою та зuboжілим населенням, а КНР, попри політичну диктатуру Комуністичної партії та демократично-правові утиски громадян, здійснила квантовий стрибок у своєму соціально-економічному розвитку та сучасному облаштуванні не лише власної території, а й у збереженні національно культурно-історичної спадщини тощо...

Стрімкий і потужний стрибок Китаю, як і Японії та Індії, та його незбройна експансія глобального обшвиру (надто – в Африці, Азії та Океанії, що фактично ізолювали ЄС і США, а також знівельовує закостенілу СОТ) не залишилася не поміченою застагнаційніми державами Європейського Союзу та запізнілою, але агресивною, реакцією Сполучених Штатів. Західна гегемонія у світі у звичному європейцям уявленні вмирає на наших очах. Про це, зокрема, засвідчила промова Президента Франції Е.Макрона на нараді послів в Єлісейському палаці 27 серпня 2019 р., який визнав, що світ змінився (як і становище Європи) через низку помилок Заходу та Америки й закликав переосмислити військово-дипломатичну стратегію і навіть складові солідар-

ності НАТО. Перш за все, йшлося про Китай, а також про російську стратегію, а також про те, що колективний Захід мусить зрозуміти, що американсько-європейські звички і даності більше не мають сенсу.

Чи є наслідком цієї зміни геополітики Заходом, наприклад, воєнний переворот у Гвінеї 5 вересня 2021 р. Нагадаю, що Китай вклав у цю країну від 35 до 45 млрд дол. в обмін на купку інфраструктури і концесії на видобуток залізної руди та бокситів й є основним інвестором Гвінеї та її головним кредитором. Крім того, ключовою ланкою у цих ресурсах є боксити, а їх зосереджено в цій країні чи не половина від світових. Вони ж, до слова, є базовою видобутковою сировиною для військово-промислового комплексу і космічних технологій, яку поволі опанувала й Російська Федерація у цій країні (зокрема йдеться про відомі майже монополні об'єкти путінського фінансово-промислового агента Дерібаски, проти якого одразу активізувалося слідство у США). Якими будуть наслідки перевороту на чолі з полковником армійського спецназу, колишнім офіцером Французького іноземного легіону покаже майбутнє, проте вже зараз можна говорити про вагомий удар США по Китаю та Російській Федерації в Африці, включно з відомими спецопераціями проти росіян у Малі, Буркіна Фасо тощо...

Усвідомлюють докорінні глобальні зміни, що позначаються на глибинних основах не лише зовнішньої, а й внутрішньої безпеки кожної країни, й США, які стали на шлях перезавантаження принципів тактики і стратегії своєї міжнародної політики, яскравим прикладом якої став вивід американських військ з Афганістану. Проте не варто забувати, що Талібан був зрощений за допомогою США і саме йому було залишено величезну кількість озброєння в цій країні. Про що, власне, йдеться. Йдеться про грандіозну боротьбу за світовий вплив і контроль, зокрема, у цьому конкретному прикладі – про контроль та регуляцію так званого континентального суходільного «шовкового шляху». Шляху з Китаю до Західної Європи (ринку Європейського Союзу), на якому, зрештою лежать Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Казахстан (з відомими нещодавніми подіями), Афганістан, Курдистан, Грузія, Азербайджан та Україна...

У разі ж такого прориву, США та Британія будуть витіснені з європейського ринку, а сам він потрапить у гібридну квазіколоніальну залежність від Китаю з одного боку, та від російських енергоносіїв з іншого. І саме тому на цьому шляху розгортається грандіозне протистояння між Китаєм (для якого Росія, хвора на імперський синдром, є лише тимчасовим сателітом, загоном пробних сил щодо пульсу до глобального загострення протистояння і пробиття її грубою силою собі такого шляху через південний пострадянський простір). З іншого

ж боку – надзвичайною та наддієвою (агресивною) геополітичною активністю у цьому євроазійському регіоні Туреччини, Великої Британії та США й набуття якісно нового важеля впливу Австралією, Чилі і Бразилією у південній (і не тільки) півкулі планети.

І ця боротьба давно, а надто – у сьогоднішній, стала гібридною, в тому числі й без прямого (але з опосередкованим) втручанням «великих» країн у локальні міждержавні чи міжнаціональні й міжрелігійні конфлікти. Згадаймо Курдистан, Нагірний Карабах, Казахстан, Грузію, Україну, Північ Сирії, Афганістан тощо... Іншими театрами глобальної світової комбінованої війни планетарного масштабу з якісно новітніми способами і засобами протистояння є також Близький Схід, навколо Тайванський водяний простір з виходом в Океанію та Африканський континент, а також перші ознаки перспективи перенесення таких перегонів на земні полюси, у кібернетичний простір та у космос (на орбіту Землі і на Місяць), а також загальне прагнення нових геополітичних гравців до ядерної мілітаризації. З цього приводу 31 серпня 2021 р. Президент Сполучених Штатів Д.Байден у своєму зверненні до нації, яке поширив Білий Дім у своєму Twitter, заявив, що «рішення про Афганістан – [...] воно про закінчення ери крупних військових операцій, спрямованих на перевлаштування інших країн». Він підкреслив, що Америці необхідно зосередитися на нових викликах, пов'язаних в першу чергу з Росією та Китаєм, а також з кіберзагрозами і проблемою розповсюдження ядерної зброї.

Відтак, вочевидь, настає кінець епохи спроб США перелаштувати інші держави на свій лад та нав'язати певним народам і країнам власне бачення культурно-суспільного світогляду та громадсько-політичного ладу за допомоги «твердої» сили зброї. Отже – посилиться увага та значення «м'якої» сили, сили фінансово-економічних зашморгів і пільг, сили продовольчих ринків і питної води (екології), міці альтернативних енергоносіїв і тамниці новітніх технологій (у тому числі й космічних, кібернетичних і штучного розуму), підтримка збройних сил окремих держав і навіть квазідержав чи недержавних утворень (зокрема й псевдоекстериторіальних) коштами та озброєннями тощо.

Тож все більшого значення набуватиме облаштування і плекання власної території, в тому числі й її оборони від забруднення та екологічних катаклізмів, бактеріологічних чи пандемічних атак, міграційних хвиль та розмиття національної самосвідомості (ідентичності), уникнення глобального лігвоциду і маскультури, запобіганню розпалювання ззовні соціальних та міжрелігійних конфліктів, пропагандистських і кібервійн, а також протистояння державних урядів «приватним» арміям, тінвовим космополітичним правлін-

ням транснаціональних компаній глобального масштабу чи фундаменталістським релігійно-уніфікаційним рухам та їхнім спробам інкорпорувати своїх кластерів-менеджерів чи неофітів у політичну матрицю державного управління тощо.

Менші ж гравці муситимуть входити в альянси, аби уникнути власної невагомості та спробувати не допустити дисбалансу не лише військових, а й природничо-ресурсних, енергетично-кліматичних, торговельно-виробничих, науково-технічних та політико-дипломатичних сил.

Зміни, певно, очікуватимуть на Російську Федерацію, застарілий та іржавий конструкт якої не витягне імперського вантажу й яка буде ним розчавлена, що призведе до її розпаду й утворення низки новітніх національних держав. Спроба ж стати нейтральним чи пасивним гравцем у сучасній геополітичній партії, як і гіпотетичне примирення з самим фактом існування на карті світу Російської Федерації в її нинішньому вигляді та формі, доконано стане для України руйнівною з цілком означеною перспективою втрати державності. Гіпотетично ж, але й цілеспрямовано, світове співтовариство вже тепер має виробляти проєкт облаштування уламків Російської Федерації з метою недопущення на її колишніх теренах збройного хаосу й допомоги у становленні нових національних та регіональних держав на її руїнах.

І в цьому контексті архіважлива роля належатиме Україні, яка за таких умов не лише поверне відтяти від неї Крим і частину Донбасу й, зрештою, не лише відтворить власний соборницький проєкт у північно- й південно-східному напрямку, але й стане новим гегемом і гарантом стабільності на різнобарвному і багатонаціональному державно-політичному просторі Східної Європи аж до її стику з азійським субконтинентом, будучи при цьому стрижнем новонародженої геополітичної дійсності тощо. Якщо, звісно ж, Україна готуватиметься й матиме належні як «м'яку», так і «тверду» сили й заслугуватиме на таку роль у майбутній світовій системі міждержавних координат.

При цьому, безумовно, мусить продовжуватися її зближення з Польщею та державами Східної Балтики, як противага союзу Німеччини та Московії тощо. Водночас геополітична перспектива окреслює також і розконцентрованість НАТО з осібною місією Туреччини на близькосхідному та середньоазійському театрах дій, Франції та Австралії в Океанії та створення окремишнього блоку, власне, у особливому військово-політичному союзі у складі США, Великобританії, Канади, Австралії за прихильного нейтралітету Норвегії тощо.

У контексті ж європейської безпеки суголосся дій та заяв берлінських офіційних

чинників на міжнародному рівні, зокрема становище щодо російсько-українського протистояння, dokonano доводить те, що Німеччина перебуває на заключному відрізку у перебігу свого перетворення на енергетичну квазіколонію Росії та вказує на ознаки майбутньої втрати з боку ФРН частини свого суверенітету, відкату її на периферію світових перетворень і впливів та побічного набуття ваги неосателітного чинника РФ на європейському геопросторі, що становить не лише загрозу національній безпеці Німеччини, а й сталості ЄС в обширі усього субконтиненту та глибинній безпеці НАТО, що, своєю чергою, неминуче вплине на зміну важелів противаг світового порядку загалом.

Відтак, попри об'єктивні та суб'єктивні запобіжники різного роду, які реально не дадуть у найближчому часі вступити Україні до складу НАТО (що має залишатися стратегічною метою офіційного Києва), їй конче варто з тактичного огляду вже стати його членом де-факто через геополітичний тунель до квазі-НАТО, що відкривається поточною військово-політичною та економіко-енергетичною ситуацією. Йдеться, зокрема, про започаткування де-юре військово-політичного та енергетично-господарчого союзу (так званої безпекової квадриги) Велика Британія – Польща – Україна – Туреччина, що безумовно матиме перспективу на розширення як у північно-західному напрямі, так і в південно-східному й цілком створить потужний важіль геополітичного впливу та нову вісь безпеки на євро-азійському просторі.

Віднині внутрішня і зовнішня політики вже не будуть відповідати сутності кожного окремого з цих слів, а становитимуть глибинну ДНК державної політики і національної безпеки нового рівня водночас. Епоха територіальних імперій давно згинула, а спроба її завуальованого відродження в неоімперіалістичних шатах зазнала невдачі. Утім глобальна гра у домінування продовжуватиметься на якісно новому рівні новітніх технологій та засобів ведення війн й опановувань, а ті держави та нації, що не усвідомили цих прийдешніх новітніх викликів та загроз чи знехтували квантовим стрибком у власній еволюції, будуть поглинені майбуттям, але не стануть спроможними бути ним самим.

Світові зміни кардинального характеру вже трансформують планетарний порядок і таке перелаштування правил та важелів гри вже є dokonanoю дійсністю, яка перетворює майбуття людства...

Список використаних джерел

1. Гай-Нижник П. Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади // Трансформація української національної ідеї. – Київ: Наш формат, 2019. – С.143–171.

References

1. Gay-Nyzhnyk P. Ukrainian national idea: conciliar factors and determinants // Transformation of the Ukrainian national idea. - Kyiv: Nash format, 2019. - P.143–171.

UDC 327 (510)

**FROM TRADITIONAL DIPLOMACY TO
CULTURAL DIPLOMACY - LANGUAGE
EDUCATION AND CULTURAL
INSTITUTIONS****ВІД ТРАДИЦІЙНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДО
КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ – НАВЧАННЯ
МОВИ І РОЗВИТОК КУЛЬТУРНИХ
УСТАНОВ****Aytakin Gasimova,**doctoral student of the Department
of International Relations,
Baku State University (Azerbaijan, Baku)
e-mail: aytakin102bm@gmail.com**Айтєкїн Гасимова,**докторант кафедри міжнародних
відносин Бакинського державного
університету (Азербайджан, Баку)
e-mail: aytakin102bm@gmail.com

It is known that the soft power of a country is determined by its political values, culture and foreign policy. Although there is no consensus on exactly what culture is, it is known that many elements of national culture are used for diplomatic purposes. In this study, cultural diplomacy is assessed by government agencies as a set of cultural activities that are indirectly and directly promoted in order to increase their prestige and strengthen international relations. The article researches education as a second group of educational activities under the name of cultural diplomacy and considers scholarships, student exchange programs, cultural institutions under this heading, as well as evaluates the activities of the Ministries in this direction.

Keywords: Culture, diplomacy, cultural diplomacy, soft power, public diplomacy, cultural institutions, language education.

Відомо, що м'яка сила країни визначається її політичними цінностями, культурою та зовнішньою політикою. Хоча єдиної думки про те, що таке культура, немає, відомо, що багато елементів національної культури використовують у дипломатичних цілях. У цьому дослідженні культурна дипломатія оцінюється державними органами як сукупність культурних заходів, які опосередковано і безпосередньо реалізують з метою підвищення їхнього престижу та зміцнення міжнародних відносин. У статті досліджується освіта як важлива сфера освітньої діяльності під назвою культурної дипломатії та в рамках цієї рубрики розглядаються стипендії, програми студентського обміну, заклади культури, а також дається оцінка діяльності міністерств у цьому напрямку.

Ключові слова: культура, дипломатія, культурна дипломатія, м'яка сила, публічна дипломатія, заклади культури, освіта.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The article will discuss the concept of cultural diplomacy and the concepts of culture and diplomacy, which are two elements of cultural diplomacy, and will try to determine the boundaries of cultural diplomacy, explore the wide range of effective activities of exchange programs, language education and cultural institutions. On the other hand, the research question is how foreign ministries perceive cultural diplomacy, because the real owner of cultural diplomacy in public administration is the Ministry of Foreign Affairs. For this purpose, the important activities of the Foreign Ministries of different countries in the field of cultural diplomacy were selected as examples. In the analysis, the cultural diplomacy activities of the Ministries were divided into categories with the contents of the institution (institute), art (exhibition), education (language education, exchange programs) and with the same named titles were evaluated.

Culture is an organic structure that encompasses all human creativity and all the beliefs and behaviors that people discover when they live together. Anthropological research known to us shows that people have always lived together historically. Living together reveals real-life experiences such as language, belief, tool making, tradition and custom. Historically, relations with different cultures began with trade, and continued with migration, occupation, and war. People showed each other their languages, traditions, tools, and were influenced by different cultures. Currently, there is no community in the world that is not affected by different cultures, including the least affected Aborigines, Sentinel Island, New Guinea, and the Surma tribe. This has led to the study of human societies not on the basis of race, but on the basis of culture, and the assessment of differences between nations on the basis of culture. For the first time in history, nation-states have brought these micro-cultures to the national level and turned them into a comprehensive quality.

In addition to emphasizing intercultural interaction, cultural diplomacy also includes efforts to present to the international community the cultural elements of nations that are accepted as a norm within them. Although it is accepted that in today's global world system the cultural elements are becoming more and more similar, differences such as language, religion, and customs still persist, and societies must present these differences to the international community as their superior privileges.

Today, the traditional notion of diplomacy has been refused, and diplomacy has taken on a meaning beyond the negotiation process between government officials. Public diplomacy is a product of this expansion. International politics is not an abstract event for ordinary citizens in today's global world, but it is also an event that can affect life experiences at the local level. In the process of building their policies, nations seek legitimacy not only in their societies but also at the level of

the international community. Thus, not only organized structures, but also ordinary citizens have become units that can influence international relations [15, s. 212].

Cultural diplomacy is perceived as a subheading of people's diplomacy. The report of the US Cultural Diplomacy Advisory Committee considers cultural diplomacy as the basis of people's diplomacy [12]. While public diplomacy has a wide range of applications, cultural diplomacy is considered an integral part of it. Nicholas Cull has compiled his public diplomacy under five headings. These are; "listening" involving research and learning; "defense" to protect political and / or economic interests; «Exchange diplomacy»; «International broadcasting» and, finally, «cultural diplomacy» [3, p. 10] Cultural diplomacy is one of the main areas of people's diplomacy and a source of soft power for countries. Cultural diplomacy can be defined as the presentation of cultural elements such as art, science, education and technology to enhance the prestige of countries and build partnerships. Historically, it goes back to ancient times. Giving and receiving gifts is considered to be the oldest example of cultural diplomacy. The musical clock presented to Sultan Murat by Queen Elizabeth I in 1590 and the iPod presented by President Obama to Queen Elizabeth in 2009 are examples of cultural diplomacy. Traditional practices of intergovernmental diplomacy have developed.

Public diplomacy has emerged in international relations with the inclusion of methods of persuasion and interaction in the disciplines of communication and public relations. In the international arena, countries influence the societies of other countries and support their political and social policies. It can be said that the beginnings of today's cultural diplomacy are language education and cultural institutions, and they target a more elite class. Language education, which began with the formation of national consciousness and colonialism, is expanding and diversifying into various topics. For this reason, under the name of cultural diplomacy, there are many different elements, such as sports, congresses, scholarships, exchange programs, music, gastronomy, cinema or humanitarian aid. These are the sum of the best features that any society wants to show at the international level.

Culture is also defined as one of the sources of soft power. The creator of the concept, Joseph Nye, says that soft power consists of political values, culture and foreign policy. In this context, the Soft Power 30 study, which aims to show the soft power of countries, considers culture as one of the six components in which soft power can be detected. The culture of a nation is one of the most important elements that makes it attractive to other societies.

Scott-Smith says cultural diplomacy has eight goals. These are the development of dialogue

and trust with other peoples; to ensure cultural and political recognition; to provide economic benefits; to increase the image and prestige of national culture; eliminate prejudices; to fight against negative views on national culture; laying the groundwork for future partnerships in other areas; is to present a worldview based on certain discourses, beliefs or ideologies. [11, p. 187]. Cultural diplomacy primarily involves the efforts of peoples to present their cultural elements. However, the main rule of cultural diplomacy is that ideological and economic goals should be at least covered. Gienow-Hecht and Donfried state that in order for cultural diplomacy programs to be successful and to establish mutual, long-term and strong ties in the international arena, cultural diplomacy must not be politically or economically motivated [7, p. 23]. At this point, the question should arise as to which actors carry out cultural diplomacy? It is impossible to accept any cultural exchange as cultural diplomacy. First of all, cultural diplomacy should be an activity for the foreign policy purposes of the country. Therefore, the initiatives implemented by government agencies and supported by them can be considered as cultural diplomacy [2, s. 154]. Cultural diplomacy is defined as «the dissemination of culture in support of a foreign policy goal or diplomacy of the state.» Cultural diplomacy within the state is traditionally carried out primarily by the Ministry of Foreign Affairs. Today, however, the prevailing view is that «programs broadcast by a foreign country or its official bodies are propaganda and the messages presented will not be approved,» so the partnership between civil society, the private sector and public institutions is more effective [7, p. 25]. For this reason, many activities characterized as cultural diplomacy have become increasingly carried out through state-sponsored associations or foundations.

Fisher considers cultural diplomacy as more one-sided because it involves the presentation of cultural elements. He says that cultural diplomacy is to tell the story of a nation and is therefore one-sided [5, p. 253]. Although some means of cultural diplomacy, such as the opening of a photo exhibition, are considered a one-sided activity, the implementation of a student exchange program between the two countries can be considered a two-way activity. Finally, it would be appropriate to answer the question of for whom cultural diplomacy is conducted. In the public relations literature, individuals, groups, and organizations that are defined as the public and are directly or indirectly affected by the operations and actions of an organization and whose behavior can influence the organization are called public. The social element differs from the concept of the target audience of the media, especially in its ability to change the organization and move spontaneously. The community of public diplomacy is defined as the elite (e.g., artists), the masses (e.g., Greek

society), and the diaspora. [16, p. 32]. As a diaspora, public diplomacy is used to increase national pride, especially between groups outside the country and with racial unity (such as the Turkic Republics), linguistic unity (such as the Gagauz), or citizenship (Turks living in Germany).

Cultural diplomacy is not a theoretical, but a practical field. As mentioned above, the main owner of cultural diplomacy in public administration is the Ministry of Foreign Affairs. The Ministry of Foreign Affairs carries out a country's international relations through missions, is the body that implements the state's foreign policy, and cultural diplomacy is among its responsibilities. The most important examples of cultural diplomacy, such as the British Council and the Goethe Institute, are the relevant bodies of their respective Ministries of Foreign Affairs. When ministries examine cultural diplomacy, they sometimes use organizations (such as the Yunus Emre Institute, foreign missions), sometimes the media (such as radio and television), and sometimes highlight cultural activities (such as exhibitions). Ministries share their cultural and artistic activities in their missions. Events are organized on topics such as literature, cinema, music, dance, painting and theater. States host events such as conferences, exhibitions and workshops. In addition to high cultural content, such events also include elements of popular culture. For example, the presentation of Turkish cuisine has such a content. In the article, Brown says that after the Cold War, the United States ignored art diplomacy and left it entirely to the private sector, but this was a very wrong approach, because artistic activities are perhaps one of the most profitable activities to raise the country's image [1, p. 59].

Education as cultural diplomacy is the second group of educational activities under the name of cultural diplomacy. Scholarships, student exchange programs, cultural institutions, foreign language schools, foreign schools and libraries can be viewed under this heading. Ministries also have a stake in this direction. Exchange programs and scholarships are available on the websites of all ministries. Exchange programs arose with the idea that participants could become allies for the country in the future [10, p. 55]. Exchange diplomacy is the management of the activity of sending its citizens abroad for work or cultural exchange for a certain period of time and in return receiving foreign citizens. Although these activities start with the purpose of my student going abroad and explaining how good my country is, and students coming from abroad to understand how good my country is, in the end it is considered as an activity that benefits both parties [3, p. 20].

If we look at the history of exchange programs, we see that in 1905, France-England and France-Prussia signed exchange agreements for the

exchange of school teachers. These teachers are required to teach their own language in the school of the destination country, as well as to learn the language of that country [14, p. 31]. For the first time in 1920, the German Ministry of Foreign Affairs established a department for the organization of exchange programs under the name of Germanism and Cultural Relations. In Germany, in 1925, the Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAA) established an organization for the exchange of university students and faculty, and in 1929 for the exchange of high school students. In the article, Cull noted that the exchange programs between France and Germany between 1945 and 1988 were aimed at overcoming centuries-old animosity between the two countries. By 1997, five million people, 70 percent of whom were high school students, had traveled to other countries through these programs. The new agreements signed between the two countries in 1988 established cultural diplomacy activities such as the exchange of university students and the opening of joint programs, the Joint Television Channel (ARTE), the Adenauer de Gaulle Award, and laid the groundwork for trust and cooperation between nations. It is accepted that exchange programs in the field of education are especially for the elite [11, p. 137]. As a proof of this, there are 39 Nobel Prize-winning scientists among the participants of the Fulbright program [17, p. 583]. One such program is the Erasmus or Erasmus plus exchange program. Erasmus, a student exchange program founded in 1987, is the European Region Action Scheme for the Mobility of University Students. Since 2014, hundreds of young people have participated in trainings, seminars and internship programs in the fields of education, training and sports with the Erasmus + or Erasmus Plus program. Created by the European Union and funded through inter-university cooperation, the program is a great system that brings together undergraduate and postgraduate students, those who want to live abroad and young people who want to participate in various internship programs to advance their careers.

Language education also plays an important role in cultural diplomacy. Education and language have been used in public diplomacy to create a common ground for acquaintance, partnership and sympathy [13, p. 170]. Language education includes schools and institutions that provide language education in foreign countries. Anthony Hague states that «the basis of cultural diplomacy is thinking, way of thinking, expression of thought, communication of thought, spread of thought» [14, p. 29]. Therefore, the spread of language and the language of a nation is of great importance and is recommended in many studies in terms of the effectiveness of public diplomacy [9, p. 25]. Until the 18th century, the language of diplomacy was Latin, for example, the Treaty of Westphalia (1648) was studied and signed in

Latin. In the 18th century, French became the most common language of European palaces and was adopted as a diplomatic language, for example, in 1815, negotiations at the Vienna Congress were conducted in French [8, p. 223-224]. In 1919, for the first time after two centuries of French rule, English became the language adopted in diplomacy alongside French [14, p. 33]. For the first time in the world, the French opened a French school in another country. This school is Galatasaray High School and was opened in 1868. In 1883, the Alliance Francaise was opened by a group of philanthropists to teach French in the colonies and abroad. In 1900, for the first time, a department was established under the Ministry of Foreign Affairs to expand schools abroad. Cultural institutions are also included in the name of education. The French Institute was established in 1907, the Italian Institute of Culture in 1926, the Goethe Institute in 1930, and the Yunus Emre Institute in 2009. The French Institute with 229 centers, the Goethe Institute with 159 centers, the Italian Institute of Culture with 92 centers and the Yunus Emre Institute with 56 centers have been established in different countries of the world [4, s. 350-351].

Cultural institutions have three main functions. First, these institutes are language training centers. They serve as a language school for students, provide formative training for teachers, and organize exams for language level certification (eg, IELTS for English, DALF for French, CILS for Italian). Second, these institutions organize events such as concerts, exhibitions, meetings, and film screenings to present elements such as national culture, cultural heritage, values, and traditions. Third, they are trying to provide a brain drain for their country. They provide education, scholarships and scientific opportunities. Finally, these institutions work to spread national beliefs and ideas. For example, the Italian Institute of Culture emphasizes the importance of renaissance values for Western societies.

Thus, culture contains not only art or education, but also many elements that make up national identity, such as thought and values. Cooperation and technical assistance, professional exchange programs and international fairs, international sports or scientific events can also be assessed under this heading. Known as the World's Fair, the Expo is an event highlighted in terms of cultural diplomacy. The Expo, first held in London in 1851, offers significant cultural diplomacy opportunities for both the host country and participants on topics such as technology, culture and innovation around every five years [6, s. 176]. The last one was held in Milan in 2015 on «Feeding the World and Energy for Life». Although the next Expo is scheduled for May 4, 2020, the exhibition has been postponed until October 1, 2021 due to the ongoing COVID-19 pandemic, but it has been announced that the name will remain Expo 2020. As Nicholas Cull

noted, the Expo is an incredible opportunity to present itself.

In light of all this information, ministries view cultural diplomacy as an element of foreign policy. Culture is perceived as a substance to conquer hearts and minds. It can be said that the main trend in the activities of ministries is to promote the elements of higher culture inherent in their societies. However, the ministries say that these activities will create a basis for dialogue and exchange, as well as increase cooperation between the two countries. In general, their activities seem to emphasize two elements of cultural diplomacy, art and education. Under the name of education, basic elements such as language, education and scholarships are combined. Ministries are primarily conducting research to spread the national language of the country, and in this regard, primary and secondary education institutions, cultural institutions, language courses, teaching materials and level exams are among the activities carried out abroad. For some reason, relations and cooperation in areas other than professional relations, arts and education, and other fields of science and sports are not considered culture and are not included in the perspective of cultural diplomacy of ministries.

CONCLUSION

Taking into account the breadth of the topic, the article discussed the experience of cultural diplomacy and tried to create a border of cultural diplomacy within the activities of the Ministry of Foreign Affairs. The concept of cultural diplomacy consists of two contradictory elements. On the one hand, this includes concepts such as reconciliation, dialogue and alliance, as well as hegemony. When countries engage in cultural diplomacy, they expect to exert global influence by sharing some idealized cultural elements. The fact that the presented cultural values do not contradict the ideal of human rights and democracy makes them almost universally accepted. Accordingly, although India cannot present the caste system as a value to the global arena, it can present yoga as a prestigious element. Many European countries have established cultural diplomacy with very similar content and carry out cultural diplomacy activities with similar structures.

An important point that is not emphasized in the literature of cultural diplomacy is that the cultural values of a country should be accepted as a successful model at the international level. At this point, I remember the Japanese model. In the 1980s, the Japanese system of government created an alternative to the traditional American model, which led to the perception of Japanese culture as a Japanese miracle and its prestige as a model. The important point here is economic success. When cultural elements are considered the driving force of economic success, they are identified at the international level. As a result, for cultural diplomacy to be successful, it must be economically successful, prosperous, respectful

of democracy and human rights, and protect the basic rights and freedoms of its citizens.

Finally, the terrorist attack of September 11, 2001, once again showed that societies need more cultural understanding and relations than ever before. No airport, security measures or visa regulations can replace the contribution of lasting dialogue and understanding between cultures and civilizations in addressing the threats and security challenges facing people on a global scale. In this sense, cultural diplomacy creates important opportunities for conflict prevention and problem solving, and creates the right atmosphere for true diplomacy. At the same time, the strategy, which will be developed with the guidance and resources of non-governmental organizations engaged in cultural diplomacy, will not only strengthen the country's democratic structure, but also more effectively feel the soft power of the state leading the global cultural diplomacy initiative.

References

1. John Brown. Arts Diplomacy: The Neglected Aspect of Cultural Diplomacy/Nancy Snow, Philip M. Taylor (Eds) Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009, 57-62p.
2. David Clarke. Theorising the Role of Cultural Products in Cultural Diplomacy from a Cultural Studies Perspective, International Journal of Cultural Policy, Volume 22, Issue number 2, 147-163p.
3. Nicholas J. Cull. Public Diplomacy: Lessons from the Past, Figueroa Press, Los Angeles, 2009, 9-25p.
4. Ekşi M. Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik dergisi, Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 349-354s.
5. Fisher Ali. Four Seasons in One Day: The Crowded House of Public Diplomacy in the UK. Nancy Snow, Philip M. Taylor (Eds.) Routledge Handbook of Public Diplomacy, New York, 2009, 251-261p.
6. Grincheva Natalia (2010) U.S. Arts and Cultural Diplomacy: Post-Cold War Decline and the Twenty-First Century Debate // The Journal of Arts Management, Law and Society, 2010, Volume 40, 169-183p.
7. Jessica C.E. Gienow-Hect and Mark C. Donfried, The Model of Cultural Diplomacy: Power, Distance and the Promise of Civil Society. Jessica C. E. Gienow-Hech ve Mark C. Donfried (Eds.) Serching for a Cultural Diplomacy, Berghahn Books, New York, 2010, 13-29p.
8. Nicolson Harold . Diplomacy /Oxford University Press, London, 2005, 223-224p.
9. Özkan Abdullah. 21. Yüzyılın Stratejik Vizyonu Kamu Diplomasisi ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisi İmkanları, TASAM Stratejik Rapor No: 70, TASAM yayınları, İstanbul, 25s.
10. Scott-Smith Giles. Exchange Programs and Public Diplomacy/Routledge Nancy Snow, Philip M. Taylor (Eds). Handbook of Public Diplomacy Routledge, New York, 2009, 50-56p.
11. Scott-Smith Giles. Cultural Diplomacy /Alison R. Holmes ve J. Simon Rofe (Eds.) Global Diplomacy, Westview Press, Bolder, 2016, 136-145p.
12. Report of the Advisory Committee on Cultural Diplomacy of US Department of State. Cultural Diplomacy: The Linchpin of Public Diplomacy, 2005.

13. Gaye Aslı Sancar. Kamu diplomasisi ve uluslararası halkla ilişkiler. Beta Yayınları, İstanbul, 2012, 170s.

14. Haigh Anthony. Cultural Diplomacy in Europe. Reports of Council of Europe, Strasbourg, 1974, 28-35p.

15. Vedat Demir. Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç. Beta Yayınları, İstanbul, 2012, 212s.

16. Mark S.L. Greater Role on Cultural Diplomacy, Discussion Papers in Diplomacy, Netherlands Institute of International Relations, Clingendael, 2009, 31-63p.

17. Sevin H.E. From visitors to cultural ambassadors: public diplomacy and scholar exchange programs. Business Research Yearbook, V17(2), 2010, 578-585p.

УДК 327.56

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ, ЇЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

**PROBLEMS OF FORMING A POLITICAL
ELITE, ITS CIVIC COMPETENCE AND
POLITICAL RESPONSIBILITY
IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY**

Орел М. П.,

дослідник (Краматорськ, Україна)
e-mail: mikhail.orel.7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2426-2203

Orel M. P.,

researcher (Kramatorsk, Ukraine)
e-mail: mikhail.orel.7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2426-2203

В статті аналізується поняття політичної еліти, як привілейованої верстви сучасного українського суспільства, своєрідного структурного ядра нації, що постійно оновлюється; висвітлюється сутність громадянської компетентності та уточнюються основні фактори впливу на процес її формування в елітарних прошарках суспільства; розкривається зміст поняття політичної відповідальності, як засобу контролю над владою діяльністю політичної еліти в сучасному українському суспільстві.

Автором доведено, що рівень громадянської компетентності та політичної відповідальності української еліти в сучасному суспільстві залежить як від її особистісних якостей, так і від її здатності осмислювати події і обставини поточного життя суспільства, вміння жити перспективно, мислити стратегічно.

Ключові слова: політична еліта, національна аристократія, громадянська компетентність, ретроспективна політична відповідальність, перспективна політична відповідальність.

The article analyzes the concept of political elite as a privileged stratum of modern Ukrainian society, a kind of structural core of the nation, which is constantly updated; the essence of civic competence is highlighted and the main factors influencing the process of its formation in the elite strata of society are specified; the content of the concept of political responsibility as a means of control over the power activities of the political elite in modern Ukrainian society is revealed.

The author proves that the level of civic competence and political responsibility of the Ukrainian elite in modern society depends on its personal qualities and its ability to comprehend the events and circumstances of current society, the ability to live prospects, think strategically.

Keywords: political elite, national aristocracy, civic competence, retrospective political responsibility, perspective political responsibility.

Розробляючи теорію соціальної стратифікації, Пітирим Сорокін стверджував: «Суспільство без розшарування, з реальною рівністю його членів – міф, який так ніколи не став реальністю за всю історію людства» [1]. В усі часи вищим прошарком суспільства була і є національна еліта. Західна теорія еліт вважає індикатором елітарності її становище у владних структурах, стверджуючи, що політична еліта – це хоризматичні «богонатхненні» особистості, які володіють формальною владою в інститутах та організаціях (Фройд); представники правлячого класу, орієнтовані на владу (Паретто); найбільш активні у політичному сенсі люди, що володіють позиціями влади (Етціоні) на ін. Як найвищий прошарок членів суспільства з винятковими особистісними якостями, які приносять їм владу і престиж [2], - окреслив у соціології поняття еліти В. Паретто. Г. Моска наголошував на тому, що організована меншість суспільства (еліта) завжди управляє неорганізованою більшістю (народом – нацією) [3]; а Р. Міллс визначив еліту як людей, які приймають рішення зі значущими наслідками [4]. Український класик політичної науки В. Липинський стверджував, що «є більша або менша... група людей, що кермує нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ, що витворює певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні вартості» [5]. Він називає цю групу людей «національною аристократією» і вважає, що вона повинна бути сформована з найавторитетніших людей усіх класів суспільства. Український мислитель вважав, що до «національної аристократії» повинні потрапляти люди (не зважаючи на їх майновий стан і походження), що володіють двома основними прикметами: моральним авторитетом та моральною силою (матеріальна сила повинна бути більшою, ніж та, яку має яка-небудь інша група в нації) [5]. Інший представник націоналістичного елітаризму Д. Донцов, окреслюючи особистісні якості представників української політичної еліти, виділяє віру в свою справу, високу силу духу, відчуття вищості та інакшості. Основними рисами української політичної еліти він вважає шляхетність, мудрість і мужність [6].

Серед сучасних вітчизняних дослідників теорії еліт, на думку автора статті, слід відзначити Баранцеву К. [7], Белебеху І. [8], Вовканича С. [9], Головатого М. [10] та ін. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники спираються і на моністичний (П. Мейно, Ч. Р. Міллз, П. Бірбаум, Ф. Хантер та ін.) теоретичний підхід у дослідженні еліт, коли вважається, що суспільством керує одна пануюча еліта, яка об'єднує в своїх лавах лідерів військової, економічної та політичної сфери, згуртованих завдяки одному соціальному положенню, схожій ментальності, єдності інтересів та ін., і на плюралістичний (Р. Арон, Р. Даль, Д. Перрі, Д. Трумен та ін.) підхід, представники якого

відстоюють ідею існування суспільства з багатьма елітами, наявність яких, на їх думку, є достатньою підставою для прийняття раціональних рішень, тому сучасні дослідження елітарності є численними та розгалуженими.

На все більшу увагу заслуговує дослідження компетентності та політичної відповідальності еліти, як умови і наслідку розвитку українського суспільства.

Проблему політичної компетентності, як готовності до виконання функцій політичного керівництва суспільством, досліджує колектив українських вчених (керівник Л. В. Сохань). Співставленню узагальнених (ідеального та реального) образів людини еліти присвячений проект «Владна еліта України» (1997) (керівник проекту доктор соціологічних наук М. О. Шульга, виконавець Н. Л. Бойко). Політичну еліту України в регіональному і національному контекстах досліджує М. Головатий і т.п.

Метою статті є дослідження стану та перспектив української політичної еліти; уточнення сутності її громадянської компетентності та основних факторів впливу на процес її формування; розкриття змісту політичної відповідальності еліти, як засобу контролю за її владною діяльністю.

Епоха, в якій ми живемо, - це епоха великих перетворень, а як стверджував Я. Гашек, «великій епосі потрібні великі люди» [11]. Україна гостро потребує суспільних діячів, які володіють величчю духу, благородством душі та великою мудрістю – національної еліти. Тому сьогодні, коли необхідність змін в українському суспільстві визріла, а шляхи їх здійснення ще неясні і, на нашу думку, неможливі без нового складу політичної еліти (народні маси вже вичерпали кредит довіри владним структурам), проблема владної еліти, її громадянської компетентності та політичної відповідальності набуває все більш актуального характеру. Українське суспільство гостро потребує запасу компетентної політичної еліти для її циркуляції в суспільстві.

Елітарна особистість в ідеалі – це індивідуальність, яка репрезентує найвищий рівень індивідуально-особистісного розвитку та буття [11]. Природна обдарованість, високий рівень освіти та виховання, індивідуальні зусилля щодо власного розвитку дають можливість зростання такої особистості. Вона може бути інтегрована у верству, групу чи організацію, а може вільно здійснювати свою життєдіяльність. Як найвища верства суспільства еліта відіграє провідну роль у формуванні стилів і норм соціальної поведінки, володіє перевагою у прийнятті рішень, їй належить влада у межах спільноти, яку вона репрезентує. Як стверджує І. Д. Загрійчук, еліта – це не замкнута каста, а постійно оновлювана структура, без якої неможливе повноцінне функціонування сучасного суспільства [12]. Автор статті по-

діляє думку Л. В. Сохань, яка визначає еліту як своєрідне структурне ядро нації. Політична еліта України, як привілейована верства українського суспільства, що займає в ньому високі щаблі влади, має формуватись із кращих громадян України. Її суттєвими критеріями є:

- громадянство, тобто статус громадянина України;

- відданість національній ідеї відродження української держави, культури та процвітання України, як суверенного цивілізаційного громадянського суспільства;

- реальні особистісні якості [11].

Відрізняючись особливою мотиваційною структурою, що психологічно обслуговує її індивідуальну та соціальну поведінку, елітарна особистість може керуватись різними спонукками: життя як сходження до слави, життя як азарт, як гра і т.ін. Потяг до влади може бути як підсвідомим станом, так і усвідомленою установкою. Він може переростати у кар'єризм, що, як правило, негативно впливає на авторитет політичної еліти, а може опиратися на розуміння відповідальності та громадянської компетентності. Елітарна особистість, як громадянин України і т.д.

Елітарна особистість, як громадянин України, володіє громадянською компетентністю, яку І. Єрмаков вважає однією із ключових компетентностей особистості і визначає наступним чином: «Громадянська компетентність, розвиток здатностей бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальність, готовий до компетентної участі у громадянському житті» [11, с. 133]. Громадянська компетентність політичної еліти повинна інтегрувати в собі діяльнісні, когнітивні та емоційні вміння. До когнітивних належать: правові та політичні (знання про правила колективного життя, про демократичні умови встановлення цих правил; знання про владу на всіх рівнях політичного життя; про процеси державотворення); знання про свою національну культуру, історію, традиції, звичаї, мову; знання про сучасний світ, тобто знання, які допоможуть застосувати історичні і культурні параметри; уміння і знання процедури (поряд із такими інтелектуальними вміннями, як аналіз, синтез, виділяються також здатність висловлюватись, говорити й аргументувати, що необхідно, наприклад, при участі в дебатах); здатність до відповідної реакції – рефлексія; здатність переосмислення дій і аргументів, передбачення можливих дій, висловлювань, аргументів, конфліктів, цінностей або інтересів; знання принципів і цінностей прав людини і демократичного громадянства, які будуються передусім на гідності й повазі, рівності кожної особистості. Емоційні: прояв емоційних параметрів індивіда, особистісних якостей, від яких залежить вибір цінностей і які, у свою чергу, визначають

його сутність, ставлення до інших; повага до Батьківщини, держави, її символіки, традицій, мови, народу; поважання таких цінностей, як свобода, рівність, солідарність, а також повага до інших; реакція на події (насильство), прагнення до розв'язання або контролю конфліктів, уміння позитивного підходу, толерантності, стримування емоцій; здатність до емпатії; здатність слухати. Діяльнісні: здатність уживатися з іншими; здатність до співпраці, роботи в команді; здатність розробляти і впроваджувати спільні проекти; уміння брати на себе відповідальність; уміння розв'язувати конфлікти відповідно до принципів демократичних законів; здатність брати участь у дебатах, аргументувати; здатність робити вибір у ситуації реального життя [13, с. 15-16].

Термін «еліта» (франц. *élite* – краще, вибіркоче) окреслює групу осіб, які мають специфічні особистісні та професійні якості, що роблять їх елітою, тобто «вибраною» [1]. Які ж риси роблять українську еліту вибраною? Оцінка якостей проводилась в межах проєкту «Владна еліта України» за шестибальною шкалою від найменш необхідних до найбільш необхідних. При аналізі отриманих характеристик, притаманних ідеальному образу представника владної еліти, на перше місце потрапляє когнітивна група соціально-психологічних якостей: освіченість, компетентність, ерудованість, гнучкість і терпимість; на друге – моральна: порядність, патріотизм, відповідальність, принциповість; на третє – діяльнісна: цілеспрямованість, рішучість, впевненість, ініціативність. Реальний образ постає зовсім іншим: на перше місце виступає група діяльнісних соціально-психологічних якостей представника еліти (46,5%), на друге – когнітивна (27,9%), найменшою є група моральних якостей (25,6%) [11]. В ідеальному образі на перших місцях відповідальність (89,9%), компетентність (89,2%), порядність (87,8%), як найнеобхідніші риси представника еліти. Реальна постать представника української еліти кардинально різниться від ідеальної. На перших місцях якостей загальної рангу реального образу: гнучкість, освіченість, цілеспрямованість і рішучість, але найбільш прикорм є те, що порядність, відповідальність й ідейність займають останні місця в загальному ранзі якостей реальної постаті представника політичної еліти.

Можливо саме виокремлення діяльнісних характеристик серед домінуючих якостей у визначенні поняття української політичної еліти і призводить до того, що сьогодні, як у західній, так і в українській соціально-політичній думці більш прийнятними за ціннісними є менеджерсько-управлінський, позиційний та функціональний підходи. Результати аналізу досліджень підтверджують той факт, що сучасні трактування поняття еліти кардинально змінилися. Образ елітарної особистості в Україні, на формування якого здійснюють

вплив як цивілізаційні виклики сучасного світу, коли розширюються не тільки можливості соціального простору української політичної еліти, а й ущільнюється соціальний час, так і внутрішні чинники української дійсності, має поєднувати в собі не тільки рішучість і впевненість у підтримці зарубіжних партнерів, а ще й громадянську компетентність та політичну відповідальність. На одну з головних якостей сучасної політичної еліти – інноваційність, як здатність продукувати, комбінувати та вдосконалювати нові ідеї, звертає увагу В. Корнієнко [1]. Вміння у надзвичайних ситуаціях іти на компроміс, вчасно прислухатися до думок опозиції та робити правильні висновки є суттєвими доповненнями до професійних якостей (за їх реальної наявності) української політичної еліти. Як підкреслює Г. Ашин, ідеальною моделлю політичної еліти є збіг її функціонального призначення з аксіологічним значенням, тому умовою існування еліти кращих та гідних є критерій відбору за індивідуальними, а не надіндивідуальними якостями, такими як багатство, знатність, зв'язки [16, с. 87].

В сучасному українському суспільстві, де головним завданням політичної еліти є розвиток демократії, забезпечення соціально-політичної стабільності, гарантування миру та безпеки, високого престижу України серед інших держав, рівень виконання першочергових завдань визначає відповідність політичної еліти часовим вимогам. Доки заслуги еліти та влада суміщені, політична еліта залишається при владі, проте, як тільки виникає нерівновага, альтиметричні еліти витісняються елітами заслуги [16], постає проблема їх ретроспективної політичної відповідальності.

Відповідальність як особистісна якість має складну структуру, зумовлюючи:

- 1) розуміння свого місця у системі суспільних відносин;
- 2) усвідомлення необхідності визнавати та дотримуватись стихійно виникаючих та суспільних норм;
- 3) оцінювання своїх вчинків з точки зору їх наслідків для себе й суспільства;
- 4) готовність прийняття санкцій у разі допущених порушень.

Схильність дотримуватись у своїй поведінці загальноновстановлених правил, соціальних та правових норм визначається як соціальна відповідальність особистості [17, с. 80]. Рівень відповідальності на пряму залежить:

- від соціальних ролей, які виконує особистість;
- масштабності особистості;
- від міри включення до процесу індивідуальної та соціальної життєтворчості;
- від рівня розвитку самосвідомості елітарної особистості;
- її політичної компетентності та професіоналізму у своїй галузі;
- від політичної інтуїції.

Політична відповідальність – це складний компонент соціального суб'єкта, важливий регулятор сфери політичних відносин... вона визначається як різновид соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією, здійсненням та розвитком державної влади [18, с. 12]. Політична відповідальність є одним із видів відповідальності, що впорядковують взаємодію політичної еліти з суспільством. Вона тісно пов'язана з економічною, конституційно-правовою відповідальністю та є проявом соціальної відповідальності у конкретних умовах. Політична відповідальність еліти неможлива без моральної відповідальності та так званої відповідальності представника держави, включаючи питання етики здійснення повноважень. Виступаючи в ролі «регулятора» суспільних взаємовідносин у політичній сфері, політична відповідальність стає засобом контролю за владною діяльністю політичної еліти. Вона відтворює політичну систему суспільних відносин, які контролюються юридичними нормами, оскільки відображення моральних норм у політичній свідомості владної еліти не гарантує наявності механізму політичної відповідальності.

Критерій поділу відповідальності (і політичної в тому числі) за часовою ознакою дає можливість виділити проспективну, ретроспективну та перспективну політичну відповідальність еліти. Проспективна відповідальність є політичною відповідальністю еліти за вчинки та повноваження в момент їх здійснення. Ретроспективна відповідальність – це відповідальність за дії політичної еліти в минулому та конкретні їх наслідки. Відповідальність еліти за майбутні наслідки її політичної діяльності – це перспективна політична відповідальність. Політична відповідальність еліти умовно ділиться на персональну та колективну. Колективна політична відповідальність стосується еліти, як суспільної групи людей. Персональна – діяльності та інтересів конкретної елітарної особистості.

Політична відповідальність – це не лише конкретний набір санкцій за дії політичної еліти та їх наслідки, це співвідношення реального функціонування еліти та її політичної компетентності, що визначається в наш час новим рівнем спрямованості та практичної реалізації: не національним, а більш глобальним – космополітичним.

Висновки. Як частина сучасного суспільства, політична еліта несе в собі характеристики цього суспільства, його переваги та недоліки. Сьогодні, коли соціально-політичне буття української спільноти вимагає термінового об'єднання всіх українських громадян у єдине ціле, необхідність того, щоб «в переконання розвинутої меншості увійшло усвідомлення того, що інтереси її тотожні з інтересами більшості в ім'я міцності суспільного ладу»

(П. Л. Лавров) [19] є оптимальною, бо лише зріла, освічена, компетентна та політично відповідальна еліта, яка розуміє, що підставою для її визнання є як глобальні, так і «загальнонаціональні проблеми» і «ключові питання», а не «ключові позиції» (Г. Моска) [3], повинна очолювати всі сфери життя українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
2. Паретто В. О применении социологических теорий / В. Паретто // Социс. – 1995. - №10. С.137-145.
3. Моска Г. Правлячий клас / Г. Моска // І. – 2006. - №45.
4. Миллс Р. Пластующая элита / Р. Миллс; [пер. с англ. Разенталь]. – М; Иностранная литература, 1959.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995.
6. Штогрин Д. Концепція національної еліти в історіософії Дмитра Донцова / Д. Штогрин // Людина і політика. – 2002. - №3(21). – С.24-37.
7. Баранцева К. Трансїсторичні підстави буття еліти: соціально-філософський аспект (стаття перша) / К. Баранцева // Філософська думка. – 2005. – №1. – С.23-43.
8. Белебеха І. Українська еліта / І. Белебеха. – Харків: Видавництво журналу «Березіль», 1999. – 345с.
9. Вовканич С. Плюралізм еліт і універсалізм елітарності / С. Вовканич // Схід. – 1996. – Березень, №4. – С.30-34.
10. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск.
11. Життєва компетентність особистості: [науково-методологічний посібник] / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К.: Богдана, 2003. – 520с.
12. Загрійчук І. Д. Українська еліта як важлива складова соціально-культурної цілісності нації / І. Загрійчук // Гілея. – 2014. - №1. – с.207-210.
13. Тараненко І. Громадянська освіта в Україні: стан та перспективи розвитку // Історія в школах України. – 2000. - №3.
14. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні [монограф.] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009.
15. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность. – 1998. - №3. С.85-86.
16. Подасенко Ю. Л. Денаціоналізація еліт та перспективи формування нового космополітичного класу / Ю. Л. Подасенко // Наукові праці НУКМА. – 2010. – Т. 131. – Вип. 118. – С.19-24.
17. Социология. – Т1. – К., 1998.
18. Самуїлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / Самуїлік Микола Миколайович. – О., 1997. – 24с.

19. Лавров П. Л. Исторические письма (1869-1869) / П. Л. Лавров // Философия и социология: избр. произв. в 2-х т. – М.: Мысль, 1965. – Т2.

References

1. Sorokin P. Man. Civilization. Society. - M., 1992.
2. Pareto V. On the application of sociological theories / V. Pareto // Socis. - 1995. - №10. P.137-145.
3. Mosca G. The ruling class / G. Mosca // I. - 2006. - №45.
4. Mills R. Floating Elite / R. Mills; [trans. with English Rosenthal]. - M; Foreign Literature, 1959.
5. Lypynsky V. Letters to the brothers-farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism // V. Lypynsky. - Kyiv - Philadelphia, 1995.
6. Shtogrin D. The concept of national elite in the historiosophy of Dmitry Dontsov / D. Shtogrin // People and politics. - 2002. - №3 (21). - P.24-37.
7. Barantseva K. Transistoric foundations of the elite: socio-philosophical aspect (article one) / K. Barantseva // Philosophical thought. - 2005. - №1. - P.23-43.
8. Belebekha I. Ukrainian elite / I. Belebeka. - Kharkiv: Berezil Magazine Publishing House, 1999. - 345p.
9. Vovkanych S. Pluralism of elites and universalism of elitism / S. Vovkanych // East. - 1996. - March, №4. - P.30-34.
10. Golovaty M. The political elite of modern Ukraine: regional and national context / M. Golovaty // Political Management. - 2006. - Special issue.
11. Life competence of the individual: [scientific and methodological manual] / ed. LV Sokhan, IG Ermakova, GM Nesen. - K.: Богдана, 2003. - 520c.
12. Zagriyuchuk ID Ukrainian elite as an important component of socio-cultural integrity of the nation / I. Zagriyuchuk // Gileya. - 2014. - №1. - pp.207-210.
13. Taranenko I. Civic education in Ukraine: status and prospects of development // History in schools of Ukraine. - 2000. - №3.
14. Kornienko VO Formation of political culture of the modern ruling elite in Ukraine [monograph] / VO Kornienko, VV Dobizha. - Vinnytsia: VNTU, 2009.
15. Ashin GK Forms of recruitment of political elites / GK Ashin // Social sciences and modernity. - 1998. - №3. P.85-86.
16. Podayenko Yu. L. Denationalization of elites and prospects for the formation of a new cosmopolitan class / Yu. L. Podayenko // Scientific works of NUK-MA. - 2010. - V. 131. - Vip. 118. - P.19-24.
17. Sociology. - T1. - K., 1998.
18. Samuylik MM Political responsibility: specifics, structure, functioning: auto-ref. Ph.D. flight. Science: 23.00.02. "Political Institutions and Processes" / Samuylik Mykola Mykolayovych. - O., 1997. - 24p.
19. Lavrov PL Historical letters (1869-1869) / PL Lavrov // Philosophy and sociology: elect. proizv. in 2 volumes - M.: Thought, 1965.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Ахмедова Вафа. Народная медицина в Азербайджане: археологический и этнографический аспекты. (Народна медицина в Азербайджані: археологічний і етнографічний аспекти)	7
Вугар Гаджиев Гасым. Настоящая правда не в сказках, а в фактах: к истории Карабаха. (Справжня правда не у казках, а у фактах: до історії Карабаха)	14
Єгоров В. В., Баєва Ю. Є. Історія Києва та київської землі у творчій спадщині В. Б. Антоновича (1834-1908)	20
Кучер В. В. Промислово-економічний розвиток Миколаївщини на початку XXI ст.	28
Usatenko I. A. Teoretyczne uświadomienie epistemologii historycznej Immanuela Wallersteina w polskim środowisku akademickim (Теоретичне осмислення історичної епістемології Іммануїла Валлерстайна в польському академічному середовищі)	36
Чумак С. І. Особливості ведення бойових дій на завершальному етапі Другої світової війни у документах та матеріалах збірників серії «Русский архив. Червона серія»	41

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Агабекова Ульвия Ризван кызы. Философские взгляды Джубрана Халила Джубрана. (Філософські погляди Джубрана Халіла Джубрана)	47
Алиева Динара Низами кызы. Национальное самосознание как объект социально-философского анализа. (Національне самосвідомість як об'єкт соціально-філософського аналізу)	52
Гусейнова Севиндж Али кызы. Научный прогресс и процесс отчуждения науки. (Науковий прогрес і процес відчуження науки)	57
Курчченко М. S. The Political narrative of Death in the Discourse of Contemporary philosophy. (Політичний наратив смерті в дискурс сучасної філософії)	61
Коваленко А. В. Особливості методології особистості: від витоків до сьогодення	66
Пасічник О. С. Ісус Христос в деяких нехристиянських релігійних традиціях	71
Родигін К., Родигін М. Українські астрологічні уявлення епохи бароко в контексті європейських тенденцій розвитку природознавства та комплексу «чорнокнижного знання»	76
Шинкарьова А. Методи пізнання в традиції кашмірського шиваїзму по тексту «шіва-сутра»	87
Шуст Н. Б., Морозов А. Ю. Соціально-економічний вимір Post-covid-19 реальності: філософський аналіз (частина 2)	92

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Абасова Сона Гурбан. Внешнеполитическая деятельность государства по обеспечению жизнеспособности мирового туризма в условиях пандемии. (Зовнішньополітична діяльність держави за забезпеченням життя здатності світового туризму в умовах пандемії)	98
Бакланова Н. М. «Культура ідентичності» у творчості Івана Франка	102
Васильчук Є. О. Агітація, пропаганда й електоральна діяльність праворадикальних спільнот в Україні	106
Гай-Нижник П. П. Світ на переломі та Україна: глобальні виклики і національна безпека	113
Aytekin Gasimova. From traditional Diplomacy to Cultural Diplomacy - language education and Cultural institutions. (Від традиційної дипломатії до культурної дипломатії – навчання мови і розвиток культурних установ)	123
Орел М. П. Проблеми формування політичної еліти, її громадянської компетентності та політичної відповідальності в сучасному українському суспільстві	128

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Akhmedova Vafa. Folk medicine in Azerbaijan: archaeological and ethnographical aspects	7
Vugar Hajiyev Gasim. The real truth is not in Fairy tales, But in the Facts: to the History of Karabakh	14
Egorov V. V., Baeva Y. E. History of Kyiv and Kyiv land in the Creative heritage of V. B. Antonovich (1834-1908)	20
Kucher V. V. Industrial and Economic development of Mykolaiv region at the Beginning of the XXI century	28
Usatenko I. A. Theoretical comprehension of Immanuel Wallerstein`s historical epistemology in the Polish academic environment	36
Chumak S. I. Peculiarities of Combat operations at the Final stage of the Second World war in the Documents and Materials of the Collections of the Series "Russian archive. Red series"	41

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Agabekova Ulviya Rizvan. Philosophical views of Yubran Hhalil Yubran	47
Aliyeva Dinara Nizami. National Self-consciousness as an object Socio-philosophical analysis	52
Huseynova Sevinj Ali. Scientific Progress and the Process of Science alienation	57
Kyrychenko M. S. The Political narrative of death in the Discourse of contemporary philosophy	61
Kovalenko A.V. Features of Personality methodology: From the Origins to the Present	66
Pasichnyk O. S. Jesus Christ in Other non-christian religious traditions	71
Rodyhin K., Rodyhin M. Ukrainian astrological ideas of the Baroque era in the Context of European trends in Natural science and complex of "Sorcerous knowledge"	76
Shinkaryova A. Methods of Knowledge in the Tradition of Kashmir shivaism according to the text "Shiva-Sutra"	87
Shust N. B., Morozov A. Yu. Socio-economic dimension of Post-covid-19 reality: Philosophical analysis (part 2)	92

POLITICAL SCIENCES

Abasova Sona Gurban. Foreign policy activities of the State to ensure the viability of World tourism in a pandemic	98
Baklanova N. M. The Culture of Identity in Ivan Franko's creative heritage	102
Vasylchuk E. O. Agitation, Propaganda and Electoral activity of Right-radical communities in Ukraine	106
Hai-Nyzhnyk P. P. The World on the Breakthrough and Ukraine: Global challenges and National security	113
Aytekina Gasimova. From traditional Diplomacy to Cultural Diplomacy - language education and Cultural institutions	123
Orel M. P. Problems of Forming a Political elite, its civic Competence and Political Responsibility in modern Ukrainian society	128

Правила оформлення та подання рукопису до наукового видання «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Мова написання рукопису: статті подаються мовою оригіналу: українська, російська, англійська, німецька, французька, іспанська, польська, чеська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції gileya.org.ua@gmail.com у форматі «Автор – Назва статті.doc».

4. Рукопис статті не має містити заборонених до друку матеріалів, оскільки збірник є відкритим джерелом інформації. Авторський текст не має бути опублікованим раніше та не бути перекладом раніше опублікованої статті. За зміст статті та інформаційне наповнення несе відповідальність автор статті та рецензенти.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає редколегія та незалежні рецензенти.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – 20–24 тис. знаків** (як виняток, не більше **40 тис. знаків**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007) або сумісного редактора;
- **формат аркуша – А4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; **інтервал між рядками – 1,5 пт**;
- **рисунки, фотографії, графіки слід вставляти в текст статті як об'єкт**. Положення об'єкта – «в тексті»;
- **рисунки**, створені у вбудованому у Microsoft Word редакторі рисунків, слід подавати як згруповані об'єкти;
- **рисунки та таблиці** не повинні розривати речення в абзаці, тобто вони мають бути розташовані після того абзацу, в якому на них робиться перше посилання в тексті.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень); **e-mail; ORCID** (<http://orcid.org/>).
- **назва статті та анотація** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами. Анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки;
- **ключові слова** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами;
- **Список використаних джерел**. Список літератури наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style (гуманітарні науки та суспільні науки)** – (http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/16051/22/Harvard_Referencing_style.PDF).
- **References**. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад англійською мовою у дужках.

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

9. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія завіреною печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (без скорочень), службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail, відділення Нової пошти.

